

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXVII

Бр. 1-2/2014.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић од 2009. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXVII

1-2

ПОДГОРИЦА
2014

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Драгана Кујовић, Момчило Д. Пејовић, Звездан Фолић, Сенка Распоповић, Вукајло Глушчевић, Иван Лаковић и Радослав Распоповић

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Олга Пелцер-Вујачић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXVII

1-2

PODGORICA
2014

R e d a c t i o n:

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Dragana Kujović, Momčilo D. Pejović, Zvezdan Folić, Senka Raspopović,
Vukajlo Gluščević, Ivan Laković and Radoslav Raspopović

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekréttaire de la rédaction
Olga Pelcer-Vujačić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscripts doivent être ad-
ressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscripts. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hutorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Comerciole Montenegro à Pod-
gorica.

РЕФЕРАТИ СА НАУЧНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ

ОКРУГЛИ СТО: „ДУКЉА (DOCLEA) - МОГУЋНОСТ ИСТРАЖИВАЊА И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ“

- Умјесто предговора -

У сарадњи са Јавном установом Музеји и галерије Подгорице, Историјски институт Универзитета Црне Горе, посредством Црногорске националне комисије UNESCO-а, 2012. конкурисао је за подршку пројектом: „Презентација и уређење археолошког локалитета Дукља“.

Пошто је пројекат одобрен, и од надлежних тијела UNESCO-а прихваћен за финансирање, према распореду пројектних послова, Историјском институту Црне Горе је припао задатак да организује округли сто: „Дукља (**Doclea**) - могућност истраживања и презентације“.

Обављајући свој дио посла, Историјски институт је, у свечаној сали Универзитета Црне Горе, организовао округли сто на коме су учествовали научни радници из Србије, Хрватске, Албаније, Македоније и Црне Горе, затим представници Министарства културе тј. Директората за културну баштину, Министарства одрживог развоја и туризма, Управе за заштиту културних добара и Центра за конзервацију и археологију Црне Горе. Округли сто је започео поздравном ријечју директора Историјског института Црне Горе, др Радослава Распоповића.

По броју учесника, њиховом научном реномеу, те квалитету рада и начину на који су они јавно презентовани, скуп је превазишао значај округлог стола и добио обиљежја међународне конференције, јединствене у раду Историјског института Црне Горе, али и других институција науке и културе које се баве проучавањем античког периода на тлу Црне Горе.

Организујући ову конференцију, Историјски институт је манифестовао дио своје научне политике да, у односу на дуго доминантне садржаје рада, изучавања преваходно политичке историје, простор свог научног интересовања снажније шири и на друге теме, везане за

различите области историје, историјских епоха и цивилизација, на тлу Црне Горе.

Акредитацијом програма академских магистарских постдипломских студија из области: историја/историја културе и историјска антропологија, већ је направљен крупан помак ка новим приступима у проширивању резултата научних истраживања друштвеног живота Црне Горе у претходним стољећима, повезивањем резултата научноистраживачког и образовног рада.

Такође, и кадровским јачањем Института, пријемом нових младих истраживача, настојимо да дјелатност проширимо на историјске епохе које су до сада, у оквиру његових научноистраживачких програма, биле непокривене. Такав успјех смо остварили пријемом првог (од оснивања Историјског института) докторанта за антички период на тлу Црне Горе, и тиме исказали намјеру да започнемо организовано научно истраживање овог периода историје.

У контексту такве научне политике је и организовање конференције посвећене најзначајнијем археолошком локалитету на простору Црне Горе - Дукљи, преко које се и Црна Гора, дијелом богатог античког културног наслеђа на свом тлу, снажно укључује у свјетску културну баштину.

Основана на самом почетку првог миленијума, на простору тада римске провинције Далмације, Дукља је до сада била предмет интересовања бројних научника: најприје руских, попут Павла Аполоновича Ровинског, или енглеских, Мунроа, све то крајем XIX вијека, а затим Пјера Стикотија који је 1913. објавио до сада најкомплетнију монографију о Дукљи. Истраживања су настављена педесетих и шездесетих година XX вијека, а тај посао траје и данас.

Но, и поред бројности истраживачких подухвата, Дукља је још увијек, у великој мјери, неистражен археолошки локалитет, јер је према расположивим подацима до сада истражено само 10 % ареала града.

Много значајније је то што презентација археолошких истраживања и њихова адекватна валоризација, укључујући и туристичку, није пратила значај локалитета, нити је кореспондирала са степеном интересовања домаће и стране јавности, научне и друге, за визуелним и другим упознавањем овог античког локалитета и резултатима постигнутим у његовом истраживању.

Одржавање ове научне конференције, осим већ наведеног, за непосредан задатак имало је и то да подигне на већи степен заинтересованост за континуирано проучавање локалитета античке Дукље, али и да се понуде модели уређења простора са досадашњим археолошким открићима, превасходно у оквиру градских зидина, и препоруче савреме-

ни начини презентације резултата археолошких истраживања. Све како би овај археолошки локалитет постао не само још занимљивији научницима различитих профила, него и атрактивна локација за широк круг посјетилаца.

Према насловима саопштења, поднесеним сходно програму конференције, које публикујемо у овом броју Историјских записа, можемо извести закључак о значају који они могу имати за ширење досадашњих научних резултата у проучавању античког културног наслеђа на тлу Црне Горе, посебно када је ријеч о савременој валоризацији резултата истраживања Дукље. Такође, понуђене су пројекције о томе како да се овај археолошки локалитет учини још препознатљивијим у црногорској и свјетској културној баштини, и његове вриједности адекватно валоризују и истраживања наставе. Од учесника конференције, на основу познавања компаративних искустава, то је изнесено у виду корисних сугестија надлежним институцијама из ресора Министарства културе и Министарства науке.

Свакако да бисмо, као организатори округлог стола, направили пропуст када наведеним министарствима не бисмо изразили јавну захвалност за финансијску помоћ, мимо оне коју смо добили по конкурсном посредством Црногорске националне комисије UNESCO-а, за успјешну организацију овог научног састанка.

Конференција је одржана на Универзитету Црне Горе, у згради Ректората, а ректор Универзитета Црне Горе, академик Предраг Мирановић, поздравио је учеснике конференције и организаторима и учесницима зажелио успјех у раду. Сматрали смо потребним да то не само поменемо, него да се и топло захвалимо.

*Организациони одбор
Округлог стола*

Јелена ЕРДЕЉАН*

ЈЕДАН ПРЕДЛОГ ОКВИРА ЗА РАЗУМЕВАЊЕ
ВИЗУЕЛНЕ КУЛТУРЕ ДУКЉЕ У КОНТЕКСТУ
КУЛТУРНЕ ДИНАМИКЕ НА ПРОСТОРУ
МЕДИТЕРАНА И ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ У
ДОБА КЛАСИЧНЕ И ПОЗНЕ АНТИКЕ

ABSTRACT: This paper proposes that in the study and understanding of visual culture of Doclea in the context of cultural dynamics in the Mediterranean and South Eastern Europe in Classical and Late Antiquity the transcultural or cross-cultural method be employed as best suited to the actual historical processes of fluctuation of people, ideas, goods, images, religious practice and works of art in this area in the periods in question.

KEY WORDS: Mediterranean, transcultural or cross-cultural method, Doclea, art, history

Студије визуелне културе класичне и позне антике у скороје време добијају нове подстицаје и методолошке оквире посматрања, захваљујући обновљеном интересовању историје уметности за питања која надилазе строго и поједностављено конципиране и повучене границе појединачних хуманистичких дисциплина, а као резултат тога и историјски одређених културних модела. Стога је и визуелну културу Дукље, као интегрални део визуелне културе Медитерана и простора југоисточне Европе у доба класичне и позне антике, неопходно сагледати са методолошког становишта које подразумева критичко ослањање на резултате мултидисциплинарног истраживања крос-културне или транскултурне интеракције.

Са циљем да се пође даље од традиционалних методолошких приступа заснованих на поједностављеном супротстављању конструисаних

* Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

екстрема означених као „утицаји/ширење“ спрам „локалног развоја“, као и превазиђених и тешко прихватљивих идеја колонизације, нарочито кад су у питању културе на Медитерану, истраживачи су се окренули разматрању идеја попут хибридности или креолизације, како би боље разумели интеракцију различитих култура. Међутим, будући да обе идеје (хибридности и креолизације) ипак садрже аспекте бинарности у домену културне интеракције, чини се да је методолошки приступ транскултуралности, схваћене као процес истовременог трајања и активности више врста полилога, сусрета и интеракције, или хетероглосије примеренији реалним историјским оквирима и чињеницама о којима сведочи визуелна култура Медитерана и југоисточне Европе у доба класичне и позне антике.¹ Управо таква испреплетаност и апропријација, о којој најупечатљивије сведочи визуелна култура, јесте оно што је стављено у први план у оквиру методолошког приступа који би се могао означити као транскултурализам, а који је усредсређен на културом детерминисану употребу предмета (*pragma*) и слика (*eikones*, *imagines*) визуелне културе. Такав приступ пажњу усмерава на функцију предмета или слике, њихову симболичку употребу, њихов живот у одређеном друштву, на делање и чињење, па тако и на њихову намену, али и намеру, а не само на њихово стилско обликовање и начине производње. Будући да нема чисте визуелности, запитаност над тим шта слике желе води ка разматрању контекста настајања, трајања, употребе предмета/слике.²

Избегавајући лимитирајућа и унапред негативно интонирана поређења између „оригиналних“ или „чистих“ културних структура и њихових „одјека/копија“, природи самог материјала визуелне културе Медитерана, па тако и Дукље, како у античком тако и у потоњим раздобљима, примерен теоретски и методолошки приступ мора поћи од претпоставке да културе, по себи, нису јединствени монолити већ динамички међусобно испреплетани и условљени системи који су у процесу константне трансформације, како на дневном тако и на нивоу делања, стварања и перципирања више генерација. Такав приступ мора узети у обзир чињеницу да се културе заједница или пак културни идентите-

¹ За новија разматрања овог методолошког приступа в. М. Canepa, *Theorizing Cross Cultural Interaction Among Ancient and Early Medieval Visual Cultures*, *Ars Orientalis* (2010), 7-29, са обимним прегледом старије али и веома рецентне библиографије и различитих метода у приступу проучавања визуелне културе и интер-културалних веза Медитерана, Блиског истока, Африке и Азије. В. такође *Materiality and Social Practice. Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, ed. by J. Maran and P. W. Stockhammer, Oxford 2012.

² Основна студија која је у новије време поставила темеље оваквом приступу у тумачењу визуелног: W. J. T. Mitchell, *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images*, University of Chicago Press 2004.

ти појединаца не могу посматрати као статички а још мање као „чисти“ феномени. Оваква усредсређеност на реалности делања, стварања и перципирања омогућава постављање питања која излазе из формалистички дефинисаних оквира атрибуције, интересовања искључиво за идентификовања „порекла“ утицаја, мајстора, материјала, предложака. Она отвара пут ка разумевању оквира настајања и конзумирања па тако и (ре)интерпретације културних традиција и, уже посматрано, визуелне културе. У таквом оквиру елементи визуелне културе нису само материјални објекти (репрезенти) већ имају и активну улогу у њеном стварању и непрестаном трансформисању.³

Кад је у питању динамика кроз културалне интеракције на простору Медитерана и југоисточне Европе у доба класичне и позне антике, као просторном и временском оквиру за познавање визуелне културе Дукље, као најшири оквир овог феномена најпре морамо узети у обзир физичке и интелектуалне процесе путем којих и кроз које је текла размена идеја, предмета (*pragma*), слика (*imagines, eikones*) и религијских пракси (*praxis*) између Европе, Африке и Азије као три кључне тачке културног круга, или три темена троугла који је током векова у старом свету, али и касније, повезивао кључне тачке медитеранског басена.⁴ Дипломатски контакти елита које су тежиле да свој статус профилишу и (ре)презентују поседовањем, размењивањем и показивањем ретких, луксузних предмета, слика и мотива, били су у знатној мери засновани на размени добара, поклона и предмета визуелне културе. Уз дипломатске контакте, друштвене мреже комуникације и кретања идеја, људи и предмета подразумевале су и међусобно испреплетене трговинске мреже које су се ослањале, кретале бројним поморским и копненим трасама. Феничански, грчки, персијски и римски трговачки бродови премрежавали су Медитеран и спајали га даље са Арабљанским заливом, Индијским океаном па и Јужнокинеским морем, а тржнице у великим градовима попут Александрије, Ефеса, Антиохије, Тира или Цариграда одражавале су обиљем своје понуде и разноликост порекла учесника и производа у процесу трговине. Трговачким путевима нису се кретали само они чији је циљ био материјални профит. Припадници, заговорници великих мисионарских религија, будизма, хришћанства, а пре њих свештеници и поклоници различитих многобожачких култова, као и чланови јеврејских заједница, свесно су користили исте коридоре као путеве ширења својих вера. Не само што су носили, доносили нове и другачије визуелне културе, већ је њихова религиозна пракса подстицала интеракцију у домену уметности на више различитих нивоа.

³ М. Canepa, *Theorizing Cross Cultural Interaction*, 9.

⁴ М. Canepa, *Theorizing Cross Cultural Interaction*, 11-15, са обимном библиографијом.

Док је у ширим оквирима кретање идеја, људи и предмета било условљено динамиком дипломатије, трговине, политичким тежњама државних елита и религије, непосредно локално окружење било је то које је одређивало начин на који би они бивали инкорпорирани у визуелну културу матичних заједница. Уз све то што их је посредно покретало и давало им значење и моћ, утицај, слике и уметнички предмети били су испуњени и сопственом моћи, способношћу да мењају културе. И историја уметности и антропологија указују све више на друштвену улогу предмета као активних чинилаца заједница, готово твари испуњене одређеним сензибилитетом, сензибилношћу.⁵ Свет класичне и позне антике испуњен је предметима, од скулптура до слика, па чак и архитектонских здања, који не само што носе религијски значај, већ означавају присуство божанског или се јављају као чиниоци политичке моћи.⁶

Док предмет, архитектонска форма или орнаментални мотив немају никакво посебно значење изван рецепције ктитора, публике, конзумента или посматрача, сам визуелни материјал могао је, по себи, уз нове облике увести и нове начине посматрања, нове „визуелности“, у култури у којој би био прихватан. Динамичка интеракција између слике (*imago*), предмета (*pragma*) и практичног контекста (*praxis*) имала је утицаја како на саме предмете тако и на активности у којима су предмети били употребљавани, примењивани, као што су званичне дипломатске размене, владарске церемоније или активности сасвим личне, приватне побожности у којима су девоционе слике и амулетни имали велики значај. Дobar пример како предмети визуелне културе једног културног круга прихваћени у другом могу утицати на нове праксе и начине посматрања света представља афинитет ка предметима класичне грчко-римске визуелне културе код номадских држава постхеленистичке Персије, или пак индијска слоновача у Риму, римска луксузна роба у јужној Азији и коначно размена луксузних предмета између РOMEЈА и Сасанида, па и исламског света на измаку позноантичког периода.⁷

Културна и визуелна димензија апропријације и рецепције, интерпретације, одређених носећих културних модела не може, разуме се, бити разматрана одвојено од сфере религијског. Стога је изузетно важан аспект разматрања визуелне културе једне заједнице или регије

⁵ A. Gell, *Art and Agency: An Anthropological Theory*, Oxford 1998.

⁶ В. на пример В. Pentcheva, *The Sensual Icon: Space, Ritual and the Senses in Byzantium*, Penn State University Press 2009.

⁷ Изузетно значајна студија, пример сагледавања визуелне културе са транскултуралног или крос-културалног методолошког становишта: М. Canepa, *The Two Eyes of the Earth. Art and Ritual Kingship between Rome and Sassanian Iran*, University of California Press 2009.

са становишта кроскултуралне или транскултуралне методологије, питање културне динамике религије и визуелне културе. Религија и религијска пракса је универзални феномен који стоји у посебној интеррелацији са културом. Заснована на одређеним културним претпоставкама, с друге страна она култури доприноси као генератор значења, генератор стабилности и флексибилности у оквирима датог социјалног окружења. Важан аспект у разматрању културне динамике религије и визуелне културе јесте питање у којој мери, којим путевима, и на који начин је увођење (другачијег, другог) предмета, слика, иконографских формула, материјала, градитељских форми и решења утицало на сопствени религијски осећај и праксу, на формирање и израз сопствене (сакралне) визуелне културе? Питање утицаја визуелног, како на сакралне предмете (*pragma*) тако и на религијску праксу (*praxis*), данас је у фокусу новијих методолошких приступа у друштвено хуманистичким наукама, а посебно историји уметности и културној антропологији.⁸

Ово питање, као и бројна друга везана за визуелну културу схваћену као настајање и функционисање предмета и слика у друштвеним релацијама, заправо је питање функције визуелног у одрђеном културном моделу. Културни модели нуде оквир за разумевање, тумачење значаја и значења, готов оквир комуникације међу субјектима о њиховом појединачном идентитету, међу заједницама о колективном идентитету и међу ствараоцима о материјалности, материјалној датости. Наративи представљају кључни елемент културних модела, процеса културне интеграције, а у исто време тачке симболичког сукобљавања, сучељавања. У исто време, наративи омогућавају мета-рефлексију (промишљање) о томе како се границе, отворене спрам затворених, превазилазе у начелу. Границе између религиозних, социјалних и визуелних модела јесу кључни феномени који дефинишу културну динамику религије и визуелне културе са простора југоисточне Европе у доба класичне и позне антике, као хоризонт за разумевање места и значаја Дукље у контексту ширег културног оквира.

Бројни су могући егземплари културне динамике визуелне културе са простора југоисточне Европе у доба класичне и позне антике који чине хоризонт за разумевање места и значаја Дукље у контексту ширег културног оквира. Овом приликом задржаћемо се на онима који, по нашем мишљењу, имају посебно место *per se* у историји и култури, па тако и визуелној култури медитеранског и подручја југоисточне Европе. Главно светилиште Зевса, врховног бога Олимпа, у хеленском свету налазило се у Додони, у Епиру. Ово сакрално место нулте категорије и

⁸ О приступима историје уметности и културне антропологије проучавању овог феномена в. *Art's Agency and Art History*, ed. J. Tanner and R. Osborne, Oxford 2007.

пророчиште кроз које се божанство оглашавало шуштањем лишћа светог, посебно штованог, култног дрвета храста (и звечањем карика о њега окачених), било је у старом свету и посебно важна тачка медитеранске, балканско-блискоисточно-афричке топографије (мреже) испреплетаности. То је била тачка од кључног значаја за наратив о преношењу светости, сакралности са истока, исказана кроз наратив о преношењу орацулума из Тебе у Епир.⁹ У време позне антике, наратив о преношењу, увођењу нове, монотеистичке религије, хришћанства, из Мале Азије, деловањем, проповедањем и посланицама светог апостола Павла, везује се за Филипе, Коринт, а посебно Солун, који доживљава преображавање визуелног идентитета од престонице паганског тетрархијског Рима у град објаве светог Павла и град теофаније.¹⁰ Огроман религијски значај важних тачака сакралне топографије политеистичке и монотеистичке религије на Балкану и Медитерану, као што су Додона и Солун, био је најнепосредније повезан са динамиком визуелне културе у овим центрима и на читавом подручју.

У основи транскултуралог методолошког приступа који омогућава отварање тако широко постављеног хоризонта за разумевање визуелне културе лежи, заправо, један сасвим посебан однос две сродне, а опет посебне хуманистичке дисциплине, археологије и историје уметности. С једне стране ту је очигледна повезаност и међузависност две науке која је одраз нашла и у систему високошколског образовања, нарочито у Западној Европи и Америци, али и у југоисточној Европи, у Грчкој, где одељења, курсеви, семинари и историографски прилози у себи спајају приступе и знања историје уметност и археологије, што се огледа већ и у самим називима и насловима. Током треће и четврте деценије XX века, у време велике експанзије византијске археологије, нарочито са ископавањима у Коринту на Пелопонезу, носећи чиниоци заслужни за спајање светова археологије и историје уметности била су универзитетска и академска одељења на Принстону, Брин Мору или Оксфорду, на којима се о уметности учило посредством археологије и *vice versa*.¹¹

Такве, готово природне, органске везе, стоје, међутим, насупротив диверзификацији приступа у оквиру две дисциплине који би се, у веома поједностављеном виду, могао свести на „партикуларизам“ археологије

⁹ M. Dieterle, *Dodona. Religionsgeschichtliche und historische Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung des Zeus-Heiligtums*, Zürich-New York 2007.

¹⁰ *From Roman to Early Christian Thessalonike, Studies in Religion and Archaeology* (Harvard Theological Studies 64), ed. by L. Nasrallah, C. Bakirtzis, S. J. Friesen, Harvard 2010.

¹¹ О почецима византијске археологије у Грчкој, ископавањима у Коринту и (методолошким) везама историје уметности и археологије в. K. Kourelis, *Byzantium and the Avant-Garde: Excavations at Corinth, 1920s-1930s, Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 76, No. 2 (Apr. - Jun., 2007), 391-442.

и „генерализам“ историје уметности. То доводи до раздвајања, раслојавања и у поступцима истраживања. Као резултат, бројни истраживачи визуелне али и шире, материјалне културе Медитерана, Блиског истока и Азије, блиско су повезани, али им ипак недостаје заједнички језик као и методолошки оквир за разматрање феномена, а који би се могао наћи у транскултурализму као приступу који уклања конвенционално постављене оgrade и оквире одређених научних дисциплина и укључује их све, равноправно, у исти посао тумачења и разумевања.

Могло би се рећи да је претпоставка оваквом ширем, интердисциплинарном приступу, потреба за превазилажењем парализе парадигме, за превазилажењем немогућности или одбијања да се види, гледа, тражи изван тренутно прихваћених модела, оквира мишљења.¹² У домену историје уметности и студија визуелне културе то је потреба за превазилажењем вредновања домета, нарочито формалних особина и тзв. уметничких вредности, заснованих на (искључивости) позитивизма, историзма и њима својственог скептицизма, произашлих из академског научног хабитуса XVIII и XIX века и утемељених на одбијању и одрицању прихватања, уважавања првобитне (предмету проучавања природне) рецепције и гледања на свет (из визуре њега самог). Једно од кључних питања које се са таквог становишта разматра у науци јесте питање појма класике, класичног, тј вредновања дела „класичног“ раздобља.¹³

Од времена кад, у доба просветитељства, у европским хуманистичким наукама постаје предметом научног проучавања, а из разлога раличитих, често политички и идеолошки условљених подстицаја, и мерило естетских па и моралних вредности, проучавање уметности класичне антике чини једну од основа историје уметности, археологије и, разуме се, класичних наука. Међутим, током времена, па чак и на самим почецима ових дисциплина, а посебно класичних наука, класична антика није увек исто дефинисана нити вреднована, већ и због саме чињенице што су њена класична својства различито одређивана и што су се учени људи разилазили у погледу тога где и у ком историјском раздобљу заправо треба тражити оно што је називано класичним вредностима. Сходно томе, иако је константно присутан консензус о томе да класично раздобље и класичне вредности треба везивати за атиноцентричне вредности, у различитим појединачним инстанцама мишљења о класичности и класичној вредности одређених уметничких дела веома су неуједначена и супротстављена.

¹² Т. Kun, *Struktura naučnih revolucija*, Beograd 1974.

¹³ J. I. Porter, What Is “Classical” About Classical Antiquity, Eight Propositions, *Arion* 13.1 (2005), 27-61.

Примера ради, кад је скулпторална декорација фриза и забата Партефона стигла у Енглеску 1806. године, ова Фидијина ремек-дела нису испрва била прихваћена од свих у културној јавности Британије као класична, и било је потребно да прође читава деценија пре него што их је Британски музеј откупио од лорда Елцина. Потпуно насупротив ономе што би се посматрано са данашње тачке гледишта могло очекивати, прве реакције на ове скулптуре биле су веома подељене, а ишло се и дотле да им је чак у потпуности оспоравана уметничка па и сама тржишна вредност. Постављало се питање да ли су могле уопште да се пореде са тада далеко познатијим (и веома рестаурираним) скулптурама из Ватикана, са Аполоном Белведерским, Белведерским торзом и Лаооконовом групом. Постављало се чак и питање јесу ли скулптуре пристигле из Атине уопште биле грчке. Тек је временом, постепено, и након великих расправа, као и интервенција избељивања, стругања остатака првобитне боје и полирања, њихов статус досегао до данас неспорне висине врхунског уметничког дела. С друге стране, судбина скулптура из Ватикана кретала се у сасвим супротном смеру. У генерацији после Винкелмана, који их је популаризовао, оне су биле окарактерисане готово као срамота за историју уметности, као производ позног раздобља, римског или, још горе, времена омраженог Нерона, никако нису могле бити везане за период пре хеленистичког. Нису више сматране класичним, једва да су могле задобити етикету класицизирајућих, и то све мерено истим оним аршинима којима су испрва задобили статус естетског мерила класике.¹⁴

Већ се и на овим, најеклатантнијим и најпознатијим примерима, увиђа проблем перципирања и оцењивања једне епохе и њене визуелне културе мерилима неке друге. Како и на основу чега можемо рећи да је нешто класично, и зашто. Пратећи развој класичних наука, археологије и историје уметности, могло би се рећи да је појам класичног идеал који готово да и не може бити потврђен у потпуности било којим конкретним предметом материјалне и визуелне културе. Показује се стога да методолошко полазише класичног идеализма, и историзма, које је још од Анселма Фојербаха бојило становишта хуманистичких наука, па тако и историје уметности, спрам тога шта је класично, а тиме и износила (негативне) вредносне судове о ономе што се класичним у неком историјском времену није могло сматрати, тиме га уклањало

¹⁴ О перцепцији и рецепцији у различитим схватањима класичног у европској (визуелној) култури в. *ibid.*, *passim*; M. Beard, *The Parthenon*, Harvard University Press 2003; *Classical Pasts, The Classical Traditions of Greece and Rome*, ed. by J. I. Porter, Princeton 2006; J. Siapkas, L. Sjörgen, *Displaying the ideals of antiquity: the petrified gaze*, Taylor&Francis 2014, са опширном старијом литературом.

са хоризонта пажње и истраживања, није одрживо јер није засновано на реалностима културне динамике, а посебно културне динамике визуелне културе реалног историјског времена настанка предмета. Деконтекстуализација предмета, њихова искључиво позитивистичка, готово микроскопска филолошка анализа, могла је, у најбољем случају, довести до великих недоумица, а у крајњој линији и до потпуног одбацивања, превиђања, немогућности увиђања све пуноће сведочења и улоге визуелног у кроскултуралној интеракцији на одређеном простору у одређеном времену.

Питање појма позне антике, а сходно томе и вредновања позноантичке (и даље рановизантијске и византијске) уметности, било је предмет расправа током XX века, од периода модернизма до Питера Брауна.¹⁵ Модернистички приступ треће и четврте деценије XX века донео је и одушевљење уметничким изразом и визуелним формулама позноантичке и византијске уметности, у којима је откриван свет естетских начела која су кореспондирала са модерном уметношћу тог раздобља и делима великих стваралаца попут Бурдела или Модилјанија. Упоредо са тим, нагло се развија византијска археологија, усмерена на византијске теме, локалитете и предмете, вођена модернистичким тежњама ослобађања од класичних, традиционалних модела идентификованих са класичном антиком, као и новим таласом неохеленизма који је код европских и америчких интелектуалаца, писаца попут Хемингвеја и Дос Пасоса, и истраживача био посебно подстакнут историјским догађајима на Балкану у време Балканских и Првог светског рата.¹⁶ И ове, као и студије класичне антике, у домену истраживања визуелне културе и уметности биле су, међутим, усмерене на формалну, а нарочито стилску анализу.

Постмодернистички приступ увео је у другој половини XX века у поље интересовања археологије и историје уметности дискурс друштвене улоге материјалног и визуелног. Предмет истраживања тако постају не само велики урбани центри, већ и локалитети везани за руралну заједницу, за позноантичка и византијска сеоска насеља, манастире, утврђења, сам процес производње и циркулисање предмета визуелне културе.¹⁷ Спајање искустава модернистичког и постмодернистич-

¹⁵ Посеће студије Питера Брауна које су дефинисале историјске, културне, религијске процесе и оквире оног што се назива позном антиком: P. Brown, *The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity*, *The Journal of Roman Studies* 61 (1971), 80-101; id., *The World of Late Antiquity*, Thames and Hudson 1971; id., *The Making of Late Antiquity*, Harvard University Press 1978; id., *Society and the Holy in Late Antiquity*, University of California Press 1982.

¹⁶ K. Kourelis, op. cit., passim, посебно 393.

¹⁷ Као примере наводимо: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, Vol. 1-2, ed. by A. E. Laiou, Dumbarton Oaks 2007-2008; *Viewing*

ког метода неопходно је у покушају потпунијег сагледавања значаја и значења предмета и слика визуелне културе, потребно је спојити „партикуларистичке“ и „генералистичке“ методе и у археологији и у историји уметности. Тиме би се отворио шири хоризонт транскултуралног методолошког сагледавања.

Добар пример представља откриће из 2005. године и истраживање остатака тзв. Елефтеријеве луке из времена цара Теодосија Великог у Цариграду. Остаци лучких грађевина откривени су на локалитету Јени Капи и, што је још важније, остаци тридесет пет бродова пуних терета.¹⁸ Добро је познато у археолошкој теорији и пракси да се олупине бродова сматрају богатим ризницама археолошких података затвореног и интегрисаног контекста. Њихова вредност често је увећана и опсежним документационим материјалом. Сам по себи, такав материјал по својој природи може одредити истраживаче за потпуно партикуларистички приступ у истраживању. Ако се, међутим, он сагледа у ширем контексту, материјал који нуде олупине бродова, и разуме се не само оне из цариградске Теодосијеве луке, представља парадигматични узорак који сведочи и осветљава бројне појаве у једном времену и једном друшву. Цариградски бродови сведоче и о економији, и о путевима комуникације и размене робе, идеја, људи, предмета, о њиховој производњи, укључујући и уметничку, о визуелном идентитету свакодневице, о умрежавању и топографији испреплетаности престонице Царства као кључног некса Медитерана.

Ови и слични савршено уређени универзуми археолошких података, затворених хронолошких система, представљају далеко више од пуких банки података о типологији керамике или количини потрошње жита. Они сведоче о материјалним квалитетима и својствима визуелне културе, о друштвеним и економским оквирима њихове производње и потрошње, заправо о свему што један *locus* у одређеном времену чини далеко више од пуког простора. Они отварају хоризонте за разумевање својства тог *простора* као *места* у контексту студија својстава простора наспрам места како је то дефинисано код Марка Ожеа.¹⁹ Неместо, *простор*, у том смислу представља тачку која у свести појединца и заједнице не носи довољно значаја да би била доживљавана као *место*. С друге стране, *место* је историјски детерминисано и тиче се идентитета, културних модела, културне динамике и историје коју деле генерације које га насељавају и ка њему гравитирају. Овај, само један од

the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese, ed. by S. E. J. Gerstel, Dumbarton Oaks 2013.

¹⁸ <http://archive.archaeology.org/0707/abstracts/istanbul.html> (јун 2014.)

¹⁹ М. Оже, *Nemesta*, Београд 2005.

могућих, предлога методолошког оквира за разумевање визуелне културе Дукље у контексту културне динамике на простору Медитерана и југоисточне Европе у доба класичне и позне антике има за циљ да трасира пут ка потпунијем разумевању Дукље управо као таквог *места*.

Jelena ERDELJAN

A POSSIBLE FRAMEWORK FOR UNDERSTANDING THE VISUAL
CULTURE OF DOCLEA IN THE CONTEXT OF CULTURAL
DYNAMICS IN THE MEDITERRANEAN AND SOUTH EASTERN
EUROPE IN CLASSICAL AND LATE ANTIQUITY

Summary

This paper proposes that in the study and understanding of visual culture of Doclea in the context of cultural dynamics in the Mediterranean and South Eastern Europe in Classical and Late Antiquity the transcultural or cross-cultural method be employed as best suited to the actual historical processes of fluctuation of people, ideas, goods, images, religious practice and works of art in this area in the periods in question. The author argues in favor of combining the “generalism” of art history and “particularism” of archaeology in providing a sound basis for understanding Doclea in context and as a *Place*, in the sense defined by Marc Auge, one of shared history, related to cultural models, cultural dynamics and identity.

Иван СТЕВОВИЋ*

МЕДАУР, ИЛИ О ПРОСТОРУ ЈУЖНОГ ЈАДРАНА
И ДОКЛЕЈЕ У ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ
АНТИЧКОГ МЕДИТЕРАНА

ABSTRACT: The introductory part of this paper is devoted to general historical, social and cultural conditions of the time of establishing of the Roman city of Doclea (near Podgorica) as well as guidelines for its further study. In the second part, the article deals with Medaur, an Illyrian deity - protector of the ancient Risinium (present-day Risan in Montenegro), known only on the basis of inscription found in a military camp in Lambesis. By analyzing the content of the inscription, this text strives to arrive at the origins of this deity and its iconography. Based on comparative examples, of geographic origins ranging from the region of Thrace to the present-day Tunisia and Algeria, it can be concluded that this was an equestrian figure deity, with conceptual and visual roots dating from the time of Pyrrhus, with particular attention drawn to the fact that his kingdom was in close political and cultural relationship with the Illyrian states in the south-eastern area of Adriatic Sea.

KEY WORDS: Medaur, Illyria, Doclea, Risinium-Risan, equestrian deity, Pyrrhus, ancient visual culture

Имајући све разлоге да верујем да ће објављивање прилога са округлог стола посвећеног Доклеји означити нову етапу у проучавању не само овог, вишеструко важног, римског урбаног средишта, већ и целокупне културне историје његовог окружења, одлуку о избору теме до-нео сам вођен уверењем да почетни корак на том путу представља концептуална промена досадашње преовлађујуће истраживачке дирекције. Реч је о приступу који је у потрази за што више појединачних података о прошлости града и територије која му је гравитирала, ретко тежио

* Филозофски факултет у Београду.

њиховом тумачењу у ширим координатама места, времена и аутентичних историјских околности које су условиле настанак Доклеје и њен потоњи живот. Наведени исказ, међутим, не треба схватити као *en bloc* негативну критику рада ранијих генерација посленика у овој делатности;¹ без њиховог доприноса ни један методолошки искорак не би почивао на стабилној основи, а у блиској вези са тим стоји и чињеница да археолози Црне Горе одавно знају колико је још идентификованих налазишта у околини античког града, не њиховом вољом, остало потпуно неиспитано или подвргнуто само прелиминарној теренској проспекцији. Ипак, и поред великих послова који предстоје, треба признати да Доклеја већ сада живи боље дане но што су били они у којима је локалитет претрајавао изложен перманентној девастацији или планском игнорисању.² Стога се у размишљању о разноврсним могућностима будућих подухвата, неизоставно појављује потреба за проширењем интерпретативног хоризонта постојећег корпуса података везаних како за Доклеју, тако и за целокупни простор са којим је Доклеја остваривала комуникацију која је за исход имала интензивну културну интеракцију и апропријацију религиозних модела и иконографских/ликовних решења потеклих са ближих или знатно удаљенијих територија. Доклеја се, дакле, може разумети само ако се истовремено посматра и из угла збивања, структура и преображаја својствених концентричним круговима регије чији је центар представљала, и у одјецима глобалних појава које су твориле слојеве медитеранских култура. Оба наведена аспекта своје исходиште налазе у процесима започетим много пре но што је насеобина Доклеата добила прерогативе римског управног уређења и урбанизма.

Будући да би излагање о свим тековинама сагледивим из ових перспектива тематски зборник лако могло претворити у књигу једног аутора, у првом делу рада ће бити назначени само феномени најважнији за разумевање токова којима су јужни део источне јадранске обале и До-

¹ Литература о Доклеји до почетка овог столећа сабрана је у Ђ. Marković, *Arheologija Crne Gore*, Podgorica, 2006, 437-452; о првим ископавањима античких и ранохришћанских слојева града в. Т. Koprivica, Nikola I Petrović Njegoš i istraživanje Duklje, *Историјски записи*, LXXXIII,4 (2010), 215-223; иста, Русские авторы путевых заметок и исследователи о Дукле (*Диоклетији*), Р. Распоповић (ред./ур.), *Россия и Балканы в течение последних 300 лет/ Руссија и Балкан током последња три столећа*, Международная научная конференција/Међународни научни скуп, Подгорица-Москва 2012, 515-526; иста, Britanska arheološka misija u Crnoj Gori 1893. godine, у: Dž.A.R. Munro, V.K.F. Anderson, J.G. Milne, F. Haverfield, *O rimskom gradu Dokleji u Crnoj Gori*, Podgorica, 2013, 61-64; иста, Diary Entries and Photographic Documentation of J. A. R. Munro Related to the Archaeological Exploration of Doclea (Montenegro) in 1893, *Зограф* 37 (2013) (у штампи).

² В. <http://www.antickadukljajcg.com/> (мај 2014.), као и часопис Nova antička Duklja /New Antque Doclea I (2010.)-IV (2013.).

клеја постепено попримали обележја простора које културна антропологија назива “лиминалним зонама”, местима сусретања, прожимања и седиментирања разноврсних домаћаја пристиглих са различитих меридијана, чија су обележја на овој територији остала препознатљива све до поодмаклог средњег века.³ Без много уздржаности може се констатовати да је заправо целокупни антички Медитеран представљао простор подводив под оквире садржаја наведене савремене синтагме, али је једнако извесно и да су специфичности примерене свакој појединачној области несумњиво постојале, бивајући примарно засноване на њиховом геостратешком потенцијалу који је, у правој линији, диктирао сваковрсна обележја њихове прошлости.⁴ У случају територије о којој је реч, рани наговештај размишљања у том правцу налази се у својевремено изложеном закључку да је оснивање касноантичке провинције Превалис, административне јединице балканског дела јужног Јадрана са седиштем у Скодри односно Доклеји, било узроковано тешкоћама у поморским везама са Салоном; иако ничим поткрепљен, наведени суд у основи је несумњиво остао тачан, јер је његову смисаону позадину чинила идеја да је настанак Превалиса био у најнепосреднијој вези са оним што се дешавало на мору.⁵ Уз једну важну допуну: та ситуација није била одјек искључиво касноантичких околности, већ само рефлекс тадашњег тренутка у хронолошком ланцу манифестација „догађајне историје“ карактеристичне за регију која је, према приликама, представљала или место физичког почетка економско-културних контаката мора са континентом или, омеђена бедемом планина, безбедно полазно упориште онда када је континент требало освајати. Пет векова касније, у истоветној функцији ова територија нашла се током великог подухвата византијског повратка на Балкан,⁶ из истих разлога из којих је

³ Уп. *The Anthropology of Experience*, V. W. Turner, E.M. Bruner (eds.) University of Illinois Press, Urbana-Chicago, 1986; B.J. Thomassen, *The Uses and Meanings of Liminality*, *International Political Anthropology* 2 (2009), 5-27; A.R.H. Baker, *Geography and History. Bridging the Divide*, Cambridge University Press, 2003, 156-205; корисне непомене у смеру оваквог приступа проучавању територије о којој је реч изнео је Ј. Ферлуга, Византија и Јадранско море. Размишљања на тему, *Зборник радова Византолошког института* (dalje: *ЗРВИ*), 29-30 (1991), 29-44.

⁴ Уп. P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*, London, 2000; *Rethinking the Mediterranean*, W.V. Harris (ed.), Oxford University Press, 2005; D. Abulafia, *The Great Sea. A Human History of the Mediterranean*, Oxford University Press, 2011; посебно за римско поимање граница и граничних простора уп. *Frontiers in the Roman World*, O. Hekster, T. Kaizer (eds.), Brill, Leiden-Boston, 2011.

⁵ З. Бешић, Д. Гарашанин, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Историја Црне Горе, књига прва. Од најстаријих времена до краја XII вијека*, (dalje: *ИЦГ I*) Титоград, 1967, 241 (Ј. Ковачевић).

⁶ Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*, Gy. Moravcsik, R.J.H. Jenkins (eds.), Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1967; 122-123, 144-145, 164-165; Византијски

била важна и током постојања *Magnae Graeciae* или за време Илирских ратова,⁷ односно више од миленијума пре но што је административно била дефинисана у доба Диоклецијана. У свим временима њен значај, као и садржај свега што је на њој стварано, одређивала је њена географска позиција тачке троугла који је заједно са западним рубом Балкана и јужним крајевима Апенинског полуострва и Сицилијом, затварао простор на споју два мора, образујући врата Јадрана. Путем тих поморских рута мимоилазили су се сви они који су са различитих удаљености доносили разноврсне материјалне или духовне плодове властитих средина, и тиме све дубље утискивали обресе синкретичког културног амбијента на обале око овог најважнијег средоземног раскршћа. То је прворазредно важна премиса са које концептуално треба да започињу наредна проучавања у свим слојевима ове теме.

Историјска географија уме да буде поуздан тумач процеса и кретања који су се *grosso modo* збивали на макро-простору, али у проучавањима микро-светова неопходна је опрезност да би се избегла честа замка њиховог посматрања у линеарној равни. Систем повезивања географских тачака настајао је у складу са могућностима и интересима комуникације, а не према њиховој међусобној раздаљини, што значи да је одређени трговачки центар често био ближи неком од својих физички удаљених партнера, него насељима у властитом залеђу, особито уколико она трајније нису располагала значајнијим производним потенцијалом.⁸ Законитости тржишта првима су давале могућност монопола, а друга су константно бивала принуђена на потрагу за путевима самоодржања, које није било загарантовано чак ни у условима потпуне политичке и војне уређености. То су појаве које су такође имале најнепосреднији утицај у профилисању „унутрашње“ историје сваке заједнице понаособ. Невелика удаљеност раздвајала је Ризон/Рисинијум и насеобине Доклеата. Међутим, истраживања односа који су успостављани између њих морају имати у виду чињенице да је хеленско-илирска колонија постојала знатно пре но што је забележена у изворима,⁹ да су њени

извори за историју народа Југославије, том II, Б. Ферјанчић (об.), Београд 1959 (=Београд 2007), 10,34,63; Ј. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд, 1957, 76-86; Б. Ферјанчић, Василије I и обнова византијске власти у IX веку, *ЗПВИ* 36(1997), 9-30.

⁷ Up. K. Lomas, *Rome and the Western Greeks, 350 BC - AD 200. Conquest and Acculturation in southern Italy*, Routledge, London-New York, 1993, 92 -116; A.M. Eckstein, *Rome enters the Greek East. From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230-170 BC*, Blackwell Publishers, Maiden MA - Oxford - Carlton, 2008, 29-76; D. Dzino, *Illyricum in Roman Politics 229 BC - AD 68*, Cambridge University Press, 2010, 44 - 116.

⁸ D. Abulafia, *n.d.* 64.

⁹ *ИЦГ I*, 118-121; П. Мијовић, М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд-Улцињ, 1975, 25-29,36-38; најновији резултати у Р. Dyczek, V.Kovačević, P.Lu-

поглавари већ после Првог илирског рата постали римски савезници,¹⁰ и да је то политичко опредељење након 168. г.с.е. Ризону/Рисинијуму донело не само ослобађање од свих врста пореза, већ и могућност да се, са подршком Сената а науштрб Генцијевих градова, појави као практично једино економско средиште балканског појаса јужног Јадрана.¹¹ Идеална позиција омогућавала је неприкосновену доминацију у непосредном окружењу и, истовремено, пуну интеграцију у токове међународног пословања како у троуглу око Отрантских врата тако и много даље. Област са друге стране Оријена и Ловћена на повластице таквог уређења морала је, према садашњим знањима, да сачека још више од једног и по столећа. Када је оно, оснивањем Доклеје, успостављено, прошлост Ризона/Рисинијума, у којој је упоредо са илирским супстратом хеленско-италски утицај већ дуго имао значајну улогу, суочила се са убрзаним настанком недалеког града-споменика Октавијановом оружју, али, што је много важније, и његовом пројекту свеопште романизације. Јер, Доклеја је била управо то – нови регионални симбол *империјалног* Рима, чија је сваковрсна конфигурација почивала на идеолошким основама раног Царства, односно на тековинама суштински другачијим од оних којима је Ризон/Рисинијум дуговао властито трајање. Стога је за Доклеју требало наћи места не само у простору, већ и у времену: прву тежњу епитомизује импресивна збирка титула М. Флавија Фронта, првака водеће градске породице крајем I и почетком II в.н.е, чија су овлашћења озбиљно залазила у сферу унутрашњих послова Рисинијума и Скодре, друга је, међутим, барем за сада, обележена натписом оскудне историјске садржине, у којем се Доклеја спомиње као *Res publica*.¹² Колико год да је добио новог и брзо стасалог клијента, Ри-

tovac, J. Martinović, J. Reclaw, A. Stanković, Rhizon, 2001-2003, Preliminary Report on the Excavations of the Center for Archaeological Research-Novae, Warsaw University, 101-118, *Archeologia*, LV 2004 (2005), 101-118; P. Dyczek, V. Kovačević, M. Lemke, P. Lutovac, J. Reclaw, Rhizon, 2004-2007, Preliminary Report on the Excavations of the Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe, University of Warsaw, *Archeologia*, LVIII 2007(2009), 121-139; такође и у популарној публикацији P. Dyczek, *Rhizon. Antički biser Crne Gore*, Warszawa-Risan 2013.

¹⁰ D. Dzino, *n.d.* 47-60 (са старијом литературом).

¹¹ M. Šašel-Kos, Appian and Illyricum (даље: Appian), *Situla*, 43 (2005), 288; иста, The Illyrian King Ballaeus - some historical aspects, *Epire, Illyrie, Macédoine... Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes*, D. Berranger-Auserve (tr.), Clermon-Ferrand 2007, 125-138.

¹² За натпис М. Ф. Фронтонa Dž. A. R. Munro, V. K. F. Anderson, J. G. Milne, F. Haverfield, *O rimskom gradu Dokleji u Crnoj Gori*, 42; P. Sticotti, *Rimski grad Doclea u Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 164-168; *ИЦГ I*, 196; A. Cermanović-Kuzmanović, D. Sreјović, O. Velimirović-Žižić, *Antička Duklja: nekropole*, Cetinje, 1975, 258; J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Kotor, 2011, 12126-127; за натпис *res publica Docliatium* P. Sticotti, *n.d.* 160; J.J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, 259; J. Martinović, *n.d.*,

синијум је у Доклеји стекао и конкурента, и то не само у економској сфери, већ и у домену конструисања локалних идентитета као „вишег“ јемства опстанка сваке заједнице. Ако се невољно морао помирити са појавама примереним измењеном регионалном поретку, град је традицију чувао негујући сакрална знамења неупоредиво дуже старине; тако је, не изгубивши ништа од својих божанских моћи, раме уз раме са боговима римског Пантеона у Рисинијуму живео и његов древни заштитник Медаур.¹³ У мери у којој и религиозна, његова је „функција“ била, у правом смислу те речи, и „локалпатриотска“.

Властита посебност коју су становници Рисинијума исказивали поштовањем Медаура своје је исходиште имала у друштвеној димензији историјске географије, у интеракцији њиховог физичког, менталног и религиозно-културног простора са истоветним прерогативима простора *других*, оног неримског живља које је столећима пре Октавијана настањивало њихово шире окружење. Житељи града, заједно са својим суседима у Бутуи, Олциниуму, или у околном копну, у изворима се, како је одавно познато, појављују као „Илири“. Будући да иза себе нису оставили никакву писану заоставштину, односно будући да су истраживани искључиво путем матерјалних остатака и наративних извора које су о њима оставили Грци и Римљани, Илири су све до скорог живели у својеврсном „неспоразуму“ са историографијом - и поред не малих проучавања, њихова стварна историјска улога на овом простору дуго је била најслабије издиференцирана, или, прецизније речено, посматрана на макро-плану који је у једној истој равни сабирао велику скупину племена насељених на територији од централне Албаније до југоисточних обронака Алпа.¹⁴ Истини за вољу, таквом ракурсу значајно је допринела до неразрешивости компликована ситуација у разним илирским областима, са којом су се писци у хронолошком распону од Полибија до Апијана носили на различите начине, као и недовољан фонд археолошких налаза који би подробније појаснили стварно стање. Из тих разлога, настојања старијих истраживача да у исказе извора унесу нешто више истинске историје углавном су се задржавала на нивоу плаузибилних, али понекад опречних хипотеза, везаних за оно што се из текстова античких аутора могло наслутити о матичном илирском терену и о устројству њиховог друштва.¹⁵ Стога је поновно преиспитивање целокуп-

¹³ Ур. А. Јовановић, Risan u antičkom periodu, (даље Risan), *Blago antičke Boke* (katalog izložbe), Tivat, 2007, 46-47.

¹⁴ Ур. *Simpozijum Duhovna kultura Ilira*, А. Benac (ur.), Sarajevo, 1984; А. Stipčević, *Iliri. Povijest, život, kultura*, Zagreb, 1989; J. J. Wilkes, *The Illyrians*, Oxford-Cambridge MA, 1992.

¹⁵ Будући да је литература изузетно обимна, наводим само радове који су у старијој историографији исказивали концептуална становишта аутора, превасходно везана за

не проблематике представљало једини начин којим се барем делимично могло изићи из круга описаног традиционалним историографским становиштима. Тај капитални подухват релативно недавно резултирао је обимним критичким издањем Апијанове *Илирике*, у којем су сабрана и консолидована досадашња сазнања, претпоставке и недоумице о практично свим отвореним питањима њихове прошлости,¹⁶ што је умногоме учинило да се данас знатно јасније и у правом контексту могу тумачити догађаји и процеси који су одражавали како рецепцију јужнојадранских Илира из угла *других*, тако и њихову улогу, организацију и „слику о себи“ у периоду од почетка IV до друге половине II века с.е, феномене суштински важне у образовању илирског културног профила у свету пре и после ратова које су водили са Републиком.

Иако је у бројним хеленским легендама јадранска акваторија остала упамћена као својеврсна *Finisterre*, недокучив простор с друге стране овоземаљског којим су се кретали осуђеници на вечно лутање, преносиоци душа с овог на онај свет, већ умрли Диомед и, на врхунцу тог злокобног низа, Илири као оваплоћење апсолутног дивљаштва,¹⁷ позданији историјски извори рефлектују умногоме другачију слику, аутентичнију али и потпуно саображену „атиноцентричном“ поретку у коме је свака средина по идеолошкој дефиницији морала имати своје „варваре“.¹⁸ Таквом препознавању Илира свакако су доприносили хеленском оку застрашујући пејзаж планинских венаца који се указивао с мора, али и мноштво збивања у којима је њиховим заједницама припадало значајно место. Јер, Илири су били не само прастара скупина племена чија се територија у једном свом важном делу простирала у околини хеленских колонија и територија на југу источнојадранске обале,¹⁹

питање јесу ли јужнојадрански Илири имали једну јединствену државу, или је њихово уређење садржавало одлике конфедеративног карактера, уп. F. Papazoglou, *Les origiens et la destinée de l'État illyrien: Illyrii proprie dicti, Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* (dalje: *Historia*), 14-2(1965), 143-179; N.G.L. Hammond, *The Kingdoms of Illyria, Annual of the British School at Athens*, 61 (1966), 239-253; последњих година, уз одговарајуће методолошке напомене, библиографије су сабране у М. Šašel-Kos, *Appian*, i D. Dzino, *n.d.*

¹⁶ М. Šašel-Kos, *n.d.*

¹⁷ P. Cabanes, *Greek Colonisation in the Adriatic, Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas*, vol II, G.R. Tsatskheladze (ed.), Brill, Leiden-Boston, 2008, 158-159.

¹⁸ О појму „варвара“ и начину на који су и сами Македонци стекли овај епитет заслугом Атијана уп. E.S. Gruen, *Greeks and Non-Greeks, The Cambridge Companion to the Hellenistic World*, G.R. Bugh (ed.), Cambridge University Press, 2007, 295-314; M.B. Hatzopoulos, *Macedonians and other Greeks, Brill's Companion to Ancient Macedon. Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC - 300 AD*, R.L.J. Fox (ed.), Brill, Leiden-Boston, 2011, 51-78.

¹⁹ N.G.L. Hammond, *n.d.*; М. Šašel-Kos, *Appian*, 181 (fig.44).

већ и озбиљна војна сила, која је самостално или у садејству са савезницима деловала како унутар тако и изван овог простора. На тај начин Илири су засигурно и много пре наведеног раздобља постепено бивали интегрисани у хеленски свет. Ипак, прва забележена манифестација њихове позиције на регионалној политичкој сцени одјекнула је у познатој експедицији тиранина Сиракузе Дионисија Старијег, који је 385. г.с.е. оснивање својих јадранских колонија остварио тек након што је на месту данашњег Љеша установио базу којом је истовремено обезбедио и сигурну пловидбу између Сицилије и својих нових поседа, и контролу над Епиром. Не марећи за празноверице, цео подухват спровео је у савезништву са Илирима, уз чију је помоћ на престо епирских Молошана довео свог штићеника Алкету I.²⁰ Био је то пролог замашном досијеу њихових потоњих коалиција или сукоба са владарима Епира и Македоније, разлога због којих су постали колико „варвари“ толико и својеврсни *corpus separatum* хеленске културе, израстао не само из апропријације њених обележја, већ и из непосредних сродничких веза са епирском владарском кућом Еацида. Тај однос, осведочен браком склопљеним између краља Пира (319-272. г.с.е.) и Биркене, ћерке Бардилиса II (295-290. г.с.е.),²¹ несумњиво је у илирски ареал јужног Јадрана унео значајну квалитативну промену у домену њиховог самопрепознавања. Од тог периода, тамошњи Илири више нису били само најамници; преко Пировог и Биркениног сина Хелена стекли су право претензија на делове територија краљеве заоставштине, а тиме и могућност да дођу у додир са збивањима на ширем медитеранском простору обједињеном Пировим дипломатским и војним деловањем.²² Колико су у томе имали успеха за сада остаје недовољно јасно, али тековине контаката на спољно-политичком плану веродостојно се дају сагледати у структури илирског уређења на врху друштвене лествице, обележеног устројством у потпуности преузетим са хеленистичких дворова Грчке: власт је била заснована по моделу *наследне краљевине* у оквиру које су постојале институције *регентства*, *владарске полигамије* и „*пријатеља*“ (*φίλοι*), ску-

²⁰ G. Woodhead, The „Adriatic Empire“ of Dionysios I of Syracuse, *Klio*, 52-52 (1970), 503-512; P. Cabanes, Greek Colonisation in the Adriatic, 175-177; новија историографија не познаје или сматра нетачним закључке давнашње студије G. Novak, Kolonizatorsko djelovanje Dionizija starijega na Jadranu, *Hoffillerov Zbornik*, Zagreb, 1940, 111-128; M. Šašel-Kos, *n.d.* 116,127.

²¹ Plut., *Pyrr.* 9.2; M. Šašel-Kos, *n.d.* 258-259 (са старијом литературом).

²² Plut., *Pyrr.* 9.3; о Пиру и Илирима али углавном са позиција њихових стриктно политичких односа уп. M. Šašel-Kos, Pyrrhus and Illyrian Kingdom(s?), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (ur.), Split 2002, 101-120; у ширем контексту уп. W.S. Greenwalt, Macedonia, Illyria and Epirus, *A Companion to Ancient Macedonia*, J. Roisman, I. Worthington (eds.), Wiley-Bleckwell, Maiden MA - Oxford - Chichester, 2010, 279-305.

пине званично бираних чланова саветодавног тела окупљеног око владара.²³ Будући да се оваква организација двора ишчитава из разнородних навода у изворима посвећеним Илирским ратовима, извесно је да она није представљала производ тренутка, већ трајнијих релација установљених пре сукоба са Римом, а у потпуне хеленске оквира уведених највероватније за време Пира. Уосталом, мера у којој су у стварној историји, лишеној идеолошких квалификација биполарног грчко-римског поимања, јужнојадрански Илири заиста били сагледавани као јединствени део епирско-македонског света, најупечатљивије је осведочена до танчина истоветним начином којим је Рим после 168. г.с.е. установио контролу над територијама и једних и других.²⁴ У томе се налазио нимало формални разлог због којег их је, скоро четири века касније, последњи пут ујединио Апијан, исписујући књигу о Илирима одмах уз књигу о Македонцима.²⁵

Другу скупину показатеља процеса којима је простор јужног Јадрана и Доклеје столећима попримао обележја „лиминалне зоне“ мегитеранских култура, представља збирка различитих археолошких налаза. Када је 1966. г. Драгослав Срејовић констатовао да диспозиција форума у Доклеји упућује на то да јој порекло треба тражити у Египту, односно да је реч о Цезареону, архитектонском ансамблу намењеном „императорском култу нарочито развијеном у источним провинцијама

²³ За наследне краљевине уп. М. В. Hatzopoulos, *n.d.*; Z. Halina-Archibald, Space, Hierarchy, and Community in Archaic and Classical Macedonia, Thessaly, and Thrace, *Alternatives to Athens: Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, R. Brock, S. Hodkinson (eds.), Oxford University Press 2000, 212-233; J.K. Davies, A Wholly Non-Aristotelian Universe: The Molossians as Ethnos, State, and Monarchy, *n.d.* 234-258; за владарску полигамију и институцију регентства уп. D. Ogden, Women and bastardy in ancient Greece and the Hellenistic World, *The Greek World*, A. Powell (ed.), Routledge, London-New York, 1995, 219-244, где је показано да „бастардима“ нису сматрана искључиво деца рођена изван брака, већ и она из бракова са „варварским“ принцезама, али да то није увек имало пресудну улогу у наслеђивању. Стога је разумљиво што постоје наговештаји да је Хелен требало да наследи Пирове поседе на југу апенинског полуострва, уп. *The Cambridge Ancient History, Vol. VII-2. The Rise of Rome to 220 B.C.*, F.W. Walbank, A.E. Astin, M.W. Frederiksen, R.M. Ogilvie (eds.), Cambridge University Press, 2008, 479; о „пријатељима“ на илирском двору сведочи Полибије, Polyb. II 4 (коришћен предговор, превод и коментар М. Рицл), Нови Сад, 1988, 133; такође и R. Strootman, *The Hellenistic Royal Court. Court Culture, Ceremonial and Ideology in Greece, Egypt and the Near East, 336-30 BCE*, Proefschrift ter verkrijging van de graad de doctor aan de Universiteit Utrecht, 2007, 119-138; о римском еквиваленту ове институције P. J. Burton, *Friendship and Empire. Roman Diplomacy and Imperialism in the Middle Republic (353-146 BC)*, Cambridge University Press, 2011.

²⁴ М. Šašel – Kos, Appian, 286-288; C. Ando, The Administration of the Provinces, *A Companion to the Roman Empire*, D.S. Potter (ed.), Blackwell Publishing, Maiden MA - Oxford – Carlton, 2006, 177-192.

²⁵ М. Šašel – Kos, *n.d.* 83-85.

царства“,²⁶ претпоставку је било тешко увести у иоле распознатљив контекст повода који су довели до појаве оваквог решења, па је проблем остао отворен. Јасније контуре оквира у којима га треба решавати сразмерно недавно појавиле су се на другој тачки микро-света: приликом ископавања рисанске некрополе откривен је низ карактеристичних гробова инхумираних покојника, на основу чега је закључено да је у граду и околини дуго живела бројна и на друштвеној лествици високо позиционирана колонија становника са територије Мале Азије, слична онама које су својевремено идентификоване и у севернијим средиштима Далмације.²⁷ Током последњих неколико година, контуре су прерасле у знатно јаснију представу. Наиме, објављивањем налаза подморских истраживања, показало се да су, уз регион Отрантских врата, Северна Африка и Мала Азија столећима биле подручја са којима је јужни Јадран био у перманентној комуникацији.²⁸ Коначно, посебан значај однедавно има и нова анализа накита будванске некрополе, чији репертоар мотивима и начином израде указује на блиску повезаност хеленистичке насеобине са Тарентумом (Таранто) током друге половине IV и III в.с.е, што је хронолошки распон одговарајући Пировој владавини и његовим акцијама одбране ове колоније од Рима.²⁹

Ипак, колико год били садржајни, писани извори настали из руке победника, и археолошки материјал широког хронолошког опсега, још увек су само путокази праваца којима неизоставно али не и једино треба бити окренут у даљем настојању на разумевању јужнојадранске територије у поретку импликација њених географско-историјских својстава. Слика поседује квалитет више: њена примарно сакрална димензија поуздано сведочи не само о томе у шта се и из којих побуда на тој територији веровало, већ и о начинима, односно иницијалним или ло-

²⁶ D. Srejić, Rezultati arheoloških istraživanja na području antičke Duklje, *Materijali IV*, N. Tasić (red.), Beograd, 1967, 73.

²⁷ V. Kovačević, Nalaz antičkog groba iz Risna, *Novensia* 16 (2005), 105-110, посебно 109; о сличним налазима на некрополама источне обале Јадрана уп. А. Јовановић, *Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije*, Beograd, 1984, 99.

²⁸ Ур. М. Паровић – Пешикан, Грчка импортована керамика из Улциња, *Vestigatio Vetvstatis Александрини Цермановић-Кузмановић*, М. Лазић (ур.), Београд, 2001, 335-367; G. Karović, Podvodna arheološka nalazišta crnogorskog podmorja, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, LV-LVI (2007-2008), 425-459 (sa starijom literaturom); J.G. Royal, Illyrian Coastal Exploration Program (2007-2009): The Roman and Late Roman Finds and Their Context, *American Journal of Archaeology*, 116-3 (2012), 405-460; M. Zagarčanin, Podvodno-arheološka istraživanja na prostoru barskog i ulcinjskog akvatorija/ The Underwater-Archaeological Researches in Bar and Ulcinj Aquatorium Area, *Nova Antička Duklja/ New Antique Doclea IV* (2013), 67-120.

²⁹ Č Marković, *Antička Budva. Nekropole. Istraživanja 1980 -1981*, Podgorica, 2012, 79-92; за Pirovo delovanje уп. *The Cambridge Ancient History, Vol. VII-2. The Rise of Rome to 220 B.C.*, 456-484.

калним тумачењем модификованим подстицајима којима су веровања попримала своје материјално отелотворење. У свету најдубље укоренењем у религиозном искуству, сакрална слика представљала је категорију којом је једнако, ако не и више но писаном речју, свака средина исказивала мноштво универзалних и посебних, јавних или сасвим личних, али увек веродостојних представа о себи и сопственом идентитету. За разлику од простора наративних извора, подложног различитим могућностима креирања стварности по вољи њихових аутора, формални и семантички простор слике стварали су њени наручиоци, следећи строге регуле испољавања религиозности. У том простору није било места за тумачења *других*.³⁰

*

Медаур. Пре неколико година изложен преглед невеликих проучавања овог загонетног божанства, заправо је само могао потврдити констатацију да се о Медауру практично ништа не би знало да 168-169. г.н.е. римски сенатор М. Луције Торкват Басијан (Касијан?) у Асклепијевом светилишту у нумидијској Ламбези није оставио вотивни натпис у коме је Медаур наведен као *лар* Рисинијума и дедикантовог народа,³¹ пошто се други спомен Медаура, откривен на обали јужне Италије, односио на име једног брода, што је податак на основу којег би се знатно уздржаније могло размишљати о његовом натприродном карактеру.³² У старијој литератури преовладало је мишљење да се текст натписа из Ламбезе састојао из два дела клесана у различитим временима, чему је свакако допринела околност да је у корпусу латинских натписа почетак био објављен у другом, а преостали садржај тек у осмом тому, па је то највероватније био и разлог његовом по правилу делимичном публикавању и анализи искључиво оних стихова који свакако јесу веома важни, али не и једини.³³ Сасвим недавно, међутим, показано је да раздвојени уломци творе истовремено насталу целину.³⁴ Будући да је тако

³⁰ J. Elsner, Image and Ritual: Reflections on the Religious Appreciation of Classical Art, *The Classical Quarterly*, N.S. 46-2 (1996), 515-531.

³¹ A. Jovanović, *Risan*, 46-47.

³² D. Rendić – Miočević, Uz jedan novi izvor o kultu ilirskog boga Medaura, *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije*, Split, 1989, 523-530 (са старијом литературом).

³³ М. Гарашанин, Moenia Aeasia, *Старинар н.с.*, XVII/1966 (1967), 27-36, посебно 27; превод М. Гарашанина преузима и А. Jovanović, *Risan*, 46.

³⁴ Zs. Várhelyi, *The Religion of Senators in the Roman Empire. Power and the Beyond*, Cambridge University Press, 2010, 34-35; име дедиканта идентификовао је својевремено G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965, 141.

добијен првобитни садржај натписа, потребно је навести га у том читању и преводу:

Moenia qui Risinni Aeacia, qui colis arcem
 Delmatiae, nostri publice lar populi,
 sancte Medaure domi e(t) sancte hic, nam templa quoq(ue). ista
 vise, precor, parva magnus in effigia,
 succussus laeva sonipes cui surgit in auras,
 altera dum letum librat ab aure manus.
 Talem te consul iam designatus in ista
 sede locat venerans ille tuus [nomen erasum]
 notus Gradivo belli vetus ac tibi, Caesar
 Marce, in primore clarus ubique acie.
 Adepto consulatu [nomen erasum]
 tibi respirantem faciem patrii numinis,
 hastam eminus quae iaculat refreno ex equo,
 tuus, Medaure, dedicat Medaurius.

Ти (који живиш) у еачким зидовима Рисинијума,
 Далматинске цитаделе, лару нашег народа
 Медауре, поштован код куће и поштован овде
 и у овим храмовима се покажи
 молим (те) великог у малом лику,
 који обуздаваш левом руком
 коња који се пропиње у ваздух,
 док другом руком смрт бацаш иза уха.
 Већ проглашен конзулом твој [избрисано име] поставља
 обожавајући (те) на овом месту одавно познатом
 Марсу богу рата и теби Цезаре Марко, свуда
 знаменитом у првој борбеној линији.
 Прихвативши конзулат [избрисано име]
 теби удахњујућем лику божанства домовине,
 који копље бацаш из даљине са заузданог коња Медауре,
 посвећује твој Медауријанац.³⁵

Текст натписа у историографији је разматран са различитих полазишта. Прва три реда, у којима се спомињу „еачки зидови“ Рисинијума, Милутина Гарашанина подстакла су на искључиво археолошку анализу најстаријих делова градских бедема, чија је донекле особена диспозиција и конструкција препозната и у остацима утврђења од Метео-

³⁵ Za korisne savete i proveru prevoda teksta natpisa zahvalnost izražavam dr Olgi Špehar, docentu na Odeljenju za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu.

на (Медун) и Олциниума до Скодре, Лисоса и околних илирских градина, па је термин „*moenia aeasia*” предложен као заједнички именитељ дефанзивних градитељских структура око насеобина из времена Агрона и његових наследника. Осврћући се сасвим укратко на порекло придева „*еачки*”, М. Гарашанин је упозорио да га треба тражити у имену епирске династије Еацида које је потекло од њиховог митског родоначелника Еака, лозе којој је припадао и Пир, владар који је, између осталих, под својом влашћу држао и земљу која је касније припала Агрону, илирском краљу с почетка првог рата са Римом. Пир је, како је познато, у најранијој младости био одведен на двор Глаукијаса, суверена илирских Тауланата, чија је супруга такође била изданак епирске владарске куће, да би касније освојио већи део Глаукијасове територије. „Из овога произилази дакле да су Еациди имали тесних веза са илирским владарима и да су делом владали и њиховом територијом. У таквој ситуацији постаје разумљиво да се и илирски владари желе јаче везати традицијом за стари владарски род Еацида. Назив *Moenia Aeasia* означава према томе врло стари зид, чије је подизање везано за Еациде, свакако посредством повезивања илирске династије са њима. Назив није плод случајне учености дедиканта натписа из Ламбезе, већ његовог познавања старог илирског предања.“³⁶ Нешто касније, Дује Рендић-Миоcheвић је, са одређеном резервом исказаном поводом „документарности“ његовог описа, у Медауру препознао илирску интерпретацију Асклепија,³⁷ а Александар Јовановић је атрибуте Медаура, уз разумљиву уздржаност, повезао са култом „Трачког коњаника“ чије су представе одражавале ијатричко-сотериолошка веровања, што се може закључити према његовом поштовању на местима исцељења и честом поистоветељивању са Асклепијем, Аполоном или Хераклом. На основу ове претпоставке, којој је најзначајнији аргумент била чињеница да је натпис из Ламбезе пронађен управо у Асклепијевом храму, изречена је и идеја да је Рисанска Бања чинила сакралну окосницу Рисинијума, односно да је на градском форуму Медаур највероватније био поштован у храму или едикули, а да му се светилиште са лечилиштем и термама можда налазило у Бањи.³⁸

Мада су изложени закључци и хипотезе били засновани на разложној аргументацији, смисао натписа остао је непротумачен у свој вредности коју има како за познавање митолошко-историјске димензије слике која је о Рисинијуму била пројектована кроз спомен зидина и божанства, тако и за подстицаје из којих је та слика створена знат-

³⁶ М. Гарашанин, *n.d.* 33.

³⁷ D. Rendić – Miočević, *n.d.*

³⁸ A. Jovanović, *n.d.* 47.

но пре но што је своје материјално и писано обличје добила у афричком војном логору. У време када је Гарашанинов рад објављен, подаци из извора већ су били проучени довољно за даљу продубљенију анализу сенаторовог заветног дара,³⁹ али до тога није дошло. Да јесте, тумачење је могло бити уведено у шире и историјски аутентичније оквире, јер М. Луције Торкват Басијан (Касијан?) не само да је био учен, већ је имао много разлога да у одговарајућој форми саопшти кључне садржаје историјске традиције места из којег је потицао. Тиме је оставио могућност увида у меру у којој је Рисинијум у идејном домену, односно у оновременим координатама поимања прошлости, спадао у ред оних градова који су, на супрот новонасталих центара попут Доклеје, своје порекло баштинили из најсветије, митске агенде. Еак, на име, није био само корен епирске лозе; био је и Ахилов деда, што је споменуто у Гарашаниновом тексту,⁴⁰ али и један од градитеља кула на бредовима Троје.⁴¹ Без обзира на „ток догађаја“ Тројанског рата, зидине Рисинијума већ су тиме поседовале прерогативе древности, светости и неразрушивости, посредоване понајпре личношћу Пира, који је, уобичајено за тадашње суверене, отворено исказивао властито митолошко порекло: по узору на своје претходнике у Епиру, име, односно идентитет, „преузео“ је од Ахиловог сина Неоптолема, а свака повезаност са Ахилом као апсолутном персонификацијом ратничког и моралног примата, водила је алузији на Александра Великог, што је представљало „идеолошку“ основицу Пирових претензија на наслеђе највећег македонског владара.⁴² За такве Пирове захтеве постојали су и стварни историјски разлози, али о њима нешто касније, будући да се слика коју су о себи генерацијама пре римског сенатора неговали становници града изреченим никако не исцрпљује. Јер, еацидско самопоимање, вековима након легендарног сукоба, подразумевало је и апропријацију тројанских првака, пошто је и Енеја после свега уочиште нашао управо међу Молошанима: одатле се Пирова сестра звала Троа, а његов син са Биркеном добио је име Хелен - по Пријамовом потомку.⁴³ Мит је, дакле, имао улогу иницијалне подлоге објашњењу стварности, кроз уобичајени механизам рертикулације његовог садржаја произишле из потребе другог времена: у Пирово доба Троја више није била парадигма *архетипског раздора* већ симбол *заједничке историје* Грка, у којој су се Енеја и Одисеј налази-

³⁹ F. Papazoglou, *n.d.*

⁴⁰ М. Гарашанин, *н.д.* 33.

⁴¹ Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд, 1979, 123.

⁴² Исто, 282-283; А. Erskine, *Troy between Greece and Rome. Local Tradition and Imperial Power*, Oxford University Press, 2001, 123

⁴³ А. Erskine, *n.m.*

ли на истој страни.⁴⁴ Присуство Енеје у скупу божанских предака Еацида, у доба настанка натписа а засигурно и много раније, усмеравало је мисао и ка предању о оснивању Рима, чину у којем је утемељење и освећење бедема такође било један од најзначајнијих догађаја, што је творило другу осовинску полугу колективног идентитета Рисинијума - након Тројанског рата мноштво медитеранских урбаних средишта позивало се на своју непосредну повезаност са легендарним херојима, али сасвим мали број њих је такву повест могао и „оправдати“ аргументима којима је од краја IV в.с.е. у свом историјском досијеу располагао Ризон/Рисинијум. „Еачки зидови“ сублимирали су, и кроз свакогодишња празновања њиховог подизања кроз време проносили не само општу идеју античког града као освећеног станишта божанства које су чували и које је њих чувало,⁴⁵ већ и спој две најснажније традиције старог медитеранског света, закономерно обједињене на месту непрестаног сусретања и прожимања грчког, италског и домородног живља. Овај синкретички идентитет непрекидно је пулсирао у одјецима свих догађања на јужнојадранском простору, једнако колико и у визуелној култури, па се тим трагом ваља кретати и у размишљањима о иконографији и пореклу ликовних обележја Медаура.

Покушај да се Медаур визуелизује путем речима забележеног описа састоји се, у суштини, у постепеном сужавању низа по својој природи различитих али међусобно повезаних непознаница и дилема, које проистичу како из самог текста тако и из географско-историјског амбијента у коме је натпис пронађен, али и из средине на коју упућује. Чиме располажемо, шта нам је непознато а шта нејасно? У најновијој анализи религиозног опредељења високих римских чиновника, посебно је истакнут неуобичајено наглашен призив личне побожности којим се дедикант обраћао божанству својег града и народа, исказујући посредну жељу да и њега самог, на служби далеко од домовине, Медаур заштити својим моћима.⁴⁶ То је тачно, али не само што нас ни за корак не усмерава у било којем одређенијем правцу, већ нас можда и удаљава од разрешења проблема, будући да се садржај натписа са резервом да увести у репертоар уобичајених епиграфских формулација којима је отворено била изражавана нада у спасење.⁴⁷ Пре но што се даље посвети-

⁴⁴ Up. K. Dowden, *The Uses of Greek Mythology*, Routledge, London-New York, 1992, 53-66; A. Erskine, *n.d.* 159-161.

⁴⁵ Up. J. Rykwert, *The Idea of the town: the Antropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World*, Princeton University Press, 1988; G. Woolf, *Polis-Religion and its alternatives in the Roman Provinces*, *Römische Reichsreligion und Provinzialreligion*, H. Canick, J. Rüpke (hrsg.), Mohr Siebeck, 2007, 71-83.

⁴⁶ Zs. Várhelyi, *n.d.* 35-36.

⁴⁷ Up. J. Moralee, «*For Salvation's Sake*». *Provincial Loyalty, Personal Religion, and*

мо овом питању, треба поновити да је, извесно, иконографско језгро слике Медаура чинила представа јахача на пропетом коњу и у замаху копљем, због чега се у литератури и појавила помисао о вези са „Трачким коњаником“.⁴⁸ Међутим, разложно је претпоставити да је у тексту наведен само тај примарни Медауров „знак распознавања“, па не можемо знати који су још симболи постојали као неизоставни делови целокупне композиције. Но, како год да је изгледала целина представе, мора се имати у виду чињеница да је на основу проучавања више од 2000 сличних споменика са територије Тракије, установљено да је реч о иконографски веома разгранатом репертоару основног мотива који се појављује на надгробним белезима или вотивним плочама посвећеним најразличитијим античким божанствима. Одатле је њихова прецизнија идентификација могућа искључиво тамо где су се уз представу очували заветни натписи. Из анализе тако бројног и хетерогеног материјала такође је проистекао закључак да је архетипска представа коњаника у Тракији, почев од хеленистичког доба, имала функцију конвенционалног симбола углавном сотериолошких божанстава уопште, чија су разнородна иконографска и ликовна решења своје иницијалне изворе црпла из слика грчких хероја.⁴⁹ Тиме је позитивно доказано да формулација „Трачки коњаник“ представља само *terminus technicus*, односно да се целокупни проблем мора истраживати у знатно ужим оквирима. Али, за проблем самог Медаура, од посебног је значаја скупни налаз три стеле откривене у бугарском граду Пернику. Дедикант је био извесни Публије Калпурније Милон, човек чији је *cursus honorum* остао непознат; ипак, на основу квалитета израде стела, његовог имена и језика натписа на споменицима, поуздано се могло утврдити да је био имућни римски грађанин-придошлица из јужнијих грчких области. На вотивним плочама које је наручио исклесан је истоветни основни мотив јахача који са пропетог коња десном руком баца копље, са различитим пратећим атрибутима: на првој је то змија обавијена око дрвета, на другој змија која пузи ка олтару, а на трећој ве пар (сл. 1-3). Све три стеле пронађене су, као и Медаурови натписи, у остацима Асклепијевог храма, у Пернику са епитетом „Килиден“. Но, за разлику од бројних других дедиканата и њихових заветних дарова из истог светилишта, Публије Калпурније Милон ни на једној од својих стела није тражио, или тачније, није желео да се тај локални епитет нађе уз теоним – за њега,

Epigraphic Production in the Roman and Late Antique Near East, Routledge, New York – London, 2004, 55-76.

⁴⁸ A. Jovanović, *n.m.*

⁴⁹ N. Dimitrova, *Inscriptions and Iconography in the Monuments of Thracian Rider, Hesperia*, 71-2 (2002), 209-229 (са старијом литературом).

приврженог отаџбини, име грчког бога са свим примереним значењима било је довољно.⁵⁰ Вођен истом идејом, на сличан начин размишљао је и М. Луције Торкват Басијан (Касијан?), када је наложио да се уз речи „поштован код куће и поштован овде“, име заштитника његовог града и народа уклеше онако како га је *он познавао*. Јер, према досадашњим знањима о античким култовима јужног Јадрана, на оној територији која је чинила језгро илирске краљевине у ратовима са Римом, не постоји ни један који би се могао одредити као аутохтон; од Кадма до касне антике по правилу је реч о поштовању или импортованих хеленских божанстава, попут Артемиде Елафболе у Олциниуму, или чланова римског Пантеона, понекад подстакнутом, као у случају Дијане Кандавијске у Доклеји (*Augustae Candaviensis*), ауторитетом регионалних светилишта.⁵¹ Посматрана са овог аспекта, посебност Медаура, другим речима, сконцентрисана је у околности да путем натписа знамо име којим је био називан у Ризону/Рисинијуму и околини, док је његова божанска природа могла бити позната и на знатно ширем простору, али, видећемо и зашто, можда под неким за нијансу другачијим именом. Оно што се може утврдити као чињеница Медауру никако не одузима већ, напротив, даје на значају, будући да су конкретни трагови локалног-провинцијског начина испољавања како личне тако и „универзалне“ религиозности у антици начелно ретко очувани, па ће се, уз више археолошких података, у будућности вероватно моћи подробније говорити о практичним видовима поштовања Медаура „код куће“. ⁵² До тада се треба посветити даљем трагању за ближом идентификацијом његовог визуелног идентитета. Тиме, након познатог и недостајућег, залазимо у сферу онога што нам је о Медауру нејасно. Наиме, на крају натписа у коме је претходно два пута било уклесано „M. Lucceius Torquatus Bassianus“ или „Cassianus“, сенатор је дао да се забележи да поруку богу шаље „dedicat Medaurius“, па није немогуће да је тиме желео да се представи и у другој својој на-

⁵⁰ D. Boteva, Dedicators with Roman Names and the Indigenous Cult of the Thracian Horseman, *Archaeologia Bulgarica* XI (2007), 75-89, посебно 77-80; I. Dontcheva, Le syncrétisme d'Asclépios avec le Cavalier Thrace, *Kernos*, 15 (2002), 317-324.

⁵¹ Уп. Ђ. Marković, *Arheologija Crne Gore*, 357-360.

⁵² Уп. F. Millar, Local Cultures in the Roman Empire: Lybian, Punic and Latin in Roman Africa, *Rome, the Greek World, and the East, Vol. II, Government, Society, and Culture on the Roman Empire*, Fergus Millar, H.M. Cotton, G.M. Rogers (eds.), The University of North Carolina Press, Chapel Hill-London, 2004, 249-264; G. Woolf, The Formation of Roman provincial cultures, *Integration in the early Roman west. The role of culture and ideology, Dossiers d'archéologie du Musée National d'Histoire*, 4 (1995), 9-18; isti, Polis-Religion and its alternatives; о моделима и контексту прослављања „индигених“ култова, који то нису увек морали бити у својој религиозно-идејној подлози уп. H.M. Fracchia. M. Gualtieri, The Social Context of Cult Practices in Pre-Roman Lucania, *American Journal of Archeology*, 93-2 (1989), 217-232.

длжности, као свештеник Медауровог култа.⁵³ Није немогуће али није ни извесно, и то из следећих разлога који читаву причу чине додатно сложеном, оправдавајући преовлађујуће хипотетички тон ове анализе. Наиме, недалеко од Ламбезе, у Нумидији су и пре II в.н.е. постојала још два и међусобно просторно блиска урбана средишта занимљивих имена: један је био Амедара (*Amaedara*, *Amedara*, *Amedera*), што је у латинској верзији читано и као Ад Медера или Ад Мадура, на месту данашњег градића Хајдра (Haïdra) у западном Тунису, а други Мадаурос или Мадаура, данас М'Даурух (M'Daourouch) у источном Алжиру, родни град Апулеја.⁵⁴ Већ су први истраживачи истакли да је идентификовање њихових тачних назива изразито отежано чињеницом да су им имена у римско доба представљала транскрипцију са палеоберберског језика, будући да је порекло ових насеља сезало у далеку прошлост старе ере. Стога је „Медауриус“ у натпису из Ламбезе, читано и тумачено као «Мадауриус», односно као урбоним житеља Мадаура.⁵⁵ М. Луције Торкват Басијан (Касијан?) је, дакле, наведеним епитетом себе можда настојао приказати или као припадника неформалне али високо позициониране и, важно је истаћи, изразито индивидуализоване скупине „чуvara“ култова везаних за чин исцељења, што је сасвим у релацији са Асклепијем, или једноставно као човека који је живео у Мадауру. Теоријски, обе претпоставке остају валидне, али највероватнијом се заправо чини трећа, према којој би „Медауријанац“ био припадник народа који је живео под окриљем Медаура.⁵⁶ Овакав „персонални“ вид повезивања аутохтоног становништва са властитим божанствима из преримских времена представљао је појаву карактеристичну управо за столеће из којег потиче натпис, због чега су и урбана средишта тог живља неретко добијала називе изведене из имена њихових заштитника.⁵⁷ Очиг-

⁵³ Zs. Várhelyi, *n.d.* 78-90. Реч је о *ad hoc* окупљању сенатора у својеврсна „карикативна братства“, која су за циљ имала помоћ појединцу у случају болести од осталих чланова скупине, путем њиховог присуства уз болесника, помоћи и заједничког религиозног „деловања“. Подразумева се да су чланови могли бити искључиво највиши чиновници царске администрације.

⁵⁴ Уп. S. Raven, *Rome in Africa*, Routledge, New York, 1993³; *The Cambridge Ancient History, Vol. XI, The High Empire, A.D. 70-192*, P. Garnsey, D. Rathbone, A.K. Bowman (eds.), Cambridge University Press, 2008, карта 4.

⁵⁵ A. Piganol, R. Laurent -Vibert, *Recherches archéologiques à Ammaedara (Haïdra), Melanges d'archéologie et de histoire*, 1912, 71-72, 148.

⁵⁶ A. Jovanović, *n.m.*

⁵⁷ Уп. W. Van Andringa, *Religions and the Integration of Cities in the Empire in the Second Century AD: the Creation of a Common Religious Language, A Companion to Roman Religion*, J.Rüpke (ed.), Blackwell Publishing, Maiden, MA – Oxford – Carlton, 2007, 83-95; старију литературу о могућем теонимном пореклу ових насеља бележи D. Rendić-Miočević, *n.d.* 527.

ледно је да се у корену свих варијанти назива афричких градова појављује реч веома слична имену заштитника Ризона/Рисинијума. Међутим, пошто је оно и само по себи са лингвистичког становишта остало недовољно разјашњено,⁵⁸ Медаур се не сме поуздано узимати као показатељ могућности да су Амедара односно Мадаурос у основи теоними. Али, једнако се не може превидети ни чињеница да су оба града, као и Ламбеа и низ других на граници средоземног приобаља и пустиње, свој римски профил стекли вишевековним присуством *Legio III Augusta*, односно војске која је била најважнији чинилац у процесу очувања старих или прихватања нових, у оба случаја изворно неримских богова, па би одатле ипак могао произилазити разлог због којег је М. Луције Торкват Басијан (Касијан?) забележио да је Медаур „поштован овде“.⁵⁹ Коначно, да загонетка буде потпуна, северноафрички градови нису једина места чија имена, не само у лингвистичком смислу, стоје у потенцијалној вези са Медауром. У италијанској регији Марке и данас постоји река Метауро (lat. *Metaurus*, *Mataurus*, гр. *Μέταυρος*), поприште битке којом је, превасходно заслугом *коњице*, био одлучен исход Другог пунског рата. А на источном крају европског копна, на висоравни Мадара у области Шумена, уз вишеслојне налазе међу којима су идентификовани трагови насеобине Трачана и потоње римске виле, остала је сачувана гигантска представа копљем наоружаног коњаника, уклесана у литицу стене у раном средњем веку.⁶⁰

Колико нам сви изложени познати подаци, непознанице и нејасноће помажу да се приближимо слици, односно идентитету Медаура? Одговор на ово питање тешко је дати стога што је целокупни проблем очигледно саткан од ланчано повезаних недоумица, а свака понаособ је из категорије оних које се још увек више морају разрешавати осетљивошћу и обазривошћу истраживачког нерва, а знатно мање путем непорецивих аргумената. Стеле из данашњег Перника, а нарочито „лични став“ њиховог дедиканта према божанству, делују као најпримамљивије решење загонетке, посебно зато што им је могуће придружити још доказног материјала из епиграфске грађе и писаних извора самог Рима.

⁵⁸ D. Rendić Miočević, *n.d.* 529 (са старијом литературом).

⁵⁹ Уп. А. Hilali, L'impact de la légion IIIa Augusta dans les provinces romaines d'Afrique. L'aspect religieux, *The Impact of the Roman Army (200BC – AD476). Economic, Social, Religious and Cultural Aspects*, L.de Blois, E. Lo Cascio (eds.), Brill, Leiden-Boston, 2007, 481-492, за Ламбезу 482-486.

⁶⁰ За Метауро уп. *Map-by-Map Directory to accompany Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, R.J.A. Talbert (ed.), Princeton University Press, 2000, 610, карте 42D1 i 46C5; за Мадару Ts. Stepanov, *The Bulgars and the Steppe Empire in the early Middle Ages. The Problem of Others*, Brill, Leiden-Boston, 2010, посебно 56-57; P. Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria, 775-831*, Brill, Leiden-Boston, 2012, посебно 84-85.

Недавно проучавање тамошњих трагова Асклепијевог култа довело је до вишеструко важних резултата и закључака. Свакако најзначајније су констатације да је током столећа његовог „присуства“ у престоници, Асклепије био поштован понајвише од становништва пристиглог са грчког говорног подручја, а у доба Царства посебно су му били наклоњени припадници и ветерани елитних јединица.⁶¹ Такав закључак изведен је, између осталог, на основу натписа који је у својој касарни оставио одред преторијанаца пореклом из Тракије. И они су, као странци у Риму, евоцирали успомену на *властитог* Асклепија, због чега натпис почиње речима „In honore(m) domus divinae Asclepio Zimidreno cives Philippopolitanorum“, при чему је „Зимидренос“ (*Zimidrenos*) означавао епитет Асклепијевог храма откривеног у близини Филипопоља.⁶² Свако на свој начин, и Публије Калпурније Милон, и М. Луције Торкват Басијан (Касијан?), и трачки преторијанци исказивали су истоветни религиозни „локалпатриотизам“, па стога од сада можемо поуздано судити о побудама које су делом чиниле идејну основицу спомињању Медаура у Ламбези. У којој је мери религиозно-културна „романизација“ учествовала у креирању свих појединости његовог ликовног изгледа до II в.н.е. остаје непознато, али извесно је да је сенатор из Рисинијума начелно следио једну древну и распрострањену праксу, непорециво потврђену Вароном белешком о најстаријем Асклепијевом римском светилишту у којем је он *видео слике лаких коњаника (ferentarii equites)*.⁶³ Са друге стране, Медаур није био апсолутни илирски „еквивалент“ Асклепију.⁶⁴ И поред тога што је змија готово извесно мотив у оквиру целине иконографије божанства, у религиозном амбијенту Ризона/Рисинијума њено присуство разложно је тумачити у релацији са њеном појавом у миту о Еаку,⁶⁵ корену из којег су изникли *бесмртни* преци, тачније они који су својим овоземаљским делом стекли бесмртност и тако се приближили „правим“ боговима, или – антички хероји.⁶⁶ Колико је дуго, без обзира на све трансформације, идеја предака, односно самосвојности властитог идентитета, жилаво опстајала, и какву је религиозно-визуелну експозицију једнако трајно чувала, најубедљивије сведочи ситуација Ма-

⁶¹ G. H. Renberg, Public and Private Spaces of Warship in the Cult of Asclepius in Rome, *Memoirs of the American Academy in Rome*, 51-52 (2006-2007), 87-172.

⁶² Исто 117, 150 – 151.

⁶³ Исто, 101.

⁶⁴ D. Rendić Miočević, *n.d.* 526.

⁶⁵ Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *n.d.* 123; о различитим тумачењима култа змије на овом простору а у вези са митом о краљу Кадму уп. М. Šašel-Kos, Cadmus and Harmonia in Illyricum, *Arheološki Vestnik* 44 (1993), 113-136, посебно 123-124.

⁶⁶ О Медауру као богу *умрлих* предака J. Medini, Autohtoni kultovi u razvoju antičkih regija u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Domesti* 5(1984), 7-23, посебно 22.

даре, јединственог простора енкапсулираног паганства бугарских племена, чији су прваци крајем VII и почетком VIII века на литици стене са представом коњаника саградили храм приближно кружне основе, инкорпорирајући у сакрално језгро и оближњу пећину. Извори сведоче да је цео комплекс био познат по *исцелитељским* својствима, али, истовремено, и као место исказивања апотеозе владара-коњаника, оличене његовим процесionalним успињањем ка врху брда са којег је ослушкивао глас богова.⁶⁷ Један поглед на до сада идентификовану ситуацију акропоља изнад Шпиле довољан је за увид како у све физичке сличности тако и меру активног трајања овако устројених светилишта у „затвореним“ друштвима попут старог и религиозно поливалентног Ризона/Рисинијума, или дошљака на Балкан приспелих из евроазијских степа.⁶⁸

На крају, представа о изгледу Медаура остаће непотпуна све до евентуалних нових археолошких налаза, одређенијих но што је уломак посуде са представом коњаника откривен током археолошких истраживања у Рисну 2010. године.⁶⁹ Ипак, и према митолошком контексту у којем је забележен, каогод и према историјским подацима, чини се могућим проникнути у период у којем је Медаур постао свети покровитељ древне јужнојадранске насеобине, односно у путеве којима је и пре средине II в.н.е. у неком иконографском виду могао бити поштован и у Ламбези а и другде. Другим речима, особито ако се у обзир узме могуће теонимно порекло афричких градова, поставља се питање ко је и под којим околностима у знатно ранијој прошлости повезао две удаљене области. Према досадашњим знањима, само једна личност – Пир. Јер, управо су године после Филипове и Александрове смрти биле доба у којем се Пир нашао под светлима велике историје која су најизравније пала и на илирске области. Брак са Биркеном извесно је склопљен као резултат регионалног договора око поделе Глаукијасове краљевине, али сродништво две владарске куће мора се посматрати и као део знатно ширег политичког пројекта, будући да је Пир по мајчиној линији био директни Александров потомак, што су знали сви актери у ратовима Дијадоха. Тако је, у ковитлацу њихових сукоба, Пир 298. г.с.е постао церемонијални притвореник на двору родоначелника хеленистичких фараона Птоломеја I Сотира. Тамо је одмах ожењен Антигоном, Птоломејевом усвојеницом македонског порекла. Ван сумње је констатација да је то био брак „глобалних импликација“, којим је требало обезбедити

⁶⁷ Ts. Stepanov, *n.m.*

⁶⁸ П. Мијовић, М. Ковачевић, *н.д.* сл.17; P. Dyczek, *n.d.* sl. na str. 57, 122.

⁶⁹ <http://www.pasthorizonspr.com/index.php/archives/09/2012/coin-hoards-and-pottery-bring-new-insights-to-an-ancient-illyrian-stronghold> (октобар 2013.); P. Dyczek, *n.d.* сл. на стр 113.

савезништво Египта и Епира у борби за Македонију, будући да се Пир већ наредне године вратио у постојбину и њоме завладао ојачан војном и финансијском помоћи свог таста.⁷⁰ Независно од два краткотрајна интервала владавине над Македонијом, краљ Епира, или пре „Епирске лиге“, остао је до смрти.⁷¹ Иако није могуће поуздано одредити северне границе његове државе,⁷² извесно је да су се и 297. г.с.е, а потом и 281-280. г.с.е, птоломејске трупе нашле на епирско-илирском тлу: у другом наврату, као резултат савеза са Антигониним полубратом Птоломејем II Филадельфиосом (283-246. г.с.е.), зна се да је током Пирове експедиције на југу Апенинског полуострва, у Епир приспео корпус задужен за очување његове власти, регрутован од импресивних 5000 пешадиначца, 4000 коњаника и 50 слонова.⁷³ Најразличитији „мали богови“, одреда везани за коњаничку фигуру, били су неизоставни судеоници птоломејског Пантеона, водећи порекло како из традиције египатског Новог Краљевства, тако и из интензивних контаката са Тракијом, па је управо у борбама за доминацију над панконтиненталним наслеђем највећег античког владара дошло до новог таласа њиховог међусобног сусретања и прожимања, што је, последично, резултирало појавом „небеских коњаника“ нове генерације, обдарених новим синкретичким својствима, различитим улогама, па тиме и различитим иконографским нијансама у оквиру основног визуелног кода. Према изворима и археолошким налазима Египат је тада постао место поштовања барем пет таквих божанских „придошлица“ из Мале Азије и Тракије, а заузврат је без сумње „извезао“ своје верзије истог мотива, настале префигурацијама Александрове коњаничке фигуре из његових светилишта у престоници Птоломеја, оне које ће се у обиљу варијација појављивати и као симбол многих римских царева.⁷⁴ Ако се изреченом придода позната чињеница да је ударну иглу Пирове војске чинила легендарна „тарантска коњица“,

⁷⁰ *The Cambridge Ancient History, Vol. VII-2.* 459.

⁷¹ Исто, где су такође изнета различита мишљења о природи Пирове власти над Епиром. Без обзира на форму суверенства, његов директни или посредни утицај на збивања на простору дуж јужног дела источне обале Јадрана остаје као чињеница, што се наслућује и из навода М. Šašel-Kos, *Pyrrhus and Illyrian Kingdom(s?)*; иста, Appian, 257-259.

⁷² М. Šašel-Kos, Appian, *n.m.* претпоставља да се могла пружати у близини Лисоса.

⁷³ N.G.L. Hammond, *Which Ptolemy Gave Troops and Stood as Protector of Pyrrhus' Kingdom?*, *Historia* 37-4 (1988), 405-413.

⁷⁴ Уп. S. Lewis, *The Iconography of the Coptic Horseman in Byzantine Egypt*, *Journal of the American Research Centre in Egypt*, 10 (1973), 27-63, посебно 32-45; O. Palagia, *Nephaestion's Pyre and the Royal Hunt of Alexander*, *Alexander the Great in Fact and Fiction*, A.B. Bosworth, E.J. Baynham (eds), Oxford University Press, 2000, 167-206; за утицаје на римску царску иконографију уп. P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1988.

која је по дефиницији поседовала и религиозну конотацију, као и околност да је све до поодмаклих векова хришћанства верски синкретизам северне Африке био исказиван језичком симбиозом латинског, грчког, сиријског, коптског и пунског,⁷⁵ разложно је претпоставити да је Медаур, потекавши из Пировог доба и оновремене плејаде сакралних коњаника, од тада стекао примат заштитника Ризона/Рисинијума, али, можда управо у исто време, и поштовање и на знатно удаљенијим територијама, примерено божанству ратничко-исцелитељских прерогатива. Оно што је извесно јесте да је постао парадигма седиментне културе једне заједнице која је, смештена на граници два света, своју прошлост чувала прихватањем и усаглашавањем тековина других са јемствима властитог идентитета.

Ivan STEVOVIĆ

MEDAUR, OR ABOUT THE SPACE OF SOUTH -EASTERN
ADRIATIC SEA AND DOCLEA IN THE VISUAL CULTURE
OF ANCIENT MEDITERRANEAN

Summary

The introductory part of the paper is devoted to general historical, social and cultural conditions of the time when the Roman town of Doclea (near present-day Podgorica) was founded, as well as to guidelines for its further study. In the second part the article deals with Medaur, the protector of the Hellenic Illyrian town of Risinium (present-day Risan on the Montenegrine coast), known only on the basis of the inscription dated to the beginning of the II century A.D., and found in an African military camp in Lambesis. Based on an analysis of this text, one can conclude that Medaur represented one of many horsemen deities with syncretic properties, spread over an area of wide range, from Thrace to the Roman towns in the territory of today's Tunisia and Algeria. Iconographic features of Medaur were analyzed and hypothetically complemented by surviving monuments with depictions of similar "heavenly" horsemen with warrior-healing powers. Given the historical connection of the Illyrian states on the southern part of the eastern Adriatic coast with the kingdom of Pyrrhus, it was assumed that Medaur became patron of Risinium at the time of the Greek ruler. His diplomatic and military role resulted not only in close political and commercial communication between Illyrian states and Risinium with Egypt, but also in the emergence of a number of new "small" equestrian deities on

⁷⁵ R. MacMullen, *Provincial Languages in the Roman Empire, Changes in the Roman Empire. Essays in the Ordinary*, Princeton University Press, 1990, 32-40.

the territory under his influence. Therefore, Medaur is probably among the ranks of those gods, too. At the time of the inscription, his properties were “functionally” associated with significantly better-known gods such as Asclepius, and this is the reason why the inscription was in the sanctuary of that particular god in Lambesis. The emergence of Medaur in this ambience is just one of many indicators of intense cultural interaction which was a permanent feature of the history of the southern part of the eastern Adriatic coast from Antiquity until the late Middle Ages.

Сл. 1 - Перник, Регионални историјски музеј, стеле Публијуса Калпурнијуса Мила из Асклепијевог храма. (фото Иван Ванев)

Сл. 2 - Перник, Регионални историјски музеј, стеле Публијуса Калпурнијуса Мила из Асклепијевог храма. (фото Иван Ванев)

Сл. 3* - Перник, Регионални историјски музеј, стеле Публијуса Калпурнијуса Мила из Асклепијевог храма. (фото Иван Ванев)

* „Користим прилику да колегама из Регионалног историјског музеја у Пернику, као и драгој пријатељици др Бисерки Пенковој из Софије, изразим захвалност за добијене фотографије и дозволу да их објавим.”

Младен ЗАГАРЧАНИН*

О СКАДРУ И ДОКЛЕЈИ У ПРОВИНЦИЈИ ПРЕВАЛИС НА ОСНОВУ АРХЕОЛОШКИХ СВЈЕДОЧАНСТАВА

ABSTRACT: *The theme of this work is to monitor the mutual relations between Doclea and Shkodra based on archaeological research. Two of the largest city in the province Praevalitana are still an enigma in terms of advantages in certain phases of ancient history. Also, the relationship between Doclea and Shkodra is studied in comparison with some sites on the coast.*

KEY WORDS: *Doclea, Shkodra, province of Praevalitana, archaeological remains, church organization*

О узроцима и разлозима настајања провинције Правалис, одвојене од провинције Далмације 297. или 305, веома мало се зна. Административном реформом цара Диоклецијана, на простору који отприлике одговара данашњој Црној Гори и дијелу Сјеверне Албаније формирана је нова административна јединица. Провинција је припадала великој илиричкој дијацези, у оквиру италијанске префектуре. Послије расцјепа, који долази непосредно после смрти Теодосија Великог почетком 395, Превалис, као и друге двије провинције које су доживјеле политички преображај, Нови и Стари Епир, припашће самосталној префектури *Illyricum orientale*. У чувеној *Notitia Dignitatum orientis*, чија редакција пада послјије 395, и свакако прије 410, провинција Превалис се увршћује у драчку, а оба Епира, Стари и Нови, у македонску дијацезу.¹

Претпоставља се да се узроци стварању нове провинције и одвајање од Салоне налазе тешким комуникационим везама са главним

* Завичајни музеј Бар.

¹ V. Popović, *Albanija u kasnoj antici*, Iliri i Albanci, SANU, naučni skupovi XXXIX, Beograd 1988, 202.

градом провинције Далмације.² Ова констатација је само дјелимично тачна, јер је Рим до краја III вијека већ увећано формирао прилично добру путну мрежу која је спајала салонитански округ са данашњом облашћу Црне Горе и сјеверним дијелом Албаније. У науци се спекулише претпоставком о неспоразумима између Салоне и Доклеје³, иако је скоро четири вијека ова економско–политичка веза горње и доње Далмације функционисала беспрекорно, створивши услове за непрестани развој градова и посједа. Ипак, област нове провинције сада више гравитира према југу и истоку везујући се за области Дарданије, Македоније, Грчке па чак и Сјеверне Африке⁴, што опет укључује неке друге економско–политичке разлоге карактеристичне за касну антику.

Пут Нарона-Скодра је један од кључних комуникационих праваца који су омогућили несметан развој провинције. Водио је од Епидауруса ка Панику, преко Salthuae (Ријечани), кроз Зетску равницу, на Бирзиминиум и даље према Скадру. Пут није по свему судећи пролазио директно кроз Доклеју, пошто се град не помиње ни у *Itinerarium Antonini* нити на Појтингеровој карти.⁵ Главни поморски пут је ишао Бојаном (Buna) до Скадра (Scodra), и даље Скадарским, или тада називаним Лабатским језером (*Lacus Labeatis*), према Доклеји. Приморски емпроиони су такође пружали могућност претоварних услуга и организованог транспорта. Наон искрцаја у Будви или у емпориону Биговица код Бара⁶, роба се каравански преносила преко планинских масива до одредишта у басену Скадарског језера, највише друмом преко планине Сутормана, који се користи и у средњовјековним временима.

Главним магистралама обухваћена је цијела провинција Превалис, а даљим развојем споредних или локалних путева развила се могућност комуникације са мањим викусима, латифундијским посједима и економским ресурсима у забаченијим дјеловима провинције. Њихова повезаност са другим градовима у сусједним провинцијама, у Новом Епиру, некада матичној Далмацији или према сјеверу и сјевероистоку (Горња Мезија, Дарданија) била је у већој или мањој мјери прилично ефикасна и функционална. То су путеви које користе римски грађани, а касније, то су комуникационе мреже којима пристижу тзв. „варварска племена“ која су означила крај касноантичког живота у провинцији.

² J. Kovačević, *Provincia Prevalis*, u *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1967, 242.

³ O. V. Žižić, *Antička Duklja-rimski i vizantijski grad*, Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori, Beograd, 1977, 33.

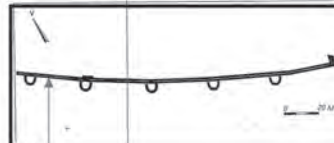
⁴ Isto, 33

⁵ M. Garašanin, Crna Gora u Doba rimskog carstva, u *Istorija Crne Gore*, 1967, 194.; D. Sergejevski, Rimski miljokaz sa ceste Narona-Salona, *GZM*, n. s. A X, 1955, 149-150.

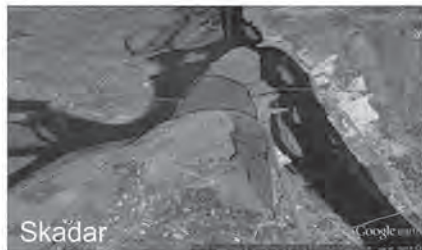
⁶ M. Zagarčanin, Podvodno arheološka istraživanja barskog-akvatorijuma, *Nova antička Duklja IV*, 2013.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

Sl. 1) 1. Karta provincije Prevalis; 2. Mapa bedema Skadra iz V-VII vijeka; 3. Satelitski snimak (crvenom bojom je markiran Donji grad); 4. Pomorski put od emporiona Bigovica do Dokleje i Skadra; 5. Dokleja satelitski snimak; 6. Mapa Dokleje (plavo-forum, crveno episkopski kompleks).

На западу се Превалис граничи са провинцијом Далмацијом, на сјеверу са провинцијом Горњом Мезијом, на истоку са Дарданијом и Македонијом Салутарис, а на југоистоку са провинцијом Нови Епир.⁷ Судаћи према подацима у *Synekdemy*, граница између Превалиса на сјеверу и Новог Епира на југу налазила се негдје између Драча и Љеша, јужно од Дрима.⁸ Западна граница према Далмацији ишла је од отприлике од Боке, претпоставља се Будве, и преклапа се са границом установљеном за вријеме цара Теодосија Великог, а који је верификовао границу између Источног и Западног римског царства. Према Новом Епиру јужни дио провинције се заустављао код ријеке Маћи (Mathis), одакле је граница ишла Црним Дримом до његовог спајања са Бијелим Дримом и високим планинским вијенцем Шар планине (Scadrus Mons) до Горњег Ибра. Сјеверна граница су обрасли масиви Дурмитора и Сињајевине, линија Колашин, Васојевићки Ком, Мокра гора, Подгор, Сува планина, ибарске долине.⁹

У оквиру ове области, првобитно у провинцији Далмацији, на супротним рубовима Скадарског басена развила су се два велика римска града, Доклеја и Скадар. То су првобитно центри Далмације у њеном јужном дијелу. Доклеја се формира у I вијеку као „новоподигнути“ град на изванредном геостратешком мјесту, на ушћу двију ријека, Мораче и Зете, и треће, мање, Ширалије која се улива у Зету са сјеверне стране. Како је област града Доклеје добило име по племену Доклеати, намеће се закључак да је овај град био средиште жупе поменутог племена. Међутим, археолошка истраживања су показала да не постоје назнаке о постојању мјеста прије доласка Флавијеваца.

Археолошка истраживања Доклеје сежу од краја 19. вијека. Своје радове су публиковали Ровински, Стикоти¹⁰, Мунро¹¹, у мањем или већем обиму приказавши њену величину и значај. Каснија истраживања су била или парцијална или су систематски истраживала југоисточну некрополу која је показала процес романизације у свом пуном облику и обиму.¹² Најновија истраживања некропола утврдила су простор хришћанског сахрањивања, односно, да се најкасније у периоду прве

⁷ J. Kovačević, 242.

⁸ E. Honingmann, *Le Synékdemos s'Hiéroclés et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles 1939, 20.

⁹ Isto, 242.

¹⁰ P. Sticotti, *Rimski grad Dokleja u Crnoj Gori*, Vienna 1913, (reprint Podgorica 1999).

¹¹ J.A.R Munro, W.F. Anderson, J.G. Milne, and F. F. Haverfld, On the Roman town of Doclea in Montenegro u: *Archaeologia* IV, London, 1896, 33-92.

¹² O istraživanjima nekropola Dokleje uporediti: A.Cermanović, O.Velimirović – Žižić, D. Srejšović, *Antička Duklja-nekropole*, Cetinje 1977; V. Korać, Doclea kod Titograda, *Starinar*, N.S, knjiga IX-X (1958-1959), Beograd, 1959; D.Srejšović, Doklea kod Titograda, Rimski grad, *Starinar* N.S, XI, Beograd 1960; Vukčević, D. Todorović, D. Stričević Duklja kod Titograda, Rimsko naselje, *Starinar* N.S, VII-VIII (1956-57) Beograd.

половине V вијека на западном дијелу, на простору тзв. Ловишта формира заједничко хришћанско гробље у коме се констатују монументалне засведене гробнице. Оне свједоче о могућем формирању „хришћанске аристократије“ Доклеје (епископа, свештенства, богатих хришћана.. итд.), што можда упућује на то да се у Доклеји ствара повлаштени хришћански живаљ са организованом, хијерархизованом црквеном организацијом, што пружа велику могућност да претпоставимо да је Доклеја првобитно била црквени центар Превалиса, који је нешто касније пренесен у боље утврђени и сигурнији Скадар. Истраживањем градског нуклеуса (форума са базиликом и capitoлијским храмом) долази се до података који су од изузетног значаја за датовање ових процеса.

Током истраживања Дукље последњих година пронађен је capitoлијски храм, сигурно један од најзначајнијих налаза у последњим истраживањима Доклеје. Саграђен је крајем I вијека, са источне стране форума, уз сјеверну страну *decumanusa*, на самом почетку оснивања градског насеља и представља најзначајније култно мјесто (тријада Јупитер, Јунона, Минерва) које одражава улогу друштвене међузависности и одраз је заједничке припадности царству.¹³ Ископавања су прибрала велики број различитих археолошких информација које ће још низ година бити предмет проучавања. Осим откривања храма capitoлијске тријаде, радионица за производњу стакла, као и слојева који обиљежавају грађевинске дјелатности на самом почетку настајања¹⁴, једна од битнијих констатација које су произишле из ових истраживања, а која је до сада била предмет спекулација, јесте да је град настао на пустом, ненастањеном мјесту. Недостатак аутохтоне илирске грнчарије, или других назнака материјалне културе племена Доклеата, макар и у виду резидуалног материјала, указује да је Доклеја замишљена и концепирана у једном подухвату као *Urbs* у правом смислу, дјеловањем спољњих фактора, досељавањем или директном интервенцијом римског етничког елемента. То значи да је Доклеја, за разлику од Скадра гдје се најстарија насеља почињу јављати у раном и средњем бронзаном добу, и који је као градина, акрополис, а затим и као опидум прошао кроз све преурбане фазе, настала на потпуно „стерилном“ простору, неконтаминираним било којом праисторијском или протосторијском културом.

¹³ M. Baković, Arheološka istraživanja na lokalitetu Duklja 2009. godine, Objekat IX, *Nova antička Duklja I*, Podgorica 2010, 67-78; M. Baković, Preliminarni rezultati istraživanja na prostoru kapitolnog hrama lokaliteta Doclea, *Nova antička Duklja II*, Podgorica 2011, 9.

¹⁴ M. Živanović, Arheološka istraživanja prostoriје 3/IX, preliminarna zapažanja, *Nova antička Duklja II*, Podgorica 2011, 27-54; M. Živanović, D. Drašković, Keramika prostoriје 3/IX, Prilog poznavanju svakodnevnog života Antičke Duklje, *Nova antička Duklja II*, Podgorica 2011, 57-96 ; I. Grujić, Keramika II veka na Dokleji, *Nova antička Duklja IV*, Podgorica 2013, 19-55.

На основу археолошких показатеља, епиграфских споменика и ријетких историјских извора, узимајући у обзир сву до сада пронађену материјалну заоставштину, разликујемо пет основних фаза Доклеје:

1. Формирање града под Флавијевцима у другој половини I вијека; почетак изградње главних јавних грађевина и стварање основа за даљи развој. Добијање статуса *municipium* под Веспасијаном.

2. У вријеме Хадријана и Антионија Пија Доклеја постаје веома битан трговачки центар у региону, прије свега због демографске експанзије условљене периодом просперитета и релативног мира у царству. Прегледом материјала из гробова југоисточне некрополе увиђа се још увијек значајна повезаност са италским центрима продукције првенствено, али и градовима у Далмацији. У мањој мјери препознају се источне продукције.

3. Трећи временски период Доклеје се дешава између Марка Аурелија и почетка владавине тзв. војничких царева (од Септимија Севера). Општа економска криза на западу, повећање инфлације и све чешће унутрашње турбуленције на италском простору доводе до промјене курса у економској политици и прекида трговине са италском облашћу. Осим стакла које долази из рајнских области, луксузна керамика стиже из разних области Средоземља (Грчка, Египат... итд). Такође, промјеном демографских прилика долази и до промјена етно-религијског момента. Из источних предјела насељавају се нове културне популације које доносе скелетни начин сахрањивања (иако се инцинерација још увијек не напушта).¹⁵

4. Да ли је реформом цара Диоклецијана крајем III или почетком IV вијека и стварањем нове провинције дошло до успона Доклеје или овај период означава почетак њеног краја? Претпостављамо да Доклеја престаје да буде главни град нове провинције Превалис веома брзо, можда и прије Аларихових напада, јер се центар трговине и богатства помјера према Скадру. Иако се тврди да је самосталност утицала на њен просперитет, Доклеја улази у политички и вјерски веома осјетљив период. Трговина се окреће ка истоку и Сјеверној Африци (уље, вино...) што је чињеница која се најбоље сагледава прегледом материјала на истраженим латифундијским посједима у провинцији. Сада велики посједи управљају економијом и утичу на дезурбанизацију градских центара. Таквих је у околини, нарочито у Зетској равници и Приморју, било неколико. Велики број обновљених приморских вила, које постају шири

¹⁵ O. Velimirović-Žižić, *Antička Duklja-rimski i vizantijski grad*, Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori, Beograd. 1977, 25-36; A. Cermanović-Kuzmanović, D. Srejić, *Jevrejska grobnica u Duklji, Jevrejski Almanah*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1965, 56-62.

рустични посједи, постају економски центри ужих области: Круче¹⁶ за област од Бара до Улциња, Велики Пијесак са двије виле¹⁷ за простор Малог и Великог Пијеска и Добрих вода, Миришта¹⁸ у Петровцу за простор између Петровца и манастира Прасквица, Тополица „триконхос“¹⁹ и највјероватније вила код некадашње ложонице на мјесту данашње Луке²⁰ за простор Барског поља и обронака Румије, Миришта на Жањицама за приобални појас око Жањица, локалитет Пјаца²¹ и Превлака код Тивта²² за област Луштице и Тиватског поља, Бигово за област Гр-

¹⁶ Истраживања виле у Кручама су објављена у кратком периоду осамдесетих година, а резултати су објављени само у оквиру чланка који се тиче подних мозаика у Црној Гори: Р. Мјјовић, *Starine Crne Gore*, Titograd, 1988. Вила у Кручама је један од највећих пораза девастиране црногорске археологије, јер је дозвољено да се потпуно свјесно уништи један од најзначајнијих римских посједа (*vila rusticae*) на Црногорском приморју, који је имао своју фазу у периоду од II до VI вијека, као што су: Миришта, Превлака, и још неколико мањих, према, и у Боки Которској. Вила у Кручама је истраживана веома мало и тада је непоуздано датована на основу новаца царева Анастасија (491-518), Јустина I (519-527) и Јустинијана (527-565), па се мисли да је из VI вијека, што може бити само горња граница страдања прије аварске најезде. Материјал никада није публикован, а остаци мозаика се данас налазе у Улцињском музеју. Колским путем Бар-Будва разрушена је и једна касноантичка вила, или хоспитиум, која се налази до манастира Прасквица. Данас се могу сагледати остаци исклизнутих зидова, и површинска керамика мијешаног временског одређења.

¹⁷ М. Zagarčanin, *Ranohrišćanska crkva na Velikom Pijesku*, Bar 2012.

¹⁸ О првим истраживањима видјети: I. Nikolajević-Stojković, *Kasnoantički mozaik iz Petrovca na moru*, Zbornik radova SANU XLIV, Vizantološki institut, knj.3, Beograd 1955, str. 159-161; V. Jovanović, *Novi kasnoantički mozaik u Petrovcu na Moru, Naše Starine II*, Cetinje 1963. Истраживања на локалитету Миришта код Петровца настављена су 2006. године под руководством Центра за археолошка истраживања из Подгорице. Резултати су показали да је вила из прве половине II вјека, да је страдала три пута, и да је сукцесивно дограђивана запремајући површину крајњих архитектонских граница од око 1000 м². Касноантички слој је најмоћнији, и након страдања виле у другој половини IV вијека (најкасније на самом почетку V вијека), овај стратум се нивелише како би био припремљен за период V-VI вијека када вила полако замире, да би била спаљена на почетку VII вијека.

¹⁹ О. Велимировић Жижих, Бар, Тополица – црква са некрополом, *Археолошки преглед* 8, Београд 1966, 148-149; ревизију материјала, датовања и архитектонске концепције видјети у: М. Zagarčanin, *Bar e il suo territorio in epoca Romana, tardoantica e Bizantina, Storie di una cita', Stari Bar tra antichita' ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche*, uredili S. Gelichi-M. Zagarčanin, Venezia- Firenze, 2013, 27-42.

²⁰ Ђ. Вошковић, *Stari Bar*, 1962, 142.

²¹ Ј. Ковачевић, *n.d.* 256; на локалитету Пјаца у Боки, који се налази на брежуљку изнад пута трасираног дуж падине брда од села Радановићи ка Кртолама, констатована је касноантичка грађевина дограђена над античком вилом рустиком: М. Раговић-Пешикан, *Археолошка истраживања у Боки Которској, Starinar* књига XXVIII-XXIX, Beograd 1979, 48.

²² Најновији резултати истраживања Превлаке код Тивта објављени су у Гласнику српског археолошког друштва, само једанпут: Ђ. Јанковић, М. Живковић, Г. Симоновић, Ђ. Папин, *Михолска Превлака, Истраживања у 1997. години, Гласник српског археолошког друштва* 14 (1998), 137-144. Истраживања су трајала до 2011. и може да се

баљског поља, премда је на мјесту данашњег манастира Подластва пронађена писцина која припада 6. вијеку, па није немогуће да се у близини налазило и још неко рустично имање. Оваквих локалитета има сијасет, али су углавном сви неистражени или девастирани.

5. Онако како је започела своју еволуцију, Доклеја је у историјском смислу и завршила прилично брзо. Декаденцијом касноантичког апарата условљеног финансијским проблемима у царству и највјероватније готским нападима, ставља се печат на њену античку традицију, а корјените промјене се посебно огледају у вјерским промјенама. На југоисточној некрополи се јављају назнаке досељавања неримских етничких елемената, што се закључује по налазима карактеристичним за „варварске“ ношње.²³ Ови гробови означавају крај сахрањивања на југоисточној некрополи, али „варварски“ елемент не свједочи само о варваризацији града, већ у јачању новог, неримског елемента који као војни федерати почињу да играју велику улогу политичкој хијерархији града. Са друге стране, изједначавање хришћанске религије са осталим религијама царства након Миланског едикта 313. долази до постепеног распада званичне државне религије. Античка традиција ослоњена на хеленистичко наслеђе ствара јаку потпору у организацији цркве на простору Превалиса, што се потврђује и материјалним доказима (базилике А и Б, крстообразна капела, базилика и триконхос на Златици²⁴). Иако се и даље задржавају старе римске форме: форум, базилика са перистилом, оне више не играју никакву улогу, а центар вјерског живота се сели источније, гдје се гради епископски комплекс са манастиром и касније додатом криптом, о чему најрјечитије свједочи натпис Аусоније из VI вијека, која је обављала дужност ђаконисе, односно служила је под завјетом помажући хришћанској заједници, што је на неки начин почетак развоја женског монаштва.

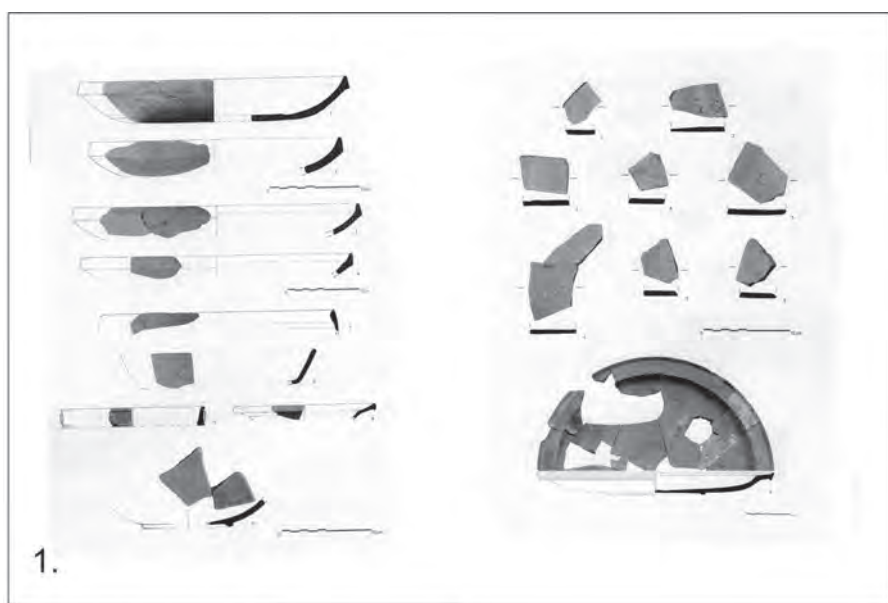
Током IV вијека храмовски комплекс капитолијске тријаде губи значај, а просторије светилишта и објекти у његовој близини се преправљају и користе за друге намјене.²⁵ Горња хронолошка граница архе-

каже да је ово један од највећих римских комплекса на црногорском дијелу обале.

²³ А. Cermanović, O. Velimirović – Žižić, D. Srežović, *n.d.* 20.

²⁴ V. Korać, Doljani, Zlatica Podgorica, Ostaci ranohrišćanskih građevina, *Zograf* (2009), 1-8.

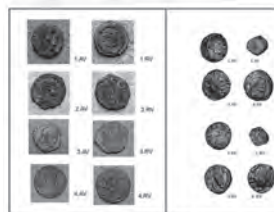
²⁵ У граду касне антике израшће нове градске четврти опередијелене за смјештај објеката хришћанског култа и епископског центра. Капитолиј је сада у свијести раних хришћана мјесто злих демона, мјесто страдања хиљаде вјерника који нису хтели погизати своје увјерење плативши то животом, као Мученици у вријеме прогона. У Доклеји доминантни простор смјештен уз *decumanus* престаје да живи у IV вијеку, када капитолијски храм највјероватније страда а велике просторије светилишта се пробажавају у радионице и сиромашне стамбене објекте. Хришћански комплекс се гради на истоку и југоистоку, у Салони : М. Suić, *Antički grad na Jadranu*, Zadar 1976, 246; упоредити са: М. Zagarčanin, O nekim pitanjima ranohrišćanskog i srednjovjekovnog

1.

2.

3.

4.

5.

Sl. 2) 1. African red slip were, IV vijek (M.Živanović, D. Drašković, 2011.); 2- 4, Novac zatvorenih cjelina IV vijeka: Dokleje (M. Reškova, 2011.), Velikog Pijeska, (M. Zgračanin, 2012.), Bigovice (M.Zagarčanin, 2013.); 5. Sjevernoafričke cilindrične amfore, Keay 25,1. (M.Zagarčanin, 2013.)

олошког материјала који приказује ове процесе одређује се у другу половину IV вијека и углавном је добро документована карактеристичним керамичким импортом. То је луксузна керамичка роба која потиче из сјеверне Африке, тунижанских радионица Nebula, Oudhe²⁶, које се манифестују кроз постојање тањира и здјела типа: Hayes 59, 61AB, 67, 69, затим амфора типа Keay 25.1.²⁷ Овај археолошки материјал, током истраживања сјевероисточне просторије храмовног комплекса показује *terminus post quem*. (Сл. 3) Уочава се и нагли прекид у материјалној култури карактеристичној за период од друге половине V до VII вијека. То су први, за сада, јасно забиљежени археолошки показатељи редукције градског живота на самом додиру са *Via Principalis*. Археолошког материјала VI-VII вијека који затвара ову цјелину нема, или уколико га је било да ли је скинут у неким незабиљеженим истраживањима? Тако долазимо до питања да ли у VI вијеку постоји живот на простору античког форума, или је градски живот премјештен на источни дио. Гдје се сада налази нуклеус насеља на коме се сахрањује хришћански живаљ у V-VII вијеку? Да ли је то источни дио који гравитира око ранохришћанског комплекса и да ли се тамо очекује раносредњовјековно односно словенско насеље 7-9. вијека? На ова питања још немамо одговарајуће одговоре и све се своди на материјалним свједочанствима недоказане процесе. Истраживањем источног дијела Дукље добићемо одговоре на питања из њеног најтамнијег историјског периода.

Знамо веома мало о Скадру I-V вијека. Разлог овоме је недовољна истраженост, необрађени епиграфски натписи и недовољност античких писаних извора. Скадарска тврђава (некадашњи акрополис), смјештена на доминантном брду надморске висине од 130 метара, према сјеверозападу доминира језичастим платом, алувијалном терасом висине око 16 метара, позиционираном на мјесту гдје се спајају Дрим и Бојана. У сјеверном дијелу граничи се са Скадарским језером, а на сјевероисточном дијелу затворена је ријеком Кири.

graditeljstva u Dogleji i Baru sa posebnim osvrtom prema paganskim kulturnim predstavama, *Nova antička Duklja III*, Podgorica 2012, 41-71.

²⁶ Радионице за производњу керамике ARS (african red slip ware) и сјеверноафричких цилиндричних амфора налазе се на простору Byzacene и Zeguitane. Најпознатије радионице у Byzaceni су D'Oued El-Akrit и Thanenae/Thyna, које су производили велики број типова амфора међу којима и Key 25.1, Keay 25. 2 и Africana II D. Радионица у Лептиминосу је производила тип Africana II D. У Зегуитани највећа, а можда и најзначајнија радионица налазила се у Nebul-Sidi Aoun и Sidi Zahrani (Beni Kahir), са пронађеним остацима Keay 25.1 из IV вијека и 25.3 друге половине IV вијека, M. Bonifay *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*. Oxford 2004, 37; M. Bonifay, D. Pieri, Amphores du Ve au VIIIe s à Marseille: nouvelles données sur la typologie et le contenu, *Journal of Roman Archaeology* 8 (1995), 94-120.

²⁷ M. Živanović, D. Drašković, *n.d.* 64.

Скадар је као и Доклеја повезан мрежом путева који му омогућавају повезивање са градовима сјеверног Превалиса, али и са градовима сусједних провинција: Новим и Старим Епиром. Из Скадра на сјеверу постоји римски пут који долази до станице *Cinnna* (близу Коплика) и *Anderbe*, пролазећи Црну Гору до Нароне. Други копнени пут почиње од Нароне, *Acuviuma*, *Vicinuma*, *Butue* на Улцињ и Скадар. Веома је вјероватно да је антички копнени пут Улцињ-Скадар ишао кроз данашње Анамалско поље, пролазећи поред рановизантијског Свача. Скадар је повезан и са путем који полази из Љеша близу Дрима, од *Ad Picariae* (Виг) у *Creveni* (*Ad Spas*), водећи према Дарданији.²⁸

У науци је устаљено мишљење како је то највећи град у провинцији Превалис или у јужном дијелу пређашње провинције Далмације. Његови становници Лабеати (по коме је језеро добило име *Lacus Labeatis*) је једно од најзначајнијих племена ових простора, а нарочито током другог илирског рата и коначне капитулације Генцијевог краљевства 167. г. прије Христа у вријеме конзула Марка Анција.²⁹

У старијим списима само Плиније Старији помиње Скадар као римску колонију. У извјештају гдје се ређају нека од важнијих мјеста на Јадранском дијелу Илирикума град се, након Улциња помиње међу последњима: „град ужива римска права и налази се 18.000 стопа удаљен од мора,, (око 20 км). У вријеме када је Плиније радио на свом *Naturalis Historiae*, Скадар је још увијек *opidum civium romanorum*, насељен римским становништвом, што је случај и са Улцињем (*Olcinium*), Љешом (*Lissos*), док нешто касније Скадар (*Scodra*, *Scobre*), што доказује натпис пронађен у Доклеји, мијења свој статус и постаје колонија. Прелаз из муниципиума у колонију дешава се у вријеме Флавијеваца, у другој половини I вијека.

²⁸ G. Нохха, *Scodra dhe Prevalis në antikitetin vonë*, Shkoder 2003, 22.

²⁹ Теорију о Лабеатима као носиоцима илирске државе изнио је А. Gitti, *Ricerche di storia illirica, Sule origini ed i caratteri della monarchia di Argone*, *Historia* XIII/2, 1935, 183, док F. Papazoglu, *O teritoriji ilirskog plemena Ardijejaca*, *Zbornik filozofskog fakulteta u Beogradu*, VII, 1963. 71, лоцира Ардијеје као носиоце власти у илирској држави. У Анцијевој подјели 167. године прије Христа у Скадру, Ардијеји се не спомињу, иако се они по Папазоглу највише везују за илирску државу. По Анцијевој заповјести илирска држава је подијељена на три дијела, област Лабеата око Скадарског језера и она око Боке Которске са Црногорским приморјем, поименично: Агравонити, Рхизонити и Олциниати. Сви су они одлуком сената постали слободни и *impunes* (ослобођени пореза) зато што су напустили Генција још док је био моћан. Римљани су се побједом над Генцијем дефинитивно учврстили на илирској обали, па када су кренули на Македонију и Грчку 148. године прије Христа, и кренули су против осталих Илира. После побједа над Ардијима, Плерејима, Делматима, Деситијатима, Мезејима, Бреуцима и другим илирским и панонским племенима своју власт ће проширити на цијели Плинијев Илирик, или на Апијанову Велику Илирију: I. Војановски, *Bosna i Hercegovina u Antičko doba*, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo, 1988.

Оно што не помаже код расвјетљавања одређених недоумица у погледу ране римске управе у Скадру је веома мали број епиграфских споменика, свега 13, од чега пет припадају граду а остали другим срединама. Најстарији натпис припада другом или трећем вијеку, а само натпис Септимија Севера садржи податак који се тиче административних институција колоније Scodra. Важан податак у овом натпису је помињање *decuriona*, јер је подигнут по наредби једног од њих.³⁰ Натпис садржи и податак који може да укаже са којим римским племеном је повезано. Ако се узме у обзир епиграфски натпис из Доклеје, који помиње Скадар као колонију, насељеници вјероватно припадају триби *Quirinae*. Чланови ове трибе припадају најутицајнијем аристократском слоју доклејске фамилије Фронтон, нарочито најпознатијем од њих М. Флавију Фронтону, који је у Scodri био *duumvir quinquenalis*, веома важан функционер који се бирао на пет година, *pontifex* и свештеник.³¹

Недовољност археолошких истраживања не дозвољава нам да перидизујемо економске аспекте развоја и опадања градског живота у Скадру. Из једног новијег чланка о археологији античког Скадра³² сазнајемо да је у I вијеку, у периоду колонизације римских ветерана, увоз робе италске и галске производње био велики. Проучен је дио материјала пронађеног на источној тераси ријеке Дрине током истраживања 1986-1991. Стратиграфска и типолошка истраживања су помогла аутору да издвоји материјал с краја I вијека прије Христа од оног из I и II вијека. У оквиру пронађеног материјала најинтересантнији су налази галске и италске тера сигилате.³³

Ипак, као што ћемо видјети из резултата истраживања 80-их, експанзија материјала V-VI вијека је много већа, док се редукација археолошких предмета овог периода у Доклеји може објаснити само пребацавањем центра у Скадар.

Ископавања Скадра вођена су током 80-их, а циљ истраживања терасастог платоа између Дрима и Бојане било је дефинисање граница римског насеља.³⁴ Током истраживања појавила се веома занимљива стратиграфија у сектору Ф, која се налази унутар 13 сонди димензија 5 x 5 метара, што је прилично велика површина која нуди један солидан узорак на основу којег може да се говори о одређеним социјално-економским токовима који дају један веома занимљив историјски аспект

³⁰ G. Hoxha, *n.d.* 9,10.

³¹ M. Garašanin, *n.d.* 134.

³² B. Lahi, *Evidences of Italic and Galic terra-sigilata from the city of Shkodrea, Iliria XXXII* (2005-2006), Tirane 2009, 171-198.

³³ B. Lahi *n.d.* 173.

³⁴ G. Hoxha, *n.d.* 22-28.

главног града провинције Превалитане од друге половине IV до прве половине VII вијека.

Најстарији слој у овим сондама је слој дебљине од 0.40 до 1.70 метара. Њега чини изгорена земља, са доста гари, и пружа се у свим просторијама које су имале хабитативну функцију. У слоју је пронађено 353 комада новца који припадају другој половини IV вијека и почетку V вијека. Од материјала, има скоро свих облика касноантичке сигилате афричког и фокејског поријекла продукцијски и типолошки компатабилних са слојем IV вијека у Доклеји, откопаним током истраживања југоисточног дијела каптолијског комплекса (простор 3/IX).³⁵

Други слој се појављује на дубини од 0.90 до 1.40, сивкасте земље са ситним камењем. Слој је датован новцем Анастасија I (491-518), и новцем Јустина II, кованог у Софији 575. године³⁶

У првом, најмлађем слоју откопана је керамика која садржи материјал шестог и почетка VII вијека. Он је затворен аварском најездом око 614. године.

Истраживањем конструкције фортификационог склопа западног обужног зида Скадра дошло се до података који могу издвојити двије фазе бедема. Прва фаза кореспондира са периодом када је провинција Превалис постала погранична провинција Источног царства: у том периоду (IV вијек) Западни Готи пролазе преко Новог Епира и Превалиса у жељи да се дочепају Италије. Трагови ватре, који су констатовани у истраженом профаном објекту унутар зидова датују се управо у овај период. Другу фазу изградње фортификације, која настаје у VI вијеку много је лакше дефинисати и одређити у вријеме великих Јустинијанових обнова, самим тим што се Скадар као један од обновљених градова појављује код Прокопија (Procopius, *De Aedificis*, IV, 4), а нова концепција са полукружним кулама, која је замијенила старију, одговара начину утврђивања у овом периоду.

Развој великих градова на обали и у унутрашњости на почетку касног царства (IV-V вијек) још је мало познат.³⁷ Резултати неких, истина недовршених ископавања, као она у Феники, римски град у подграђу, проширио се преко оквира постављених хеленистичких бедема. Некадашњи *Mansio Scapis* на *Via Egnatia* (Елбасан), војни логор у коме је била смјештена легија *Pseudocomitantis Scampensis*, утврђује се још јачим кулама, а од других насеља која настају у равници у Старом Епиру најзначајније је Виг, али та насеља нису могла дуго да се одрже, као и Доклеја. Превалитана и оба Епира нису били поштеђени варвар-

³⁵ *Isto*, 22-28.

³⁶ *Isto*, 22-28.

³⁷ V. Popović, *n.d.* 211.

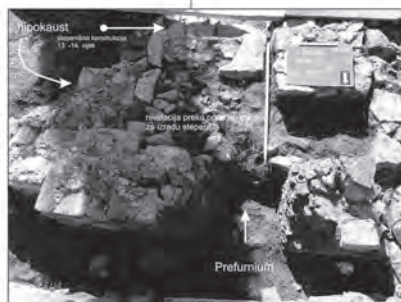
1.

2.

3.

4.

5.

6.

Sl. 3) 1. Mirišta, (Petrovac- M. Zagarčanin); 2. Mirišta, mapa sa fazama II-VII vijek, (M. Zagarčanin 2014.); 3. Prevlaka Svetog Arhangela Mihaila, (antički zidovi-Zagarčanin 2014.); 4. Prevlaka Svetog Arhangela Mihaila, terme IV vijek (Zagarčanin, 2014.); 5. Veliki Pijesak, villa rustica, oratorium, crkva V-IX vijek (M. Zagarčanin 2014.); 6. Kapitoliski hram, sa prostorom 3/IX (Baković 2011.)

ских напада који су улиједили након побједе Визигота код Једрена 378. Аларих је 400. заузео Нови Епир, 401. је отишао у Италију, да би се већ 403. вратио поново у балканске провинције. Остроготи су опљачкали Драч 459, који је заједно са Скамписом пао 479. године у руке Теодориха. У великом страху од верварских покоља становништво је морало да се склони на сигурнија мјеста. „У IV вијеку, и то највјероватније при његовом крају нестају са једне стране отворена насеља у равници, док се са друге стране јављају нова утврђена насеља подигнута на природно заштићеним мјестима“.³⁸ Да се Скадар додатно утврђује видимо из археолошких извјештаја која је објавио проф. Нохха.

Према скорашњем проучавању типологије касноантичких амфора у Скадру, дошло се до сљедећих закључака: у материјалу између V и почетка VII вијека, 35.72 % припада оријенталним продукцијама (LR1-LR4), док је 39.7 % предидијелено као сјеверноафрички керамички импорт: у V вијеку преовлађује сјеверноафричка роба, док је у VI вијеку ситуација нешто другачија. Сада 46.31 % амфора припада оријенталним продукцијама, док 33 % припада афричким. Почетком VII вијека ситуација је благо речено контрадикторна, јер се увоз робе окреће у корист сјеверноафричких амфора, са 53 %, од чега највише отпада на тип Key VIII B, а затим и на типове Key 25.1-3, Africana Grande 2A-D, Keay XXXV, XXXVI, LV, LXVII, LXI, LXII и spatheionima. Овакав фацијес амфора је аналоган са Љешом, Драчом, Влором, Онхезмосом и Бутринтом³⁹

Упоређујући процесе два велика превалитанска града са локалитетима на Приморју, уочавамо готово идентичне стратиграфске паралеле. Ископавањем велике римске виле из II вијека на локалитету Миришта у Петровцу (истраживана у периоду 2006-2011) запажамо исту стратиграфску слику. Велика количина материјала из IV вијека: сјеверноафричке, фокејске и кипарске продукције пронађена је у добро дефинисаном археолошком контексту, који је претрпио страдање. Ипак, за разлику од Доклеје, овдје, као и у Скадру, врло брзо долази до опоравка, па се након санације виле јављају материјална свједочанства друге половине V и VI вијека, првенствено амфоре оријенталног типа, које су, уз сјеверноафричку продукцију, својеврсни водич кроз економију Медитерана и основни показатељ трговачких активности V и VI вијека. Надовезујући се на овај археолошки податак, поменућемо затворене цјелине на касноантичко-рановизантијском локалитету Велики пијесак код

³⁸ V. Popović, *n.d.*, 214,215; O kasnoantičkim utvrđenjima Albanije u kasnoj antici vidjeti: A Bace, Fortifications de la basse antiquité en Albanie, *Monumentet* 11(1976), 45-74.

³⁹ R. Auriema, E. Quiri, *La circolazione delle anfore in Adriatico tra V e VII sec.D.C.*, La circolazione delle ceramiche nell' Adriatico tra tarda Antichità e altomedioevo, III incontro di studio CER. AM.IS, priredili Sauro Gelichi, Claudio Negrelli, Venezia 2006, 31.-57. За поријекло сјеверноафричких амфора видјети напомену 26.

Бара, датоване новцем средине IV вијека (истраживано у периоду 2002-2007).⁴⁰ На овом мјесту можемо да сагледамо једну рану хришћанску цјелину (ораторијум) који настаје у IV вијеку на основама виле русике с краја III вијека, а затим, након страдања у другој половини IV вијека, раде двије одвојене црквене фазе, од којих је друга из средине VI стољећа и сада видљива. Типологија керамичког материјала и новац који се појављује унутар стратиграфских контекста паралелан је са Мириштима, а такође и са једном фазом посвједоченом на простору помоћних одаја у оквиру напуштеног капитолног храма у Доклеји (3/IX)⁴¹ и слоја 1 у Скадру.⁴² Трећи локалитет који је истраживан последњих година, Превлака Светог Архангела Михајла, показује једно изузетно античко наслојавање које траје од I вијека. Као и на претходним мјестима и овдје су евидентирани три основне затворене цјелине: 1. прва половина II вијека; 2. крај IV вијека; 3. прва половина VII вијека.

Сумирајући све наведене податке могу се извући одређене чињенице о античкој историји Доклеје и Скадра са археолошког аспекта. Свакако, овдје говоримо са степена данашње истражености, што је, морамо признати, још увијек мало. Ипак, да би се упоредила ситуација у градовима провинције Превалис, морамо узети у обзир све истражене локалитете, првенствено рецентно истражене виле које припадају превалитанском приморју, градове као што су Улцињ, Будва. Прва два су девастирана до непрепознатљивости, и ми само на основу налаза са некрополе у Будви можемо дати одређене закључке о узајамним економским односима неког од градова на приморју са Доклејом од I до III вијека. Материјал, претежно источна сигилата B2 (ESB2), неки типови италске, аретинске сигилате Dragendorf 7, 20, 24/25, Haltern 8, посуднице танких зидова, стакло (боце, унгуентарији, амфорискоси) указују на идентичне економске изворе.⁴³ Међутим ми веома мало знамо о Будви IV вијека, и касније. Ту и тамо неки пронађени гроб у сјеверноафричким амфорама⁴⁴, или под тегулама, неколико фибула овог периода и то је све. Девастација града је уништила велики број археолошких података од IV до VI вијека па се зато ослањамо на стратиграфију оближних вила русика у Мирушту и Превлаци, које нам пружају неке информације за састављање археолошке слике касноантичког перида на једном дијелу обале провинције Превалис. Трећи град Рисан (Risinium) је истраживао Варшавски универзитет, али су римски слојеви необјављени.

⁴⁰ M. Zagarčanin, *n.d.* 46

⁴¹ M. Živanović, D. Drašković, *n.d.* 64.

⁴² G. Hohxa, *n.d.* 27.

⁴³ Č. Marković, *Antička Budva – Nekropole*, istraživanja 1980-1981, Podgorica, 2012.

⁴⁴ Č. Marković, *n.d.* T 85, 8/II; T. 85, 12/2, T 85, 7/II

Генерално, оба града (Доклеју и Скадар) је задесила слична судбина, али за разлику од Доклеје гдје ми можемо да разматрамо о њеним бедемима, форуму, храмовима, базилици итд., у Скадру имамо само дјелимично откривене бедеме града који показују његову важност у V-VI вијеку. Та важност нам намеће његову политичку улогу као сједишту презеса, и као економском центру области који сада унутар чвршћих бедема може да обезбиједи трговцима несметанији боравак.⁴⁵ То показује археологија. На овај или онај начин претходни научници су то наслућивали, али није могла да се приметне глобалнија слика која ће почивати на покретним налазима, упоређивањем стратиграфских односа и праћењем материјала. Онако како се намеће на основу наслојавања и затворених цјелина, долази се до закључка да Доклеја крајем IV вијека уступа улогу главног града провинције Скадру.

Локалитет Ловишта је показао да је постојало ранохришћанско гробље са монументалним засведеним гробницама. Ово гробље је ситуирано поред базилике која није убицирана, али свакако се налази у близини.⁴⁶ Гробнице свједоче о, како смо казали, постојању неке врсте хришћанске заједнице окупљене можда и око мартирijума. На супротној, источној страни, налази се комплекс са базиликама А и В и крстообразном црквом за коју мислимо да је подигнута на самом почетку VII вијека⁴⁷ док је недалеко, у Дољанима, још једна базилика за репрезентативним хришћанским саркофагом од бијелог мермера и триконхос са крстионицом. Комплекс на Златици (Дољани), са некрополом из V-VI вијека, који је по свему судећи једно од епископских сједишта Доклеје судећи по топониму Бискупија, представља један од ријетких сличних ранохришћанских локалитета на јадранској обали, па зато побуђује велику пажњу научника већ деценијама. Тешко се усудити и претпоставити шта Доклеја представља у црквеном смислу у V-VI вијеку. Број њених храмова и њихова раштрканост указује на то да треба направити паралелу између овакве ситуације и салонитанске црквене организације, која се из мартирijалног језгра (Манастирине) шири ка периферији.⁴⁸ У том смислу Доклеја и Салона имају сличности, и премда је град на

⁴⁵ Ј. Ковачевић је први дао највише објашњења зашто је у то вријеме поред кнеза области (презеса) столовао и архиепископ, што ћемо прихватити, али је по нашем мишљењу потребно пронаћи и јаке материјалне доказе хришћанског култа у VI вијеку, јер је невероватно да град нема велелепну базилику павиментисану мозаицима, квалитетном другостепеном пластиком или епиграфским натписима.

⁴⁶ Основне податке о овој некрополи добио сам преко веб портала: <http://www.portalanalitika.me/drustvo/vijesti/116830-arheolozi-u-rogamima-to-skrivaju-ranohrianski-grobovi>

⁴⁷ М. Zagarčanin n.d. 48 .

⁴⁸ E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, Tab. IV, 38.

ушћу Зете и Мораче ипак провинција у односу на Салону, одређене раноцрквене паралеле су морале постојати.

Скадар и Доклеја су два највећа града провинције Превалис и њихово узајамно историјско прожимање након 614. године и аварских пустошења је настављено након стабилизације Словена, све до IX-X вијека, када Доклеју замјењује Лонтодокла, словенски град направљен на мјесту старијег ранохришћанског мјеста, на коме је доминирала црква на Шипковој главици. О Скадру, као и Доклеји, и његовој судбини у периоду од VII до IX-XI вијека не знамо такође скоро ништа. То је вријеме када је словенски етнос промијенио рановизантијску визуру града, а материјалних свједочанстава прије реорганизације и формирања тематског уређења (стварање драчке теме у IX вијеку) нема.

Mladen ZAGARČANIN

ON SHKODRA AND DOCLEA IN THE PROVINCE OF PREVALIS BASED ON ARCHEOLOGICAL SOURCES

Summary

The theme of this work is to monitor the mutual relations between Doclea and Shkodra based on archaeological research. Two of the largest cities in the province of Praevalitana are still an enigma in terms of advantages in certain phases of ancient history. The material facts show that during the first three centuries Doclea was a "new" town and that, as such, were gaining political and economic advantage regardless of Shkodra which very early became a colonia. As *municipium civium romanorum* it has developed rapidly within its city walls forming the typical architectural structure that rests on the basis of Roman architecture. Material evidence collected from the necropolis (west and east) indicates a very vivid growth during the first four centuries of existence. Slowing out in the fourth century is to be explained by the Gothic attacks. The city is dying and the centre moves to more established and better defended Shkodra. It seems obvious that Shkodra becomes a centre of province where archbishop dwells, although it was never confirmed in a literary source. Doclea, on the other hand, shows a greater degree of church organization in the V-VI century; basilica A and B, basilica and trikonchos in Doljane, at a place called the diocese, cruciform church, monumental cemetery with a vaulted tombs on the east side of Doclea resembling Salona, but to a lesser extent. Does it mean that Doclea, not Shkodra, was the original Christian centre, and because of the ongoing dangers, the bishop was transferred to the better defended Shkoder? Finally, the relationship between Doclea and Shkodra is studied in comparison with some sites on the coast.

Татјана КОПРИВИЦА*

ДНЕВНИЧКЕ ЗАБИЉЕШКЕ И ФОТО ДОКУМЕНТАЦИЈА Џ.А.Р. МУНРОА О АРХЕОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА ДОКЛЕЈЕ (МОНТЕНЕГРО) 1893. ГОДИНЕ

ABSTRACT: *The present paper studies so far unpublished diary notes and photographic records by J.A.R. Munro on archeological explorations in Doclea in 1893 when, in the eastern area of the town, remains of Christian buildings, i.e. of the Basilica A, the Basilica B and the cruciform church were found. Munro's diary notes and photographs complement the knowledge about the Sacral Topography of Late Antique Doclea.*

KEY WORDS: *Doclea, Montenegro, J.A.R. Munro, Diary, photography, basilica, cruciform church*

Дукља, захваљујући путописној литератури, од средине XIX вијека није била непозната научној јавности.¹ Међутим, од 1872. године, на-

* Историјски институт Црне Горе Универзитет Црне Горе.

¹ Посебно вриједи истаћи путописна дјела Јегора Коваљевског и Виљема Дентона који су о Дукљи оставили интересантна свједочанства. Коваљевски је Дукљу први пут посетио 1838. године. Убрзо након што је приволио Црногорце из своје пратње да копају, пронашли су декорисану мермерну плочу, један латински натпис и 40 новчића. Коваљевски нотира да Црногорци често долазе да траже новац на локалитету и да се, ако их Турци не омету, увијек враћају са плијеном, понекад и са златницима; Ј. Коваљевски, *Црна Гора и Словенске земље*, с руског превео Д. Чупић, ЦИД Подгорица 1999, 63-70; Т. Копривица, *Русские авторы путевых заметок и исследователи о Дукле (Диоклетији)*, Межународная научная конференция „Россия и Балканы в течение последних 300 лет“, Бар, 17. и 18. октябра 2011 года, Подгорица-Москва 2012, 515-516. Виљем Дентон боравио је у Црној Гори 1865. године. Импресиониран Дукљом записао је да „...све ове старине заслужују да се брижљивије промотре.“ На Дукљу је дошао са намјером да се окуша у археолошком ископавању. Због грознице, исцрпљености и великих врућина, Дентон је одустао од своје намјере; W. Denton, *Montenegro. Its People and their History*, London 1877, 70-73; В. Дентон, *Неколико дана у Црној Гори*, Историјски записи, септембар 1937, Цетиње 1937, 144-146.

кон проналаска тзв. Подгоричке чаше, може се говорити о њеној међународној научној промоцији.² У то вријеме Дукља се налазила на територији Османског царства, да би 1878. године, одлукама Берлинског конгреса, ушла у састав Црне Горе. Исте године, књаз Никола Петровић је концесију за истраживање Дукље понудио В. Ц. Стилману, који је за овај подухват покушао да заинтересује Британски музеј, али без успјеха.³ Тек 1890. године, идеја о археолошком истраживању Дукље биће реализована, такође захваљујући иницијативи и финансијским средствима књаза Николе, који је овај посао повјерио Русу Павлу Аполоновичу Ровинском.⁴ Ископавања 1890-1892. резултирала су открићем римске базилике, терми, тзв. Првог храма, Другог храма, Дијаниног храма, западне капије и стамбене зграде.⁵

² A. Dumont, Séance du 5 février, *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*, Paris 1873, 71-73; G. B. De Rossi, Podgoritza in Albania-Insigne tazza vitrea figurate, *Bulletino di Archeologia Christiana*, seconda seria, anno quinto, Roma 1874, 153-155; E. le Blant, Les bas-reliefs des sarcophages Chrétiens et les liturgies funéraires (1), *Revue Archéologique*, nouvelle série, 20, vol. 38, Paris 1879, 231-233; R. Mowat, Exemples de gravure antique sur verre. A propos de quelques fragments provenant de Duklje (Monténégro), *Revue archeologique*, Paris 1882, 295-297; G. B. De Rossi, L'insigne piatto vitreo di Podgoritza oggi nel museo Basilewsky in Parigi, *Bulletino di Archeologia Christiana*, Seria terza, anno secondo, Roma 1887, 77-85; P. Levi, The Podgoritza cup, *The Heythrop Journal* 4, (1963), 55-66; P. C. Finney, *The Invisible God. The Earliest Christians on Art*, Oxford University Press 1994, 284-286, fig. 7. 4.

³ Виљем Џејмс Стилман, амерички новинар, дипломата и фотограф, који је у Црној Гори боравио као извјештач *The Times*, свједочи да су књазу Николи Петровићу на Цетиње доношени архитектонски фрагменти, скулптуре и ситни налази са Дукље; [W. J. Stillman], *The Ruins of Dioclea*, *The Times*, Friday, May 21, 1890, Issue 32965, p. 9; W. J. Stillman, *The Autobiography of a Journalist, II*, Boston-Cambridge [Mass.], Riverside press 1901, 506 et passim.

⁴ Ровински то саопштава у маниру дворјанина: „... била је (то) срећна мисао Његовог Височанства Књаза“, који је одредио и вријеме за почетак извођења ископавања. Прва археолошка кампања почела је 22. јануара 1890. Уочи почетка радова, Књаз је с пратњом посјетио Дукљу и разријешо дилему о мјесту на ком ће почети ископавања. Са себи својственом театралношћу, Књаз је ударио штапом на мјесто на коме је стајао и рекао: „Е, добро, нека се овдје радња отпочне“. Томановић наводи да је Књаз био срећне руке, јер: „... ту су баш под земљом лежали величанствени споменици старе архитектуре.“; *Глас Црногорца*, 8, Цетиње, недјеља, 18. фебруар 1890, 2; Т. [Л. Томановић], *О Дукљи (Dioclea)*, Нова Зета, фебруар 1890, 75; Т. Копривица, *Никола I Петровић Његош и истраживање Дукље*, Радови са међународног научног скупа „Никола Петровић Његош у друштвеном животу Црне Горе и Балкана“, Цетиње, 25-26. октобар 2010, *Историјски записи*, LXXXIII, 4/10 (2011), 215-223.

⁵ П. А. Ровински, *Раскопка древней Диоклеи, произведенная по указанию и на счет его высочества черногорскаго князя Николая (Отъ 22-го января до 11-го февраля 1890. г.)*, Журналъ Министерства народнаго просвещения, С. Петербургъ 1890, 1-19; *Ibid.*, *Предложеніе раскопки древней Диоклеи (Отъ 16-го апрѣля до 8-го мая 1890 г.; рабочихъ дней 13)*, Журналъ Министерства народнаго просвещения, С. Петербургъ 1890, 17-22; П. А. Ровински, *Предложеніе раскопки древней Диоклеи (Отъ 22. 02 до 12.*

Вијести о резултатима истраживања Ровинског подстакле су и младог британског археолога Џона Артура Раскина Мунроа, сарадника Линколн колеџа у Оксфорду, да се и он упусти у истраживања у Црној Гори.⁶ Распрострањена легенда да је у Дукљи рођен римски цар Диоклецијан охрабривала је наде да се на овом локалитету могу пронаћи грађевине достојне царског имена. Ипак, Мунро је био свјестан лимита своје експедиције, због скромних материјалних средстава од свега неколико стотина фунти које је као истраживачку стипендију добио у Оксфорду у јуну 1893.⁷

Без обзира на Мунроове резерве, резултати до којих је, са В. К. Ф. Андерсоном и Џ. Г. Милном,⁸ дошао били су од изузетног значаја: открили су остатке хришћанских грађевина касноантичке Дукље - базилику А, базилику Б и крстообразну цркву. Прелиминарне резултате истраживања, у име британске мисије, саопштио је Андерсон, на састанку *Society of Antiquaries of London* у јуну 1894. године.⁹ Извјештај о истраживањима Дукље објавили су 1896, три године након боравка у Црној Гори.¹⁰ Мунро је обрадио околину, топографију и историју Дукље, Ан-

05 1891: *рабочихъ дней было 35*), Журналъ Министерства народнаго просвещения, С. Петербургъ 1891, 15-34; П. Ровинскій, *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ, Географія.-Исторія.-Этнографія.-Археологія*, томъ II, часть 4, С.-Петербургъ 1909 [=П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости, том , Државни живот (1851-1907)-Археологија*, Цетиње-Нови Сад 1994, 358-387.].

⁶ Џон Артур Раскин Мунро (1864-1944), археолог и историчар, ректор Линколн колеџа у Оксфорду (1919-1941), прије ископавања Дукље учествовао је у двије истраживачке кампање на Кипру 1889. и 1890. године, под покровитељством *British School of Athens*; J. A. R. Munro, H. A. Tubbs, *Excavations in Cyprus, 1889. Second season's work. Polis tes Chrysochou. Limniti, Journal of Hellenic Studies* 1(1890), 1-99; J. A. R. Munro, H. A. Tubbs, W. W. Wroth, *Excavations in Cyprus, 1890. Third season's work. Salamis, Journal of Hellenic Studies* 12 (1891): 59-198; J. A. R. Munro, *Excavations in Cyprus. Third season's work - Polis tes Chrysochou, Journal of Hellenic Studies* 12 (1891), 298-333.

⁷ *University Intelligence, Oxford, June 14, The Times, Thursday, June 15, 1893, Issue 33978, p. 6*; J. A. R. Munro, *Excavations in Montenegro, Podgoritz, Montenegro, aug. 30, 1893, Athenaeum, № 3440, Saturday, September 30, London 1893, 460.*

⁸ Виљем Клиф Фоли Андерсон, професор класичних наука на Фирт колеџу у Шефилду, је на Дукљи истраживао у периоду од 8. до 22. септембра 1893. Археолог и историчар Џозеф Графтон Милне, сарадник Mill Hill School из Лондона, истраживачком тиму се прикључио 30. септембра и остао неколико дана дуже од Мунроа, који је завршио истраживања 5. октобра 1893. Франсис Џон Хаверфилд, историчар и археолог, сарадник Christ Church College у Оксфорду, који је требало да буде дио истраживачког тима, 24. септембра је обавијестио Мунроа да неће доћи у Црну Гору. Мунро је био разочаран јер је рачунао на Хаверфилдову помоћ у епиграфским истраживањима; Cf. J. A. R. Munro, *Diary, September 8th (Friday), September 22nd (Friday), September 24th (Sunday), September 30th (Saturday), October 4th (Wednesday), October 5th (Friday) 1893.*

⁹ *Thursday, June 14th, 1894, Proceedings of the Society of Antiquaries of London, November 23 1893 to June 20 1895, London 1895, second series, vol. XV, London 1895, 228.*

¹⁰ J. A. R. Munro, W. C. F. Anderson, J. G. Milne, F. Haverfield, *On the Roman Town Doclea*

дерсон античке храмове и хришћанску базилику¹¹, Милне крстообразну цркву и новац, а Хаверфилд и Мунро натписе.¹²

Мада су Мунро и Андерсон припремили фото документацију о истраживањима Дукље, она, из непознатих разлога, није публикована уз *Извјештај*. Ова драгоцјена документација, заједно са дневничким забиљешкама, чува се у у Мунроовој заоставштини у Ashmolean Museum of Art and Archeology University of Oxford.¹³ Циљ нашег рада је да, користећи *Дневник* и поменути фото документацију, допринесемо бољем познавању археолошких истраживања Мунроа и његових сарадника и да употпунимо *Извјештај* у који нијесу ушла сва њихова сазнања о локалитету. Вриједност ове документације је утолико већа што је локалитет током 120 година од ових истраживања континуирано девестиран. Мада су 1954. и 1955. године била ревизиона ископавања хришћанских грађевина у Дукљи, њихови резултати су само дјелимично публиковани и доступни истраживачима.¹⁴ У октобру 2011. године, овај терен је истраживан неинвазивном методом, тзв. „*тоталном станицом*“.¹⁵

in Montenegro, Archaeologia LV (1896), 1-60 (=Munro J. A. R., Anderson W. C. F., Milne J. G., Haverfield F., *O rimskom gradu Dokleji u Crnoj Gori*, Podgorica 2013).

¹¹ Имајући у виду да су Пиеро Стикоти и Лука Јелић, који су Дукљу истраживали у септембру 1892, припремали за публиковање резултате истраживања форума и цивине базилике, британски научници су, из колегијалних разлога, одлучили да објаве само резултате истраживања који се односе на источни дио града; Arhiv Arheološkog muzej u Splitu, Fond Luke Jelića, XIV/3, *Anderson to Jelić*, Sheffield, 10 August 1894.

¹² Након завршених истраживања, британски научници су натписе са Дукље и њене околине уступили за публиковање приређивачима *Corpus Inscriptuorum Latinarum*; Arhiv Arheološkog muzej u Splitu, Fond Luke Jelića, XIV/3, *Anderson to Jelić*, Sheffield, 10 August 1894.

¹³ Ashmolean Museum of Art and Archaeology, University of Oxford, Archive, J. A. R. Munro, *Doclea, Diary of Excavations-Doclea 1893* (=Diary); J. A. R. Munro, *Doclea, Photograph Album, 1893*.

¹⁴ А. Мишуро, *Doclea (Duklja) i lanjski arheološki radovi osobitim obzirom na pisane spomenike (epigrafija)*, Dokumentacija Centra za arheološko истраживање Дукље, Podgorica, 1-9; В. Кораћ, *Krstoobrazna crkva na Duklji, deo izvještaja o iskopavanjima na Duklji u 1954.*, Pročitano na sednici Arheološkog muzeja SAN 9. maja 1955, Dokumentacija Centra za arheološka истраживања Podgorica, 1-10; I. Nikolajević-Stojković, *Izvjestaj o radu na Duklji 1954. godine*, Dokumentacija Centra za arheološka истраживања Podgorica, 1-9; Ђ. Стричевић, *Arheološka iskopavanja u Duklji 1954. godine-kompleks krstoobrazne crkve. Referat pročitano na sednici Arheološkog instituta SAN 9. V 1955. g. /*, Dokumentacija Centra za arheološko истраживање Дукље, Podgorica, 1-18; Д. Вучковић-Тодоровић., Ђ. Стричевић., *Дукља код Титограда. Римско насеље*, Старинар, н. с. VII/VIII (1956-1957), 409-410; И. Николајевић-Стојковић, *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд 1957, 63-69; В. Кораћ, *Дукља*, Старинар, н.с., IX-X (1958-1959), 378-379; В. Кораћ, *Архитектонски украс у камену између антике и ране Византије у остацима града Дукље (Doclea)*, Старинар LIX (2009), 191-219.

¹⁵ Gelichi, C. Negrelli, S. Leardi, L. Sabbionesi, R. Belcari, *Doclea alla fine dell'antichità. Studi e ricerche per la storia di una città abbandonata della Prevalitania [Duklja na kraju*

Како нам свједоче Мунроове дневничке биљешке, он је на Цетиње стигао 15. августа 1893. године.¹⁶ Већ наредног дана састао се са црногорским министром иностраних послова, војводом Гавром Вуковићем, са којим је разговарао о условима под којим би могао обавити ископавања на Дукљи. У складу са сугестијама војводе Вуковића,¹⁷ Мунро је 17. августа, министру унутрашњих дјела, Божу Петровићу, предложио да: 1. сам плаћа све трошкове ископавања, 2. „све што ископа“ дијели са црногорском владом, 3. сам плаћа надокнаду власницима парцела на којима ће се вршити ископавања, у складу са процјеном црногорских власти.¹⁸ Мунро је замолио да му се одговори до краја августа, јер се до почетка октобра 1893. морао вратити у Оксфорд.¹⁹ У међувремену, са географом В. Ф. Козенс-Харди, Мунро је, преко Медуна и Колашина, продужио своје студијско путовање до Берана.²⁰ Ту му је, 22. августа, стигло обавјештење да му се одобрава истраживање Дукље до почетка октобра 1893.²¹ Одлуком Владе, за државног делегата током Мунроових ископавања на Дукљи, одређен је Ровински.²² Црногорске власти настојале су да Мунроу обезбиједи што боље услове за рад на терену.²³ Мунро је 29. августа дошао на Дукљу. Импресиониран, назвао ју је „*малом Помпејом*“.²⁴ Ровински га је упознао о резултатима до-

antičkog doba. Studije i istraživanja istorije jednog napuštenog grada Prevalitanije, in: Nova antička Duklja III, Podgorica 2012, 10-40.

¹⁶ Ashmolean Museum of Art and Archaeology, University of Oxford, Archive, J. A. R. Munro, Doclea, *Diary of Excavations-Doclea*. 1893 (=Diary), August 15th (Tuesday) 1893. У *Dnevniku* нису signirane стране, па citirane podatke navodimo prema datumima.

¹⁷ Државни архив Црне Горе, Цетинје, Министарство унутрашњих дјела, 1893, *J. A. R. Munro à Ministre des Affaires Étrangères*, Cettigne, 17. août 1893, f. 72 (88), 1255; Т. Копривца, *Британска археолошка мисија у Црној Гори 1893. године*, in: J. A. R. Munro, W. C. F. Anderson, J. G. Milne, F. Haverfield, *О римском граду Доклеји у Црној Гори*, Podgorica 2013, 62 *et passim*.

¹⁸ Државни архив Црне Горе, Цетинје, Министарство унутрашњих дјела, 1893, *J. A. R. Munro à Ministre de l'Intérieur*, Cettigne, 17. août 1893, f. 72 (88), 1255.

¹⁹ J. A. R. Munro, *Diary*, August 17th (Thursday) 1893.

²⁰ *Глас Црногорца* 32, Цетиње, субота, 7/19 август 1893, 4.

²¹ Влада је задржавала право да може измијенити договорене услове, ако и након почетка октобра Мунро буде желио да настави истраживања; Државни архив Црне Горе, Цетинје, Министарство иностраних дјела, 1893, *Gouvernement de Montenegro à J. A. R. Munro*, Cettigne, 10/22 août 1893, f. 45, 992; J. A. R. Munro, *Diary*, August 22nd (Tuesday) 1893.

²² Државни архив Црне Горе, Цетинје, Министарство иностраних дјела, 1893, *Gouvernement de Montenegro à J. A. R. Munro*, Cettigne, 10/22 août 1893, f. 45, 992.

²³ Државни архив Црне Горе, Цетинје, Министарство иностраних дјела, 1893, *J. Lazoviću, okružnom kapetanu u Podgorici*, Цетинје, 16/28 август 1893, f. 46/a, 2012; Ђ. Пејовић, *Prilog proučavanju Duklje*, Stvaranje, sveska 5, Podgorica 1956, 354-355; Т. Копривца, *Британска археолошка мисија у Црној Гори 1893. године*, in: J. A. R. Munro, W. C. F. Anderson, J. G. Milne, F. Haverfield, *О римском граду Доклеји у Црној Гори*, Podgorica 2013, 62.

²⁴ J. A. R. Munro, *Diary*, August 29th (Tuesday) 1893.

тадашњег истраживања, након чега је рекогносциран терен за ископавања.²⁵ Мунро је записао: „*On such a site the excavator has to trust as much to luck as to skill and his results are likely to prove valuable rather in the mass than in detail*“.²⁶ Истраживачки камп је организован на самом локалитету, у објекту који је, поред базилике на форуму, подигао још Ровински.

Ископавања су започета 2. септембра 1893. године на терену у близини Мораче.²⁷ Мунроу је ово мјесто било занимљиво јер су из гомиле камена штрчала три стуба сачувана у цјелини. Терен је био погодан за рад јер су радници шут бацали директно у ријеку. Убрзо је откривена мала приватна кућа. Радници су распоређени у још три скупине - јужно и сјеверно од главног пута и на термама.²⁸ И док су ископаване задате локације, Мунро и Андерсон су цртали план форума и храмова у западном дијелу града, копирали епиграфске натписе и рекогносцирали околни терен. Како је вријеме одмицало, Мунро је био незадовољан постигнутим резултатима, па је 12. септембра одлучио да започне истраживање на новом локалитету, на источном крају града, гдје су се налазила „узвишења“ из којих су штрчали фрагменти архитектонске пластике.²⁹ На источној страни, испод слоја опека и разбацаног малтера ископан је мозаички под од тесера бијеле, црне, црвене и зелене боје. Потом су откривени остаци зидова на источној страни грађевине и апсида, изнутра полукружна а споља шестострана, те фрагменти архитектонске пластике, стуб мермерне балустраде, неколико капитела са исклесаним крстом, неколико мермерних фрагмената малих корниша, стубићи и др. Испред апсиде су на оплату били положени фрагменти који су, како се Мунроу чинило, формирали груби гроб, а на једном од њих је био натпис на латинском.³⁰ Мунро је знао да је Дукља била епископско

²⁵ J. A. R. Munro, *Diary*, August 29th (Tuesday) 1893.

²⁶ J. A. R. Munro, *Excavations in Montenegro, Podgoritza, Montenegro, aug. 30, 1893, Athenaeum*, № 3440, Saturday, September 30, London 1893, 460.

²⁷ J. A. R. Munro, *Diary*, September 2nd (Saturday) 1893.

²⁸ J. A. R. Munro, *Diary*, September 6th (Wednesday) 1893.

²⁹ J. A. R. Munro, *Diary*, September 12th (Tuesday) 1893.

³⁰ Натпис, који није сачуван, гласио је:

...IVS

QVIR(ina tribu)

GENIALIS

[viator] CO(n)S(ulum) ET

P[raet(orum)] SAC(e)RD(os)

AT ARAM CAESAR(is)

DEC(urio)

[test]AMEN(to)[poni]

IVSSIT

[loco dato decreto] D(ecurionum); J. A. R. Munro, *Diary*, September 13th (Wednesday)

сједиште и већ првог дана истраживања на овом локалитету било му је јасно да је открио веома важну грађевину. „*The site does not lei deep and is in every way most promising*“, констатовао је задовољни Мунро.³¹ Већ следећег дана настављен је рад на истраживању источног дијела базилике.³² Откопане су просторије јужно и сјеверно од апсиде, које су вратима биле повезане са бочним бродовима. У просторији са лијеве стране апсиде пронађена је велика равна плоча од травертина која је била дио неке конструкције на чијем лицу су биле три велике округле шупљине, које су могле бити удубљења за стубове. Мунроу је сматрао да би ово могао бити олтар окренут наопачке. Ова плоча је видљива на фотографији (фото 1). Мунроу се чинило да пронађена супструктура

Фото 1-Дукља, базилика А, поглед са западне стране (Ashmolean Museum of Art and Archeology University of Oxford, Archive, J. A. R. Munro, Doclea, Photograph Album, 1893).

1893; J. A. R. Munro, *On the Roman Town Doclea in Montenegro*, 54-55, natpis br. 64 (crtež); *Corpus Inscriptionum Latinarum III, Inscriptionum Orientis et Illyrici Latinarum Supplementum*, ed. T. Mommsen, O. Hirschfeld, A. Domaszewski, Berolini 1902 (=CIL III) 13827, p. 2253; Rovinski, *op. cit.*, 390; P. Sticotti, *Die Römische Stadt Doclea in Montenegro*, Schriften der Balkankommission Antiquarische abteilung VI, Wien 1913 (=P. Sticotti, *Rimski grad Duklja u Crnoj Gori*, Podgorica 1999), 160, natpis br. 11; J. J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori (Corpus Inscriptionum Latinarum et Graecarum Montenegro)*, Kotor 2011, 179, natpis br. 198.

³¹ J. A. R. Munro, *Diary*, September 12th (Tuesday) 1893.

³² J. A. R. Munro, *Diary*, September 13th (Wednesday) 1893.

Фото 2- Фрагменти камене пластике у олтарском простору базилике А (Ashmolean Museum of Art and Archeology University of Oxford, Archive, J. A. R. Munro, Doclea, Photograph Album, 1893).

„high“ олтара испред апсиде и да многобројни велики фрагменти у његовој близини указују на постојање олтарске преграде. Потом су ископани стубови балустрада, веома добро обрађени фрагменти мермерних плоча, велики број крстова (фото 2), транзена, капитела - један јонски са крстом, више импост капитела и два коринтска (фото 3), идентична оном из цивилне базилике са форума, „and others byzantine carvings“.³³ Мунро је организовао раднике који су ... „arranged the fragmenti, capitals, columns, etc. in fancy way which may puzzle the archeological visitor“.³⁴ Тако су фрагменти измјештени са оригиналних позиција на којим су нађени. На основу *Извјештаја* британских археолога и ревизионих истраживања 1954, камена пластика базилике А датована је у пред-јустињанско вријеме.³⁵

Као посебно значајно откриће Мунро наводи ... „the flooring of the apse and in front of it has been raised 6 or 8 inches-the old floor remains

³³ J. A. R. Munro, *Diary*, September 14th (Thursday), September 15th (Friday) 1893.

³⁴ J. A. R. Munro, *Diary*, September 21st (Thursday) 1893.

³⁵ И. Николајевић - Стојковић, *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд 1957, 64.

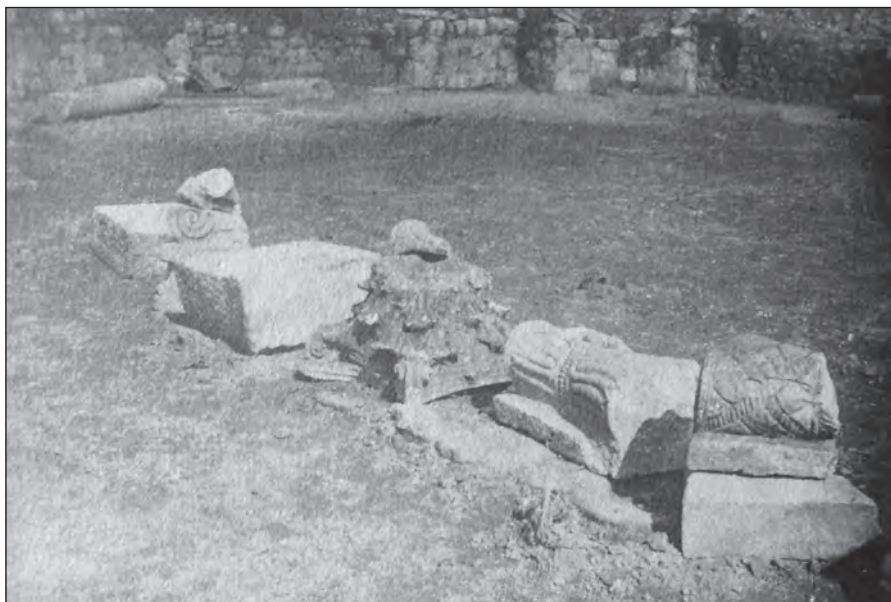

Фото 3-Капители у базилици А (Архив Археолошког музеја у Сплиту, Фонд Luke Jelića, XIV/3, фото J. W. C. Anderson).

below, without mosaic and explains the level of the column base at the south corner of the apse".³⁶ Остаци базе овог стуба јасно су уочљиви на фотографију (фото 1) док су на плану базилике (фото 4), који је публикован уз *Извјештај*, уцртани, али у истом нивоу са подом апсиде. На сјеверној страни апсиде мозаичка декорација се пружала и испод камених клупа, на основу чега је јасно да је синтонон изведен касније у односу на градњу цркве.³⁷ Ако се поуздамо у Мунроова запажања, у апсидалном дијелу базилике А можемо идентификовати три слоја - најстарији слој без мозаика чији ниво одговара нивоу базе стуба на јужној страни, потом издигнут под апсиде и простора испред ње, са очуваном мозаичком декорацијом и најмлађи слој из времена када је постављен синтронон и епископска катедра. Из дневничких забиљешки није јасно у каквим су односима ове фазе са осталим дјеловима базилике.

Крајњи стуб на сјеверној страни налазио се у положају у коме је и срушен, између своје базе и капитела.³⁸ Остали стубови и капители пронађени су „*in their proper positions*“.³⁹ Основе стубова у сјеверном

³⁶ J. A. R. Munro, *Diary*, September 21st (Thursday) 1893.

³⁷ *On The Roman Town*, 23.

³⁸ J. A. R. Munro, *Diary*, September 14th (Thursday) 1893.

³⁹ J. A. R. Munro, *Diary*, September 14th (Thursday) 1893.

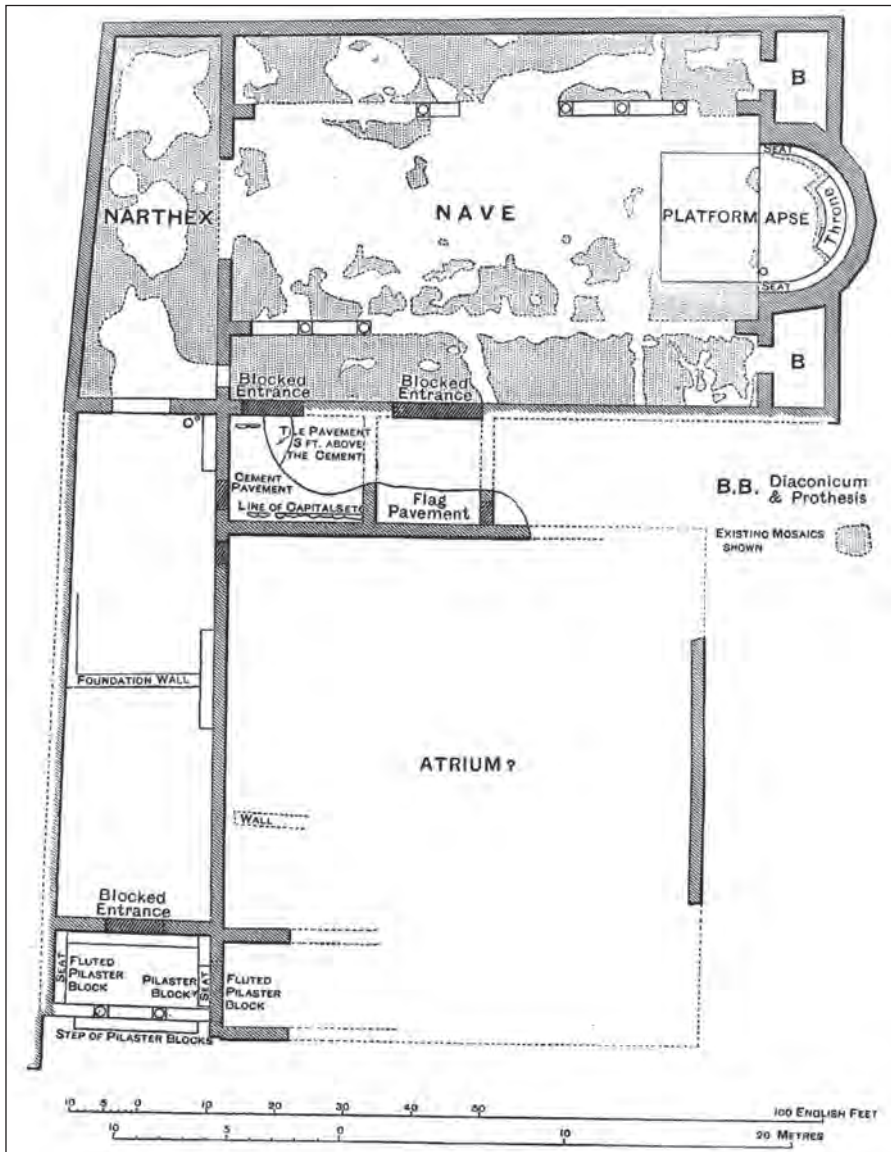

Фото 4-Основа базилике А (према *On The Roman Town Doclea in Montenegro*, 1896).

броду су биле већином *in situ*, што је помогло да се прецизно дефинишу бочни бродови базилике. Јужни брод није био добро очуван као сјеверни.

У западном дијелу базилике откривен је централни улаз, као и врата на западном дијелу јужног брода базилике. Мунро констатује да су се слична врата налазила и на западном зиду сјеверног брода и да су зазидана „*in antiquity*“.⁴⁰ На плану базилике (фото 4), зазидана врата на западном зиду сјеверног брода нијесу означена, док је то видљиво на фотографији (фото 1). Британски археолог је био веома задовољан резултатима и брзином рада.⁴¹ Потом је откопан и западни зид нартекса. Степенице на јужном крају нартекса, које су биле главни улаз у базилику, Мунроу су изгледале као додатак из каснијег периода од „првобитне“ грађевине.⁴² Мунро биљежи да су на средини западног зида нартекса била три степеника која су водила ван нартекса ка некој врсти конструкције „*at high level*“, коју су чинила два пара паралелних блокова која су формирала неку врсту пасажа. У *Извјештају* стоји да су се иза овог зида налазиле три просторије без врата.⁴³ Истраживања овог дијела нијесу завршена јер је ископавање било отежано.⁴⁴

У западном дијелу јужног брода било је двоје зазиданих врата, што се види на фотографији (фото 5).⁴⁵ У близини југозападног угла ба-

Фото 5-Базилика А, поглед са сјеверне стране (Ashmolean Museum of Art and Archeology University of Oxford, Archive, J. A. R. Munro, Doclea, Photograph Album, 1893).

⁴⁰ J. A. R. Munro, *Diary*, September 14th (Thursday) 1893.

⁴¹ J. A. R. Munro, *Diary*, September 15th (Friday) 1893.

⁴² J. A. R. Munro, *Diary*, September 16th (Friday) 1893.

⁴³ *On The Roman Town*, 26.

⁴⁴ J. A. R. Munro, *Diary*, September 16th (Saturday) 1893.

⁴⁵ J. A. R. Munro, *Diary*, September 15th (Friday) 1893.

зилике пронађено је неколико великих блокова са уклесаним розетама у центру и флоралним мотивом уоквиреним кружницом, пронађени лицем окренути на доље, директно на мозаику, који су Мунроу личили на странице саркофага а могли су бити коришћени за базе стубова. На њима су били остаци малтера. Увидом у сачуване фотографије јасно је да је Мунро погрешно протумачио ове фрагменте и да они не могу бити странице саркофага или базе стубова.⁴⁶ Оне би могле припадати парпетној прегради којом је јужни брод био одијељен од главног брода или су биле лакунарије. У јужном броду базилике пронађен је и ципус који је имао попрсја три фигуре, чији горњи дио није био сачуван.⁴⁷ Испред јужног зида базилике пронађен је фрагмент натписа, чија слова су наглашена црвеном бојом.⁴⁸

На читавој површини пода базилике сачувана је била мозаичка декорација, најслабије у наосу, а најбоље у јужном броду. Мозаици су очишћени, а најбоље очувани фрагменти су опрани и фотографисани (фото 6). Андерсон их је описао: „*The patterns interlaced spirals, or diamonds and squares and are worked out in some five or six colors*“.⁴⁹

Како нијесу пронађене архитравне греде, према Мунроовом мишљењу, кров базилике био је од дрвених греда, покривен циглама.⁵⁰ Прво

⁴⁶ Један камени блок из ове скупине препознали смо међу фрагментима камене пластике и саркофага који се налазе у дворишту Куслевове куће у Подгорици. Димензије овог фрагмента су 101 x 80 x 18 cm.

⁴⁷ Натпис, који није сачуван, гласио је:

D(is) M(anibus)
FL(avio) VRSO DO(mo)
AQR(uvio ?) QVIV
IXIT A(nnos) P(lus) M(inus)
XXXVIII VAL(eria)

MARCELLI(na); J. A. R. Munro, *On the Roman Town Doclea in Montenegro*, 45-46, natpis br. 38 (crtež); *CIL III*, 13829, p. 2253; P. Sticotti, *op. cit.*, 179-180, natpis br. 53 (crtež 138); J. J. Martinović, *op. cit.*, 175, natpis br. 191.

⁴⁸ Натпис, који се чува у археолошком депоу Музеја у Подгорици, гласи:

MEMORIA LON(?)
GEVO CONSECRAT
QVISQ·FABRICANEC

.....VATALARE; J. A. R. Munro, *On the Roman Town Doclea in Montenegro*, 56, natpis br. 69 (crtež); *CIL, III*, 13842, 2254; P. Sticotti, *op. cit.*, 184, natpis br. 67 (crtež 147); Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик LXXI, други разред, књига 55, Београд 1931, 125, natpis br. 304 (fotografija) ; J. i A. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMIII et MCMXL repertae et editae sunt*, *Situla* 25, Ljubljana 1986, str. 143, br. 1844; J. J. Martinović, *op. cit.*, 140, natpis br. 126 (crtež).

⁴⁹ Архив Археолошког музеј у Splitu, Fond Luke Jelića, XIV/3, *Anderson to Jelić*, Sheffield, 10 August 1894.

⁵⁰ J. A. R. Munro, *Diary*, September 14th (Thursday) 1893.

Фото 6-Остаци подног мозаика у југозападном углу базилике А
(Arhiv Arheološkog muzeja u Splitu, Fond Luke Jelića, XIV/3,
foto J. W. C. Anderson).

је пао кров, па онда стубови, који почивају на неколико инча шута а потом и зидови који су затрпали све.⁵¹

Мунроу су била довољна четири дана од почетка ископавања да потпуно дефинише простор базилике. Радови су настављени на западном зиду нартекса и у простору јужно од нартекса.⁵² Изван врата базилике откопан је плочник. Рашчишћен је угао са десне стране врата нартекса базилике. Поред врата је пронађен отисак стуба, а у углу парче прозорске транзене (сличне оној која је већ откривена у базилици) уграђено у плочник који као да је био сливник за одвод воде и фрагмент натписа.⁵³

Од базилике А ка југу је водио широки пут који је са обје стране био оивичен зидовима иза којих није било гомила камена. Источни зид

⁵¹ *On The Roman Town*, 25.

⁵² J. A. R. Munro, *Diary*, September 22nd (Friday) 1893.

⁵³ Натпис, који није сачуван, гласио је:

.....(ded)ICAVIT...

.....CR.....; J. A. R. Munro, *On the Roman Town Doclea in Montenegro*, 42, natpis br. 27; J. J. Martinović, *op. cit.*, 174-175, natpis br. 190 (crtež).

је на почетку био удвостручен, онда једнострук, па опет удвостручен, па једнострук.⁵⁴ На средини овог пролаза откопан је остатак зида за који је Мунро сматрао да је каснијег датума или да је само подлога плочника. На крају пролаза су откривени остаци портика који је био окренут према југу базилике. На греди степеника су била сачувана постоља два стуба *in situ*. У близини су пронађени и фрагменти два стуба, који су, према Мунроу, били превелики за очуване базе и раван „византијски капител“ великог пречника.⁵⁵ Уз источни и западни дио зида били су положени пиластри, који су Мунроу изгледали диспропорционално велики у односу на портик.⁵⁶ Цијела структура је била саграђена од финих каменних блокова, па је Мунро помислио да потичу са крстообразне цркве. Поред портика су пронађена и два мермерна фрагмента, са натписима, вјероватно од римских надгробних споменика.⁵⁷ Није нам познато који су то натписи. На кратком растојању од портика, сјеверно према базилици А, налазио се зид са зазиданим пролазом, који се продужавао ка истоку. Мунро је закључио да овај архитектонски склоп са портиком представља пропилеје.⁵⁸

И док се завршавало ископавање портика, јужно од цркве је откривено ново налазиште.⁵⁹ Мунроу је требало мало више времена док је означио ареал за истраживање. Иако је одмах схватио да грађевина није велика, закључио је да је јако важна. Била је то крстообразна грађевина, чији су зидови били исте врсте, добро исклесани, са правилним спојницама (фото 7).⁶⁰ Источни дио је био квадратног облика, са полукружном апсидом, лошије градње, за коју је Мунро сматрао да је дозидана уз крстообразну цркву у каснијем периоду.⁶¹ Уз сјеверни зид цркве пронађен је рељефни украсни вијенац висине три стопе. Подсјећао је на прозоре на јужном дијелу цивилне базилике на форуму. На западном крају грађевине су откопана два масивна зида, „*which run down to a pavement*“.⁶² Мунро је у дневничким забиљешкама претпоставио да је спољашњи изглед оригиналан, а да унутрашњи није јер је горе грађен и има узидане камене блокове. На плану цркве (фото 8) спољашњи зид је шрафиран различито од остатка крстообразне цркве иако у тексту извјештаја

⁵⁴ J. A. R. Munro, *Diary*, September 23rd (Saturday) 1893.

⁵⁵ Овај капител је, сва је прилика, приказан на фотографији са стубовима и капителима на западној страни крстообразне цркве (фото 9).

⁵⁶ J. A. R. Munro, *Diary*, September 23rd (Saturday) 1893.

⁵⁷ J. A. R. Munro, *Diary*, September 22nd (Friday) 1893.

⁵⁸ J. A. R. Munro, *Diary*, September 23rd (Saturday) 1893.

⁵⁹ J. A. R. Munro, *Diary*, September 22nd (Friday) 1893.

⁶⁰ J. A. R. Munro, *Diary*, September 23rd (Saturday) 1893.

⁶¹ J. A. R. Munro, *Diary*, September 23rd (Saturday) 1893.

⁶² J. A. R. Munro, *Diary*, September 23rd (Saturday) 1893.

Фото 7- Крстообразна црква, поглед са сјевероисточне стране (Ashmolean Museum of Art and Archeology University of Oxford, Archive, J. A. R. Munro, Doclea, Photograph Album, 1893).

стоји да су истовремени.⁶³ Позиција грађевине, повезана пасажом са базиликом А, навела је Мунроа на помисао да је ова грађевина претворена у баптистеријум, али да потиче из империјалног римског времена. Али како није било трага од писцине, Мунро је констатовао: „*perheps our Baptistery is merely a little church*“.⁶⁴ Откопани су и зидови који су се простирали паралелно са бочним зидовима крстообразне цркве, на растојању од 0,55 м и зид на кратком размаку од западног дијела.⁶⁵ Још један зид ископан је на сјевероисточној страни цркве а зид који је паралелан са јужном страном грађевине простирао се до источног краја трансепта. Уз сјеверни зид поред цркве се налазио мањи затворени простор, на чијем јужном зиду је *in situ* сачуван праг улаза са базом стуба у средини.⁶⁶ Ова база стуба јасно је уочљива на сачуваној фотографији (фото 9).

Зид испред западног зида крстообразне цркве имао је праг врата са базама стубова са обје стране и савршено „скровиште“ стубова,

⁶³ *On The Roman Town*, 29.

⁶⁴ J. A. R. Munro, *Diary*, September 25th 1893.

⁶⁵ *On The Roman Town*, 29.

⁶⁶ *On The Roman Town*, 30.

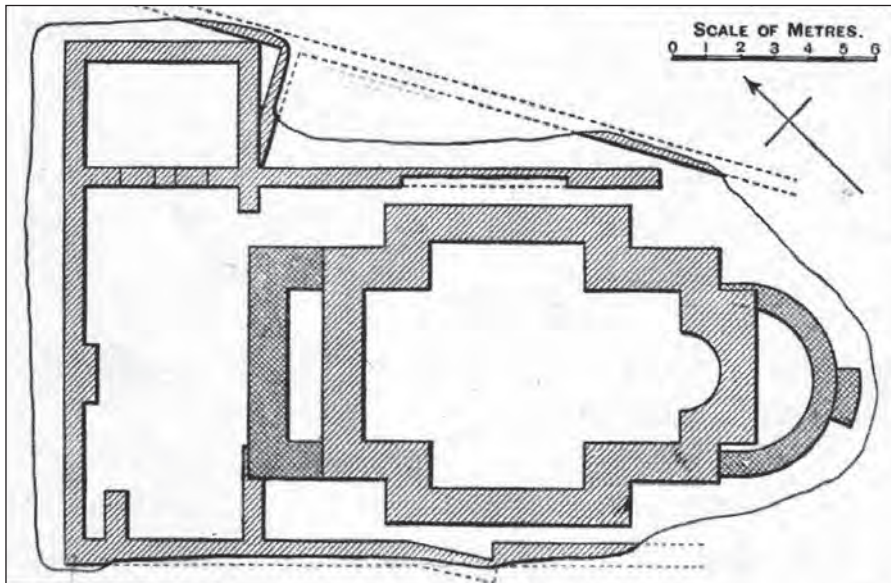

Фото 8-Основа крстообразне цркве и базилике Б (prema *On The Roman Town Doclea in Montenegro*, 1896).

капитела и осталих архитектонских фрагмената (фото 9).⁶⁷ Ови фрагменти, заједно са оним откривеним након ревизионих ископавања 1954. године, подијелени су на двије групе. У прву су сврстани фрагменти нађени на површини, око крстообразне цркве, а у другу налази из слоја базилике Б, који су пронађени засути византијском ћерамидом.⁶⁸ Међу фрагментима, „facing the west end of the Baptistery“, пронађена је греда са вотивним натписом ђаконисе Аусоније.⁶⁹

Мунроу су била интересантна два архитектонска фрагмента врата која су имала тимпанон изнад и фрагмент који је имао рупу пробушену кроз њега за цијев или канал за воду, са скретањем под тупим углом, али није био у могућности да их уклопи у неку архитектонску цјелину.

Иако је Мунро открио и крстообразну цркву и базилику Б, његова интерпретација је била нетачна. Још је Стикоти препознао два одвоје-

⁶⁷ J. A. R. Munro, *Diary*, September 29th (Friday) 1893.

⁶⁸ И. Николајевић-Стојковић, *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд 1957, 65-69.

⁶⁹ Натпис, који није сачуван, гласио је: † AUSONIA DIAC(ONISSA) PRO VOTO SUO ET FILI[O]RUM SUORUM F[ACIENDUM CURAVIT]† F(E)C(IT) S(IBI); *CIL III*, 13845, p. 2254; J. A. R. Munro, *op. cit.*, 42-43, natpis broj 28; P. Sticotti, *op. cit.*, 146, slika 83 (crtež); *Историја Црне Горе, I*, 369; П. Ровински, *op. cit.*, 391; Б. Шекуларец, *Трагови прошлости Црне Горе. Средњовјековни натписи и записи у Црној Гори крај VIII - почетак XVI вијека*, Цетиње 1994, 19-20.

Фото 9- Крстообразна црква и базилика Б, поглед са западне стране (Ashmolean Museum of Art and Archeology University of Oxford, Archive, J. A. R. Munro, Doclea, Photograph Album, 1893).

на периода градње и констатовао да је крстообразна црква подигнута на темељима базилике Б.⁷⁰ У ревизионим истраживањима 1954. откривено је да је базилика Б била тробродна. На јужном дијелу нартекса откривен је простор који одговара сјеверном, који је Мунро откопао. Под који је откривен у средњем дијелу нартекса, постојао је у све три просторије.⁷¹ По архитектонском склопу и каменој пластици, базилика Б је датована у VI вијек иако има мишљења да је из V вијека.⁷² Коси зид за који се сматрало да представља ивицу једне неоткривене улице био је спољни зид неке грађевине, која се простирала ка језгру комплекса двије цркве. Испод гребена на поду нартекса у ревизионим истраживањима откривени су остаци зидова треће грађевине, старије од базилике Б.⁷³ Унутрашњи простор ове грађевине био је подијелен на више одјељења.⁷⁴ Постојање

⁷⁰ P. Sticotti, *op. cit.*, 141-147.

⁷¹ Био је то терацио од дебелог слоја кречног малтера и туцане опеке (*opus signinum*). Ђ. Stričević, *op. cit.*, 9-11.

⁷² И. Николајевић-Стојковић, *op. cit.*, 65-69; *Istorija Crne Gore I*, Titograd 1967, 270 (J. Kovačević); M. Zagarčanin, *op. cit.*, 49-50.

⁷³ Ђ. Stričević, *op. cit.*, 12.

⁷⁴ Код старије грађевине откривени су остаци керамике који припадају одмаклој римској епохи и новац из времена Аурелијана. (270-275); Ђ. Stričević, *op. cit.*, 13.

више слојева потврдила су и истраживања 2011.⁷⁵ Фрагмент керамике пронађен у истраживањима 1954. године, датован је у период илирског халштата, што представља четврту фазу на овом простору и свједочи о великом значају и континуитету овог култног мјеста.⁷⁶

У унутрашњости крстообразне цркве нађено је неколико натписа. На средини грађевине је пронађен фрагмент натписа за који је Мунро закључио да је донесен са цивилне базилике.⁷⁷ На два мјеста у цркви пронађени су два дијела једног натписа - горњи дио узидан у јужни зид, а доњи положен на средини грађевине.⁷⁸ Фрагмент једног натписа био је узидан у унутрашње лице сјеверног зида.⁷⁹ Још један фрагмент натписа пронађен је поред сјевероисточног угла цркве.⁸⁰

У Мунроовом Дневнику налазимо и на веома интересантне податке о налазима гробова који се у *Извјештају* не помињу. Поред сјевероисточног угла пронађена су два гроба једноставне конструкције - један је био у углу трансепта и наоса (гробница 2),⁸¹ а други поред „спољашње“ апсиде (гробница 3).⁸² На сјеверозападном углу грађеви-

⁷⁵ Gelichi, C. Negrelli, S. Leardi, L. Sabbionesi, R. Belcari, *op. cit.*, 24-27.

⁷⁶ Ђ. Stričević, *op. cit.*, 13.

⁷⁷ Натпис, који није сачуван, гласио је:
[DOC]L HONORES OMN[ES]... INAVR[AVERUNT]; J. A. R. Munro, *Diary*, September 23rd (Saturday) 1893.

⁷⁸ Натпис, чији је горњи дио узидан у зид крстообразне цркве, гласи:

CN(aeo) SERTO(rio)
C(ai) F(ilio) BROCC(ho)
AQVILIO
AGRICOLA(e)
PEDANIO FV(sco)
SALINA(tori)

IVLIO SERVIA(no); J. A. R. Munro, *On the Roman Town Doclea in Montenegro*, 52, natpis br. 55 (crtež); P. *CIL III*, 13826, p. 2253; Sticotti, *op. cit.*, 173, natpis br. 35 (crtež 125); J. J. Martinović, *op. cit.*, 177, natpis br. 194 (crtež).

⁷⁹ Натпис, који није сачуван, гласио је:

.....[Caesa]RI

[pontifici] M(aximo) TR(ibunicia) [potestate]; J. A. R. Munro, *On the Roman Town Doclea in Montenegro*, 37, natpis br. 17 (crtež); *CIL*, III, 13824, p. 2253; P. Sticotti, *op. cit.*, 164, natpis br. 20 (crtež 113); J. J. Martinović, *op. cit.*, 155, natpis br. 154.

⁸⁰ Натпис, који није сачуван, гласио је:

.....A.....
.....NOB(ilissimo)

[Caesari res publica] D(edit) D(onavit); Munro, *On the Roman Town Doclea in Montenegro*, 37-38, br. 18; *CIL*, III, 13825, p. 2253; P. Sticotti, *op. cit.*, 164, br. 21 (crtež 114); J. J. Martinović, *op. cit.*, 155, natpis br. 155.

⁸¹ Ознаке гробница наводимо према документацији из истраживања 1954. године.

⁸² У истраживањима 1954. откривено је да је импост капител из базилике А нађен у секундарној употреби као покривач овог дјечијег гроба; I. Nikolajević-Stojković, *Izvjestaj o radu na Duklji 1954. godine*, Dokumentacija Centra za arheološka istraživanja

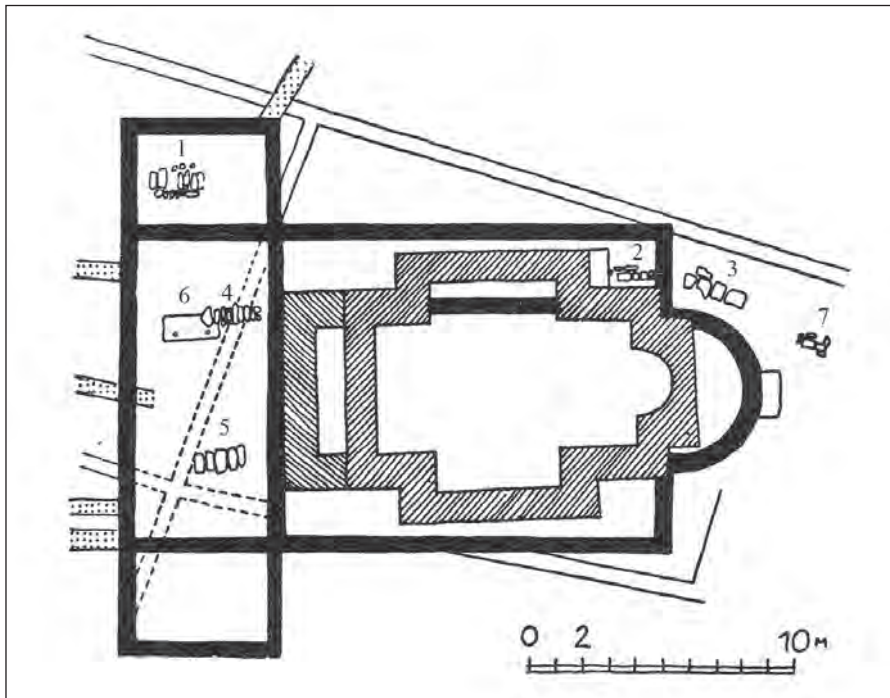

Фото 10-Основа базилике Б и крстообразне цркве са уцртаним гробовима (према Ј. Ковачевић, *Istorija Crne Gore I*).

не, у линији са сјеверним зидом, откривен је гроб од камених блокова, који се налазио само стопу испод површине (гробница 6).⁸³ У све три гробнице пронађени су само скелети. Иако се у новијој литератури наводи да је крстообразна црква у субструктури имала крипту фунерарне намјене, а да се у њеном нартексу налазила гробница или осаријум, ово није потврђено у археолошким ископавањима 1954. године.⁸⁴ У овом комплексу, поред три гробнице које је откопао Мунро, 1954. године откривене су још четири гробнице - у сјеверној просторији базилике Б (гробница 1), у сјеверном дијелу нартекса (гробница 4), која прелази преко гробнице 6, у јужном дијелу нартекса (гробница 5) и сјевероисточно од апсиде базилике Б (гробница 7) (фото 10).⁸⁵ Нијесу прецизно

Podgorica, 3.

⁸³ J. A. R. Munro, *Diary*, September 23th (Saturday) 1893.

⁸⁴ M. Zagarčanin, *op. cit.*, 49. Загарчанин се позива на Стикотија, код кога не постоји овакав податак.

⁸⁵ V. Korać, *Krstoобразна crkva na Duklji, deo izvještaja o iskopavanjima na Duklji u 1954.*, Pročitano na sednici Arheološkog muzeja SAN 9. maja 1955, Dokumentacija Centra za arheološka istraživanja Podgorica, 1-10.

датоване, али се сматра да припадају млађем периоду, односно времену крстообразне цркве. Најсолидније грађена била је гробница 6 у којој је пронађено парче мрке тканине која је са доње стране имала златне нити.⁸⁶ Ово говори да је гробница 6, сва је прилика, био намијењем високом државном или црквеном великодостојнику.

Мунро је претпостављао да је „квадрат“ јужно од базилике А атријум.⁸⁷ Истраживање овог дијела текло је паралелно са истраживањем крстообразне цркве. Зид на сјеверној страни атријума припадао је, сматрао је Мунро, клаустру од кога су остале двије мале просторије и базе и стабла стубова који се нијесу налазили на свом оригиналном положају.⁸⁸ У просторији која се граничи са јужним зидом базилике и источним зидом пасажа, сачувана је цементна подна облога у југозападном дијелу и облога од цријепа (3 стопе виша од цементне облоге) у сјевероисточном дијелу. Двије базе стубова стајале су на подлози, формирајући неку врсту клупе, па је Мунро претпоставио да је ово можда било клаустарско двориште.⁸⁹ У јужном дијелу друге просторије сачуван је „*flag pavement*“. На кратком размаку од зида који је паралелан са зидом крстообразне цркве, налазио се јужни зид атријума.⁹⁰ Мунро је његов источни зид лоцирао поред цистијерне за воду(?), чија локација није учртана на плану града нити се може уочити на фотографијама.⁹¹

Последњу недјељу рада, када су радници завршили ископавања, Мунро је провео цртајући план града и преписујући натписе, а Милне је био ангажован на крстообразној цркви и цртању мозаика у базилици А.⁹² Министар унутрашњих дјела Божо Петровић је, 3. октобра, обавијестио Мунроа да завршава ископавања, а да ће, када се књаз Никола врати на Цетиње, добити и прецизна упутства шта да ради са „*антиквитетима*“.⁹³ Мунро је истраживања на Дукљи окончао 5. октобра 1893, а на локалитету је још неколико дана остао Милне, како би завршио цртање плана града и откривених мозаика.⁹⁴

Званични лист „*Глас Црногорца*“, који је у неколико наврата извјештавао о току ископавања, оцијенио је да је завршетак радова на

⁸⁶ *Ibid.*, *op. cit.*, 4-5.

⁸⁷ J. A. R. Munro, *Diary*, September 27th (Wednesday) 1893.

⁸⁸ J. A. R. Munro, *Diary*, September 28th (Thursday) 1893.

⁸⁹ J. A. R. Munro, *Diary*, September 27th (Wednesday) 1893.

⁹⁰ J. A. R. Munro, *Diary*, September 28th (Thursday) 1893.

⁹¹ J. A. R. Munro, *Diary*, September 27th (Wednesday) 1893.

⁹² J. A. R. Munro, *Diary*, October 3th (Tuesday) October 4th (Wednesday), October 5th (Thursday) 1893.

⁹³ J. A. R. Munro, *Diary*, October 3rd (Tuesday) 1893.

⁹⁴ J. A. R. Munro, *Diary*, October 5th (Thursday) 1893; *Глас Црногорца*, 40, Цетиње, субота, 2. октобар 1893, 3.

Дукљи „*крунисан сјајнијем успјехом*“.⁹⁵ У сачуваним изворима не налазимо податке о томе шта је урађено са налазима.⁹⁶ Из преписке Ровинског и Мунроа почетком 1894. године, сазнајемо да је британског археолога интересовало да ли су мозаици у базилици А адекватно заштићени.⁹⁷ Ровински, правдајући се, саопштава да због својих приватних обавеза и лоших временских услова, није успио да се постара о заштити локалитета.

Мунроов *Дневник* свједочи и о организовању ископавања и о односу црногорских власти према истраживањима британских археолога.⁹⁸ *Дневник* садржи и податке о стручним екскурзијама које су Мунро и његови сарадници обављали у околини Дукље. У Подгорици су посјетили дворца књаза Николе на Крушевој Главици поред кога су се налазили стубови и фрагменти камене пластике ископани на Дукљи у кампањама 1890-1892. године.⁹⁹ У Старој Вароши су трагали за остацима архитектонских фрагмената са Дукље који су били уграђени у стамбене објекте.¹⁰⁰ Интересовали су се и за трасу римског водовода којим се Дукља снабдијевала водом као и за остатке цркве на Златици.¹⁰¹ Предмет њихове пажње била је и тврђава у Спужу и манастир Светог Стефана (Ћелија Пиперска, *прим. Т. К.*).¹⁰²

Иако је јасно да грађевине у источном дијелу Дукље припадају ранохришћанском градитељству, за прецизне хронолошке одреднице како појединачних грађевина, тако и цјелокупног хришћанског комплекса, неопходно је обавити систематска археолошка истраживања.

Без обзира на то што у Мунроовим дневничким забиљешкама недостају прецизни подаци о идентификацији слојева као и о мјестима проналаска фрагмената архитектонске пластике и мада су нека од његових тумачења нетачна, оне су, уз пратећу фото документацију, незаобилазан извор за проучавање сакралне топографије хришћанске Дукље.

⁹⁵ *С Дукље, Глас Црногорца* 39, Цетиње, субота 25. септембар / 7. октобар 1893, 3-4.

⁹⁶ Да се више бринуло о заштити алатки него локалитета и ископаних фрагмената пластике свједочи нам и писмо Божа Дукљановића, надзорника радова, у коме пита Ровинског шта да уради са алатом који је остао иза британских истраживача на Дукљи. Налазе, наравно, не помиње; Санкт-Петербуршки филиал Архива Росийской академии наук, ф. 123, Ровинский Павел Аполлонович (1831-1918), оп. 1, № 99, *Božo Dukljanović Pavlu Rovinskom*, nedatirani dokument, dok. br. 7.

⁹⁷ Ashmolean Museum of Art and Archaeology, University of Oxford, Archive, J. A. R. Munro, *Rovinski à Munro*, Cetigne, 17/29 I 1894.

⁹⁸ Т. Кoprivica, *op. cit.*, 62-64.

⁹⁹ J. A. R. Munro, *Diary*, September 17th (Sunday) 1893.

¹⁰⁰ J. A. R. Munro, *Diary*, August 28th (Monday) 1893.

¹⁰¹ J. A. R. Munro, *Diary*, September 1st (Friday) 1893, September 3rd (Sunday) 1893, September 14th (Thursday) 1893, September 19th (Tuesday) 1893.

¹⁰² J. A. R. Munro, *Diary*, September 19th (Tuesday) 1893.

Tatjana KOPRIVICA

JOURNAL ENTRIES AND PHOTOGRAPHIC DOCUMENTATION
OF J. A. R. MUNRO RELATED TO THE ARCHAEOLOGICAL
EXPLORATION OF DOCLEA (MONTENEGRO) IN 1893

Summary

In 1893, in the eastern area of Doclea, J. A. R. Munro and his associates W. C. F. Anderon and J. G. Milne discovered the Christian complex with the remains of the Basilica A, Basilica B and the cruciform church. The report on the said explorations was published in 1896, without supporting documents. The documentation concerned, together with Munro's diary notes, has been kept with the Ashmolean Museum of Art and Archeology, University of Oxford.

The present paper studies the importance of the documentation that complements the knowledge about the Christian buildings of the Late Antique Doclea. Its value is even higher taking into account that the site has been undergoing devastations for 120 years since the said explorations.

During explorations in 1893, the location of the three-nave Basilica A, and, in its eastern part, the apse semicircular in the interior and hexagonal on the exterior, were identified. To the south and to the north of the apse, chambers with doors leading to the lateral naves were discovered. Columns divided the main nave into lateral naves. In the eastern part of the Basilica, a large number of stone decorations fragments dated to Pre-Justinian period were found. The Basilica's floor was decorated by mosaic, best preserved in the southern nave. According to Munro's diary notes, in the apse part of the Basilica A three layers can be identified, i.e. the oldest one without mosaic and with the elevation matching with that of the column base in the south, then the elevated apse floor and its surrounding space with preserved mosaic decoration, and finally the latest layer dating back to the time when the synthronon and the Bishop Throne were built in. The diary notes do not give clear explanation of the relations between this stage and the other parts of the basilica.

To the south of Basilica A, the cruciform church and, under it, the earlier three-nave Basilica B - the foundation of which was identified during the revision explorations in 1954 - had been found. It was dated back to the 5th – 6th century. In the explorations of 1893, among architectural decoration fragments, a pillar with visible votive inscription telling about Deaconess Ausonia was found as well. In his *Diary*, Munro recorded also three graves found there. The revision explorations of 1954 discovered four additional graves in the Basilica B and in the cruciform church spaces respectively, and they were dated back to the "earlier" period, i.e. to the time of the construction of that cruciform church.

Basilica A and Basilica B and the cruciform church were connected by the passage, and the atrium stood between the two buildings.

Despite it is clear the buildings in the eastern part of Doclea originate from Early Christian architecture time, precise chronological baselines for both individual buildings and the whole this Christian complex require a systematic archaeological explorations.

Regardless Munro's diary notes lack precise data of the layer identifications and of places where architectural decoration fragments were found, and although some of his interpretations were wrong, the notes, together with the photo documentation, represent an unavoidable source for studying the sacral topography of Christian Doclea.

Олга ПЕЛЦЕР-ВУЈАЧИЋ*

SAXA LOQUUNTUR – КАМЕЊЕ ГОВОРИ, УКОЛИКО ГА ПУСТИМО

ABSTRACT: *Four fragmentary inscriptions from Roman Doclea are presented. Mostly funerary inscriptions, informations they offer are scarce and one has to have a broader knowledge of Roman Dalmatia. Networking and using databases are important in epigraphic research, so EAGLE Europeana project of connecting all resources on ancient history is also important for presenting Doclea in this context.*

KEY WORDS: *Doclea, inscriptions, fragments, databases, networking, lapidarium*

Латински натписи, као изворни документарни материјал за проучавање античког периода ових области, полазна су основа за стварање комплетне слике о животу становништва, јер *saxa loquuntur*, „камење говори“, наравно, уколико га пустимо. Овде представљамо четири фрагмента са локалитета Дукље, два објављена и два необјављена.

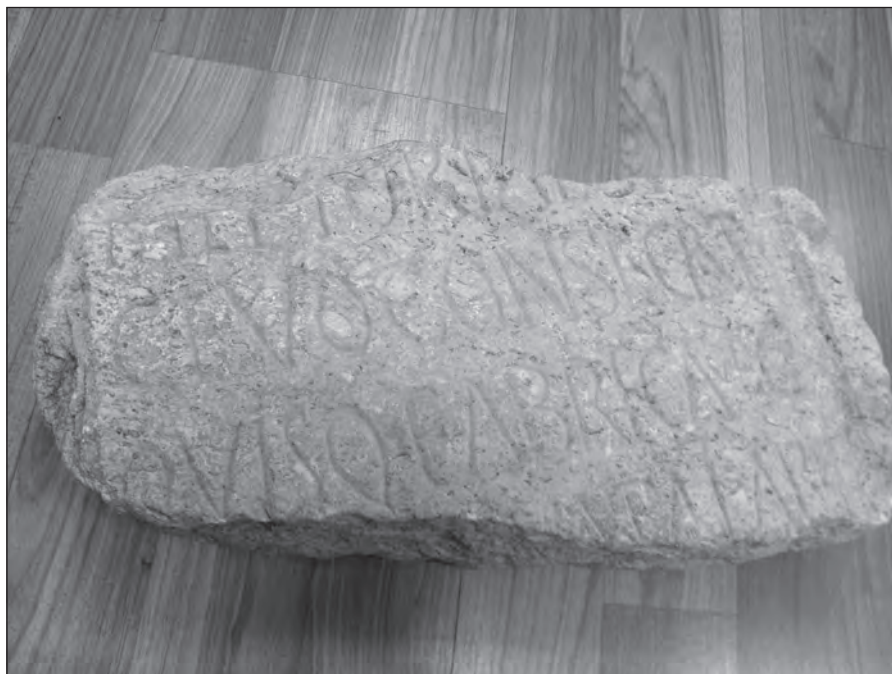
Натпис 1

Натпис је од кречњака, одломљен са горње и доње стране, тренутних димензија 24 x 35 x 5 cm, натпис уклесан у четири реда. По Мунроу, нађен са спољне стране јужног зида базилике Б у Дукљи током истраживања септембра 1893. године. Данас се налази у ЈУ Музеји и галерије Подгорице.¹

MEMORIA LON
GEVO CONSECR[]AT

* Историјски институт Црне Горе Универзитет Црне Горе.

¹ *CIL* III 13842= *ILJug* 1844.

Натпис 1

QVISQ FABRICA EC
[] VATAIARE

-----] memoria(?) lon/g(a)evo consec[r]at(a) / quisq(ue) fabrica eg/[--
-] VATAIARE

Натпис 2

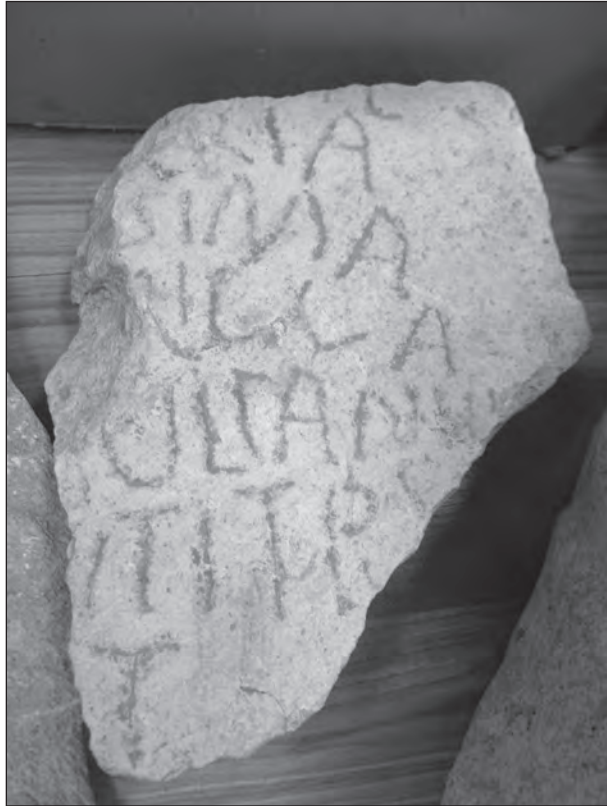
Фрагментован натпис, садашње димензије 20 x 16 x 5 cm. Натпис у пет редова, величина слова 2 до 3 cm, плитко урезана. Први пут објављен у корпусу Јована Мартиновића из 2011.² Данас у ЈУ Музеји и галерије Подгорице.

___]ERIA
___]SIMA
___]RILLA
___]ULTAN.
___]TIT P S

² J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori, Kotor, 2011*, natpis br. 127.

[D (i s)
M(anibus) | . . . | . . .
Val]eria|[matri pientis]
sima|[e Vale]
rilla| [. . . m]ult(os)
an[n(os)] bene vixit]
tit(uli) p(o)s(uit)

Могућа су и другачије реконструкције имена покојнице, али су мање вероватна. Палеографски, натпис се може датовати у први век н. е. Остаје питање где се налази други део натписа који се код Мартиновића налази у цртежу (и чији текст није дат) и да ли се два фрагмента могу повезати.

Натпис 2

Натпис 3

Фрагментарни натпис од кречњака. Натписно поље је удубљено и профилисано, сачувана само два реда натписа. Слова правилна са приметним лигатурама. Необјављен, данас се чува у ЈУ Музеји и галерије Подгорице.

---_COM
---_VIXIT ANN XVII
[filiae in]com[parabili] vixit ann(os) XVII

Натпис 4

Тешко оштећен натпис од кречњака. Одломљен са свих страна. Писан је рустичном капиталом, у четири реда. Необјављен, данас се чува у у ЈУ Музеји и галерије Подгорице.

Натпис 3

— — —
 ...]EDIA TATIA PAR. . .
 . . .]POSUERU[. .]
 . . .]MVII
 . . .]ERITIS
 — — —

[D(is) M(anibus) - - - V]edia Tatia par[entes | infelicissimi] posueru[nt
 | defunctae ann(os) . . .] m(ensium) VII | [. . . pro m]eritis [. . .]

Шта нам говоре ови фрагменти? На жалост, не много тога. У питању су једноставни надгробни споменици и могли бисмо да дискутујемо о старости појединаца или начину одавања почасти покојнику, мада су у питању углавном формализоване фразе. Фрагменти се увек морају посматрати и у оквиру шире слике. Антички натписи Црне Горе, латински и грчки, објављени су у корпусу који је приредио Јован Мартиновић 2011. године³ и иако ово издање има методолошких мањкавости, значајно је, јер су натписи коначно сакупљени на једном месту. То издање

³ J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Kotor, 2011.

Натпис 4

може бити полазна основа када у догледно време започне међународни пројекат Берлин Бранденбуршке академије и припрема реиздања *CIL* III фасцикле за римску провинцију Далмацију. Потребно је поново прегледати све објављене натписе, фотографисати, регруписати их и на тај начин припремити за могућност објављивања на традиционалан, „папирни“ начин, али и за дигиталне базе.

Познато је да, упркос свим нашим жељама, остаје немогуће да лично посетимо баш све музеје, библиотеке и архиве широм Европе. Али би сви то могли путем интернета. Дигиталне базе су само један вид помоћи и нама и другима да откривамо, проучавамо, учимо и радимо са европском културном баштином. После више од деценију рада на стварању неколико дигиталних база за претраживање натписа, Европска унија је започела финансирање EAGLE пројекта.⁴ EAGLE Best Practice Network је део Europeane, вишејезичне онлајн колекције неколико милиона дигитализованих предмета из разних европских музеја, библиотека, архива и мултимедијалних збирки. Циљ EAGLE-а је да окупи појединачне, припремљене базе података које покривају материјал земаља ЕУ

⁴ <http://www.eagle-network.eu/> (мај 2014.)

као и источног и јужног Медитерана. Пројекат би требало да обухвати највећи део сачуваних натписа грчко-римског света и да укључи све потребне информације, фотографије и преводе. До сада су највеће и најкоришћеније базе за претраживање латинских натписа биле епиграфска база Хајделберга⁵ (преко 67.000 натписа), епиграфска база Рима⁶ (преко 58.000) и *Hispania epigraphica*⁷ (нешто испод 25.000). Најкоришћенија фотографска база је *ubi-erat-lupa* Ортолфа Харла, у Аустрији.⁸ Готово све базе су везане за универзитете и користе њихове ресурсе.

Где су ту антички натписи Црне Горе, пре свега Дукље? Натписа има нешто преко 350, у Дукљи нешто преко стотину. Већина их је објављена још у првим томовима и фасциклама *CIL*-а, последњи уноси који се помињу у EDH су пренесени из издања *ILJug*-а из 1986. године.⁹ Стиче се утисак да нових натписа са овог подручја више ни нема, што није тачно. Са фотографском базом стојимо још горе. На сајту www.ubi-erat-lupa.org има само четири фотографије натписа из Црне Горе, сва четири из Дукље и у питању су четири скениране фотографије преузете из једног чланка Николе Вулића из тридесетих година XX века.¹⁰ Финансирањем у оквиру EAGLE пројекта, организатори и фотографи LUPE ће до краја 2016. године прикупљати фотографије и бесплатно их уврстити у своју базу која је повезана са свим већим претраживачима. Музеји и збирке дозвољавају LUPU да бесплатно прикључи њихове споменике свом сајту. Споменици и фрагменти се професионално фотографишу и припремају за сајт, без икаквих трошкова по музеј. Музеји свакако задржавају сва права над фотографијама. Исто тако, EAGLE тражи сараднике и нуди могућности да се локалне базе натписа прикључе њиховој. Ту је, чини ми се, прилика да се натписи Црне Горе, а пре свега Дукље, припреме и дигитализују. Дигитални формат записа, односно кодни језик под називом EpiDoc, је већ неко време у широј употреби, а сваке године се организује и неколико радионица где се учи примена тих програма. Једна радионица је одржана у фебруару 2014. године у Љубљани, Словенија. Приказане су нове технике и могућности, разговарало се о важној теми ауторских права и доступности информација. Биле су организоване и радионице о фотографисању и директном уређивању информација и превода у оквиру WIKI едиције. Осим тога,

⁵ <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home> (мај 2014).

⁶ http://www.edr-edr.it/Italiano/index_it.php (мај 2014).

⁷ <http://eda-bea.es/> (мај 2014).

⁸ <http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch.php> (мај 2014).

⁹ A. Šašel, J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL retertae et editae sunt*, Ljubljana, 1986.

¹⁰ http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch_result.php?result_id=57528&page=1 (мај 2014); интересантно је да ауторска права за те фотографије има Универзитет у Грацу.

планирано је да се читава база споји са платформом PLEIADES,¹¹ неком врстом онлајн историјско-географског атласа где су приказани сви антички локалитети, укључујући наравно и Дукљу. На овај начин, отвара се могућност да спојимо визуелно и вербално у ширим и доступнијим оквирима. Колеге са универзитета Јурај Добрила у Пули започели су дигитализацију натписа, а и у Србији разматрају покретање једног таквог пројекта. Ентузијазма и рачунарског умећа сигурно не недостаје ни овде. Ове, 2014. године, Министарство културе Црне Горе одлучило је да помогне пројекат „Дигитализација античких натписа Црне Горе“ који је покренуо Историјски институт Црне Горе. Међу првим корацима било је и склапање уговора о сарадњи са EAGLE Europeanom.

Зашто овако уско специјализовање и истицање искључиво епиграфике? Сигурно нећемо сада почети са дискусијом да ли је правилан термин исписани споменици или натписи?¹² Натписи и епиграфика нису сами себи циљ и, као што су ови фрагменти показали, појединачни налази никад не пружају много. Тек обједињавањем свих информација можемо стварати целовиту слику. Само прегледом целине, можемо извући демографске податке, проучавајући епитете (*pietissima, incomparabili, infelicissimi*) на надгробним споменицима изучавати менталитет и укључити се у актуелну дискусију о изражавању емоција у антици,¹³ пратити различите културне утицаје, уочавајући страна имена¹⁴ пратити миграције тј користити натписе за проучавање античког свакодневног живота. Морамо имати на уму да је натпис био изузетно важан античком човеку. Он је на тај начин остављао спомен за вечност. Плиније Старији, на пример, хвали земљу јер у себи чува споменике и натписе (*tituli*) и на тај начин чува сећање на оне којих више нема и наставља њихова имена.¹⁵ Тертулијан такође помиње како је клесање натписа заправо жеља за вечношћу.¹⁶ Стога је важно прикупити и ове најмање делове прошлости јер „*colligite fragmenta ne pereant*“,¹⁷ или да парафразирамо, прикупимо фрагменте да се не изгубе.

¹¹ <http://pleiades.stoa.org/> (мај 2014).

¹² о томе више види S. Panciera, What Is An Inscription? Problems Of Definition And Identity Of An Historical Source, *ZPE* 183 (2012), 1-10.

¹³ Види A. Chaniotis (ed.), *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, Stuttgart, 2012. и A. Chaniotis, P. Ducrey (eds.), *Unveiling Emotions II. Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture*, Stuttgart, 2013.

¹⁴ На пр. Valerilla из натписа бр. 2 могла је, мада мање вероватно, бити и Aprilla или Surilla, што су галска имена посведочена у Нарони (*CIL* III 1844) и Асерији (*CIL* III 2852), односно у Пријеполу (*AE* 1980, 699) и на Хвару (*CIL* III 3084).

¹⁵ *Plin., N.H., II, 154: terra ... etiam monumenta ac titulos gerens nomenque prorogans nostrum et memoriam extendens contra brevitatem aevi.*

¹⁶ Tertull., *Apol.* 50, 11: ... *titulos inciditis in aeternitatem.*

¹⁷ Јеванђеље по Јовану VI, 12.

На крају бих се осврнула на још једну ствар. Натписи Дукље заслужују лапидаријум, место где ће бити приступачни како истраживачима тако и туристима. Одличних примера има на многим местима, а у ЈУ Музеји и галерије Подгорице имају сјајних идеја, али на жалост, још увек без средстава за реализацију.

Olga PELCER-VUJAČIĆ

SAXA LOQUUNTUR – STONES SPEAK, IF WE LET THEM

Summary

Latin inscriptions, as original documentary material for the study of the antiquity, are a starting point for creating a complete picture of the life of the population. The inscriptions presented in this paper are simple funerary inscriptions and give information on the age of the individuals or the manner of honoring the deceased, though mostly consist of formalized phrases. Fragments are just a curiosity, and have to be considered only as part of a wider picture. We all use internet on daily basis, both privately and as academic resource. Digital databases are only one aspect to help us and others, to discover, study, learn and work with the European cultural heritage. After more than a decade of work on the creation of several digital database search inscriptions, the European Union started funding the EAGLE project. The EAGLE Best Practice Network is part of Europeana, a multi-lingual online collection of millions of digitized items from European museums, libraries, archives and multi-media collections. The results of the EAGLE project will be disseminated as widely as possible, both within the scholarly community and within the public at large. In 2014, the Ministry of Culture of Montenegro decided to fund the project „Digitalization of ancient inscriptions of Montenegro”, started by Historical Institute of Montenegro. One of the first things was signing a cooperation agreement with the European project, EAGLE. The inscriptions and ancient heritage of Doclea and Montenegro deserve much better treatment and presentation to the world.

Скраћенице:

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum

AE – Année épigraphique

ILJug - Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL retertae et editae sunt

Бошко ИКОВИЋ*

ДОЛИНА РИЈЕКЕ ЗЕТЕ - БЈЕЛОПАВЛИЋКА РАВНИЦА - И АНТИЧКА ДУКЉА

ABSTRACT: *In this article, author deals with the mutual influence of the valley of river Zeta and the Roman city of Doclea in the different segments in the period from the I (first) to the IV (fourth) century.*

KEY WORDS: *River Zeta, Bjelopavlička plain, Doclea, Roman civilisation*

Ријека Зета се формира у сјеверном дијелу Никшићког поља а губи у његовом јужном дијелу, у понорима Сливља. Након 3 km подземног тока извире испод превоја Планинице као извор Глава Зете (Перућица) на надморској висини од 74 m. Као релативно мирна равничарска ријека тече вијугавим током од око 42 km до ушћа са Морачом, под зидинама античке Дукље. Може се сматрати најзначајнијим водотоком у сливу Скадарског језера са знатно пространијим сливом и богатством воде од Мораче. На потезу од Главе Зете до ушћа са Морачом, Зета прихвата са лијеве стране 11, а са десне осам притока. Уз ове притоке ту је и седам извора уз само корито ријеке. Велико сливно подручје утиче на ниво њеног водостаја, који варира у зависности од годишњег доба и количине падавина, до невјероватних 12 метара. Долина ријеке Зете (Бјелопавлићка равница) има просјечну надморску висину од око 55 m. Простире се у правцу југоисток-сјеверозапад, у дужини од око 18 km, ширине од 2,5 до 8 km и захвата површину од око 55 km² (слика 1).

О поријеклу и значењу имена Зета, (Зента, Гента) тумачења су подијељена између оних који коријен траже у хидронимији и оних који сматрају да поријекло треба тражити у области кроз коју протиче. Чињеница је да се, у до сада познатим писаним изворима, први пут помиње Зента око 1080. год. код византијског историчара Кекавмена у значењу града. (Стефан Војислав – тропарх у градовима Далмације Зенти и Сто-

* Завичајни музеј Даниловград.

ну). Облик Зета појављује се у повељи Стефана Немање Сплићанима око 1190-92. год¹.

Под утицајем медитеранске климе, уз повољне хидролошке услове, заштићеност од снажних вјетрова као и комуникационе могућности са сусједним просторима, долина Зете представља погодан природни амбијент за живот човјека.

На основу археолошких рекогносцирања, истраживачких активности и до сада прикупљених података, на овој територији је могуће пратити различите сегменте људских активности у континуитету од неолита до савремености.

У току илирског периода, на овом простору је лоцирано илирско племе Доклеати. Назив овог племена узима се као основа за именовање римског муниципијума Доклеа. (Овдје је важно напоменути да Ристо Радуновић оставља могућност да је тај назив хидронимског карактера односно да садржи првобитни апелатив - двије текуће воде (двије ријеке, du+kley).

Код Плинија у I вијеку нове ере налазимо податке о бројности Доклеата, гдје се помињу чак 33 декурије, као и подаци о вуни илирских оваца и хваљењу доклеатског сира.²

На простору Бјелопавлића регистрован је велики број градинских насеља, утврђеног и неутврђеног типа и мноштво тумула. (Ил.: бр. 1, бр. 2, бр. 3)

Као карактеристична издваја се градина на брду Тараш у непосредној близини Даниловграда.

Директном проспекцијом терена констатују се прилично очувани остаци градинског на-

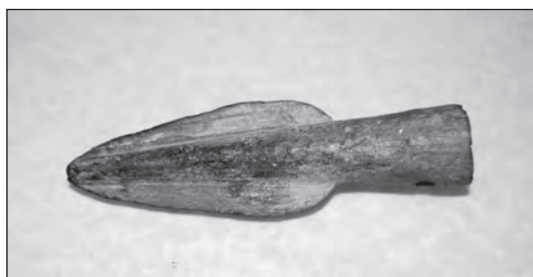
Слика 1. Ток ријеке Зете кроз територију општине Даниловград

Ил. 1. Тумул са некрополе Фрутак Даниловград

¹ V. Nikčević, O imenu Zeta (Zenta, Genta), *Kulturno nasljeđe - radovi kulturološkog fakulteta na Cetinju*, Cetinje 1985, 131-153

² Branko Babić, *Spuz i njegova okolina*, Cetinje 2007, 17-60

Ил. 2. Пламенасто илирско копље од бронзе из Пјешиваца

сеља. Одбрамбени зид обухвата читав простор који је оквирних димензија 160 x 35 m. Очувана висина је просјечно од 0,6 до 1m а ширина му је од 1 до 1,5 m. На јужној страни бедема уочава се улаз у градину са очуваном приступном стазом ширине око 2,5 m. Унутар бедема видљиви су

остаци најмање 15 објеката чије су просјечне димензије 7 x 4 m са висинама нешто преко 1m. Пада у очи прилично солидна градња са обострано притесаним лицем зидова. На највишој коти градине налази се и највећи објекат димензија 16,4 x 5,5m, дебљине зидова до 1m и очуване висине око 0,5 m у чијој непосредној близини су пронађени уломци типичне 'градинске керамике'.

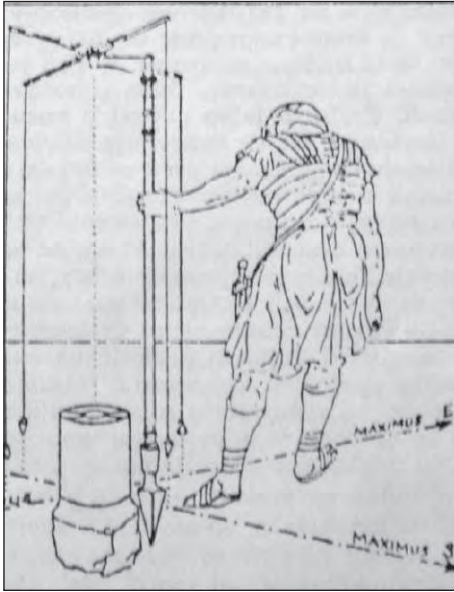
Успостављањем римске доминације – почецима градње муниципијума и пута Скадар-Нарона (ушће Неретве у Јадран) креће и период примјене правних, економских и социјалних норматива римске државе.

Према правном нормирању цјелокупна освојена територија бива стављена под јурисдикцију Рима а по власничким односима дијели се на државно (*ager publicus*), приватно (*ager privatus*) и заједничко – пашњаци и шуме (*ager compascuus et silvae*).

Најплодније земљиште које је припадало домородачком становништву конфискацијом постаје државно (*ager publicus populi Romani*). Држава га даје на управљање муниципијалној заједници (*ager adtributis*) под условом да се мора обрађивати уз одговарајући порез у приносу или новцу (*vectigal*). Парцелација земљишта је вршена према унапријед одређеном обрасцу (*ager centuriatus* или *limitatus*). Тај посао су

Ил. 3. Илирска керамика

Ил. 4. Римски геометер са громом
(I. Popović *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji*)

обављали громатици (*gromaticus, mensor, agrimensor*) а користили су справе за мјерење (громон, стела и грома). (Ил. бр. 4)

Јединица која је најчешће коришћена за геодетску мрежу био је квадрат (*centuria quadrata*) са страницом од 20 акатуса – 710 метара. Главне осовине једне центурије су биле *decumanus maximus* и *cardo maximus* а оне се по правилу поклапају са путањом сунца од истока ка западу и правцем сјевер-југ. Почетна тачка центуријације обично се налазила у граду или његовој непосредној близини. Након постављања аксијалних линија трасирани су секундарни путеви који су представљали границе центурија на правилним растојањима најчешће око 2400 стопа.³

На простору о којем је ријеч и данас се називају трагови оваквих лимитација на катастарским подлогама, топографским картама, мрежи локалних путева и братственичким и племенским међама.

Паралелно са овим периодом (I вијек н.е.) долази и до појаве новог типа руралних насеља на имањима ратних ветерана - такозваних вила рустика (*rus, ruris*-село). Поред тога што су то често комплекси високог квалитета, као луксузне резиденције и палате, оне су имале и своју економску компоненту као центри руралних економија.

Археолошким рекогносцирањем констатовани су остаци најмање пет таквих објеката на административном простору општине Даниловград. Будући да нити један од тих локалитета није систематски истраживан, немогуће је дати детаљнији опис или класификовање. Остаје нам да аналогично са познатим и истраженим, закључујемо о њиховом значају, величини и функцији на нашем простору.

Најиндикативнији остаци једне виле рустике и могућег латифундијског имања налазе се у атару села Луке на локалитету Зиданице. Непосредно уз овај локалитет налази се и некропола са спаље-

³ I. Popović, *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji*, Beograd 1988, 193-196.

ним и инхумираним покојницима као и једном засведеном зиданом гробницом. (Ил. бр. 5)

Интересантним и прилично интригантним чини се локалитет Сиге који је удаљен свега 700 метара јужно од Зиданица. Са овог локалитета потичу репрезентативни примјерци камене пластике и монументални (фрагментовани) архитектонски елементи. (Ил. бр. 6)

Камен као основни материјал за градњу и украшавање објеката, у римском периоду, вађен је са и данас активних мајдана Височица и Маљат код Спужа. (Ил. бр. 7)

Према познатим нормативима, радовима у каменолому су руководили инжењери (*psihophi*) а породице радника су живјеле у мањим насељима поред мајдана. Радници (*artifices metallici, lapicidarii, servi a lapicidinis*) су вадили камене блокове и грубо их обрађивали на самом мајдану. За пренос блокова коришћене су рампе, различитих нагиба, преко којих су колицима са дрвеним точковима превожени до мјеста за претовар и даљи транспорт. У нашем случају то је десна обала потока Риманић, који протиче у непосредној близини мајдана и увире у Зету узводно од моста у Спужу. Ту су полуобрађени блокови камена товарени на сплавове и транспортовани до радионица за финалну обраду и уградњу. Тамо су их прихватили мајстори за споменике (*lapidarii*), гравери и резбари (*lapicidia*) и мајстори за глачање и поли-

Ил. 5. Остаци хипокауста са локалитета Зиданице

Ил. 6. Архитектонски елементи са локалитета Сиге

Ил. 7. Мајдани Височица и Маљат

рање (*quadratarī*).⁴ Директан и уједно симболичан доказ за овакву тврђу - претпоставку транспорта - су и данас видљиви (при љетњем водостају) сирови блокови у кориту Зете код Причелја.

Због ерозије и различитих интервенција на обалама данас је тешко прецизно лоцирати мјесто гдје је обављан истовар. Само на основу видљивих интервенција у кориту Зете - код Врањских нива, може се претпоставити евентуална локација излазне рампе.

Поред камена и креча као везивног средства, значајну улогу у градитељству Рима заузимају и керамички-цигларски производи (опеке, тегуле, црепови и сл.) Комплетна производња овог материјала - од вађења глине, њене обраде, обликовања сирових пороизвода до финализирања односно печења - организована је на локалитетима који обилују квалитетном глином као основном сировином. Позната су нам два таква локалитета уз десну обалу Зете у њеном средњем току - између Даниловграда и Спужа.

На првом, чији је назив Црквине, приликом сондажних археолошких истраживања пронађена је већа количина различитих цигларских производа, трагови керамичких пећи, једна зидана гробница и темељи једног већег објекта (могуће вила рустика?).

Са локалитета Кољат потичу тегуле, утеге за рибарске мреже и већа количина опека различитих облика и димензија.

Ил. 8. Цигларски производи са локалитета Црквине И Кољат

⁴ I. Popović, n.d.210-212.

Ил. 9. “Пристаниште” Поступ

У самом кориту ријеке, непосредно уз оба локалитета, констатована је такође већа количина керамичких фрагмената. Издвајају се деформисани и слабије печени комади – ‘шкарт’ међу потпуно здравим ‘некоришћеним’ фрагментима. (Ил. бр. 8)

На локалитету Поступ-топоним Базагур - гдје се са лијеве стране уливају у Зету два водотока - Љутотук и Врањак, видљива је, при већем водостају, прилично прецизно грађена рампа за утовар. Ширина рампе и правилност прилазног пута неодољиво асоцира на - ‘пристаниште’- за утовар пољопривредних и сточарских производа.

Димензије и контурни цртеж указују да се ради о прецизно планираном и функционално грађеном објекту. (Ил. бр. 9)

Локалитет је и данас путно повезан са већ поменути локалитетима Сиге и Зиданице. Ако се овоме додају резултати подводног рекогносцирања корита ријеке Зете и терасасто уређене обале,⁵ које је могуће пратити од Слапа на Зети до Врањских њива, онда се веома оправданом чини теза о пловности ријеке Зете и њеном интензивном коришћењу за транспорт различите робе из агера ка муниципалном центру. (Ил. бр 10)

Дакле, релативно висок степен развијености пољопривреде, бројност домородачких декурија, центуријација простора, магистрални правац Нарона – Скодра, репрезентативни религијски објекти, виле рустике са хипокаустима те производња квалитетног грађевинског материјала - недвосмислено указују на потпуну повезаност Дукље и бјелопавлићког простора у свим сферама тадашњег друштвеног живота.

⁵ S. Vučinić, Neki rezultati rekognosciranja korita i obala rijeke Zete. *Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice*, Zbornik radova sa naučnog skupa Podgorica 2-3 decembar 1999, Podgorica 2000, 585-596.

Ил. 10. Керамички и метални налази са рекогносцирања корита ријеке Зете

Boško IKOVIĆ

VALLEY OF RIVER ZETA – BJELOPAVLIĆKA PLAIN AND DOCLEA

Summary

The geographic location, favorable climate, hydrological conditions and geological feature of the valley of river Zeta make it a very favorable space to live and work from prehistoric to modern times. These circumstances are skillfully used in the period of formation and development of the Roman municipium Doclea, at the mouth of the river Morača and Zeta, near Podgorica, leaving plenty of traces, archaeological sites and artifacts as illustrative testimony of Roman domination in this area. Valley of river Zeta - Bjelopavlička plain, in many areas, had a strong influence on the creation and development of ancient Doclea. In addition to the fact that the name of the town derives from the name of the Illyrian tribes Docleati, this area was an important resource for the supply of necessary goods such as agriculture food products and the required building materials. Quality clay, which is abundant in this valley, was the basis ofr the production of the whole range of different ceramic products, as well as a rich find of stone at the site Visočica provided sufficient amount of irreplaceable building materials of high quality. Zeta, as quiet lowland river allowed very convenient transportation of these products and, consequently, represented roadway of utmost importance.

Radoslav BUŽANČIĆ*

SVETIŠTE DIOKLECIJANOVE PALAČE

ABSTRACT: *The palace in Split, as well as his other palaces like those in Antioch and Nicomedia, which are not preserved, is completely different from all those other imperial residences. They were rationally organized, like a military camp with walled towers and walls. The architecture of the temples of Diocletian's Palace shows exceptional skill of emperor's builders, their origins traced to Asia Minor and Egypt, and workforce which had an excellent knowledge of the earlier large architectural examples that served as a role model.*

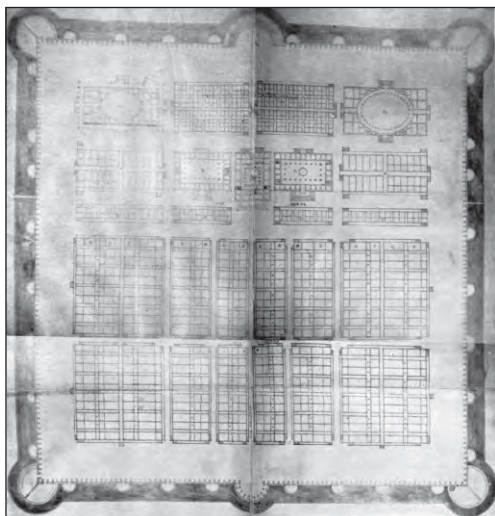
KEY WORDS: *Diocletian, palace, Split, temples, Jupiter, architecture*

Na prijelazu s 3. u 4. stoljeće rimski car Dioklecijan dao je sagraditi utvrđen sklop na obali mora, u uvali pet milja udaljenoj od rimske kolonije Salone. Da bi podigao monumentalno zdanje, danas poznato pod nazivom Dioklecijanova palača, naložio je rušenje čitave četvrti naselja Aspalathos, rimskog grada s grčkim korijenima, smještena posred Jadranske obale Ilirika. Dioklecijan se nakon abdikacije 305. godine povukao u svoju vilu sagrađenu u podnožju brdovita poluotoka, u prostranom zaljevu zaštićenom otocima, u kojoj je proveo posljednje godine života kao *senior augustus*, prvi umirovljeni car Rimskog carstva.¹

Car reformator koji je izmijenio dvorske ceremonije, reformirao gospodarstvo brojnim dekretima i uveo potpuno nov ustroj vlasti – tetrahiju, unio je temeljite promjene u arhitekturu i urbanizam kasnog carstva nast-

* Konzervatorski odjel Split Ministarstvo kulture republike Hrvatske.

¹ N. Cambi, u: Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrtima progonitelja*, prijevod s latinskog N. Cambi i B. Lučin, Split 2005, str.167, cf.166; O vremenu smrti Dioklecijana koja pada prema različitim autorima u vrijeme od 311.-316. vidi: N. Cambi, op. cit, 178, cf. 232; Cambi uvjerljivo argumentira da je Dioklecijan umro 316. godine po čemu bi njegov boravak u splitskoj palači trajao od 305-316.

Sl. 1. Tlocrt Trajanova utvrđenog logora u Daciji. Sebastijano Serlio, preuzeto iz: W. B. Dinsmoor, *The literary remains of Sebastiano Serlio*, *The Art Bulletin* br. 24 od 1. III. 1942, str 90

lu pod iznimno snažnim utjecajem heleniziranog istoka. Palača splitske vile, kao i druge palače njegovih vila poput onih u Antiohiji i Nikomediji, koje nisu sačuvane, potpuno se razlikuju od svih dotadašnjih carskih rezidencija. Bile su racionalno organizirane, poput vojnog logora obzidanog kulama i zidovima. U križištu njihovih glavnih ulica nalazio se *tetrapylon*, trijumfalni luk iz vremena tetrarhije. Sjeverno od njega bio je pojas *basilicae* ili *stoae* u grčkoj nomenklaturi, a južno, golemo svetište s hramovima, središte carskog kulta.² Rezidencijalni dio palače bio je posve izdvojen i u njega se, prolazeći kroz svetište, ulazilo bogato dekoriranim i utvr-

đenim dvostrukim vratima koja se u literaturi nazivaju Protiron i Vestibul.

Ovakav ulaz u Konstantinovu palaču, a kasnije i u Teodorikovu, naziva se *kalke* (brončana vrata), pa su Protiron i Vestibul zapravo *kalke* Dioklecijanove palače, a ujedno i predložak kasnijim rješenjima ulaza u rezidencijalni dio vladarske palače.³

Dioklecijanov model palače postao je univerzalnim predloškom za gradnju vladarske rezidencije pa će ga imitirati Konstantinov *Mega palation* kao i utvrđeni dvorci srednjovjekovnih europskih vladara.⁴

Unutar nepravilna kvadratična tlocrta dimenzije od otprilike jednog stadija, obzidana bedemom od golemih kamenih blokova, iznimno je dobro sačuvana arhitektura splitske carske palače. Najbolje je očuvan pojas hramova s centralnim peripterom oktogonalnog tlocrta na istoku, kojeg starija literatura zove Jupitrovim hramom, a novija Dioklecijanovim mauzolejem, i Malim hramom na zapadu kojemu se odavno pretpostavljaju brojni titula-

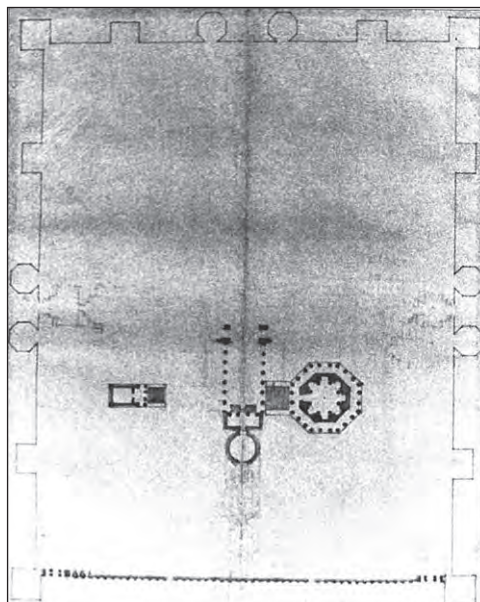
² G. Downey, Libanius' oration in Praise on Antioch (oratio XI), *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 3, Oct. 15. 1959, 675.

³ R. Bužančić, Diocletian's Palace, *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, (urednici) N. Cambi; J. Belamarić; T. Marasović, Split, 2009. str. 262.

⁴ N. Duval, La place de Split dans l'architecture aulique du Bas Epoque, *Urbs*, 4, Split, 1964-5, str. 70.

ri, od Eskulapa i Jana do Jupitra. Uz njega su bila dva mala tolosa, koji se u literaturi tituliraju različitim božanstvima, među ostalim Kibeli i Veneri.⁵ Prostor hramova dijeli središnji reprezentativni trg s kolonadama i arhivoltime koji na jugu prelazi u trijem danas poznat kao *Protiron* sa karakterističnim sirijskim lukom. Nazivi *Peristil*, *Protiron* i *Vestibul* potječu od istraživača 19. stoljeća i pored toga što su to pojmovi vezani uz dijelove klasične rimske kuće, koji ne odgovaraju u potpunosti arhitekturi kasnoantičkih rezidencija, još se koriste u opisima Dioklecijanove palače. Još je složenije pitanje titulara njenih hramova o kojima je iznimno puno pisano.

Do sredine 19. stoljeća zanimanje za hramove Dioklecijanove palače pokazali su gotovo svi pisci koji su spominjali Split. U njihovim tekstovima sačuvani su opisi hramova i tradicija iz koje su interpretirali njihove titulare. Konstantin Porfirogenet u 10. stoljeću spominje splitsku katedralu kao nekadašnji Dioklecijanov mauzolej.⁶ U *Životu sv. Dujma*, kojeg je oslanjajući se na lokalnu tradiciju sastavio Adam Parižanin u 11. stoljeću na temelju tekstova ranijih anonimnih hagiografa, spominje se kako je sv. Dujam prenesen u nekadašnji Jupitrov hram.⁷ Spomen titulara hramova u splitskoj palači donosi sredinom 13. stoljeća i kroničar Toma Arhidakon u svom djelu *Historia Salonitana*. On navodi da su u Palači bili podignuti hramovi idola Jupitera, Eskulapa i Marsa.⁸

Sl. 2. Tlocrt Dioklecijanove palače. Andrea Palladio, preuzeto iz: Gian Giorgio Zorzi, *I disegni della antichità di Andrea Palladio*, Venezia, 1959, sl. 266, 267, str. 106

⁵ Temelj tolosa, koji se nalazio pred Malim hramom, zabilježio je već Vicko Andrić 1851. godine, a oba hrama istražio je J. Marasović 1957. godine.

⁶ Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, *Corpus fontium historiae Byzantinae - De administrando imperio* cap. 29, 235, Washington DC 1967, 136-137; Malo je od palače ostalo, piše Porfirogenet, sačuvao se do danas episkopij i crkva sv. Dujma, u kojoj leži svetac, a koja je bila grobnica cara Dioklecijana.

⁷ *...templum olim Iovi dicatum.*, usp: D. Farlati, *Illyrici sacri tomus primus*, Venecija 1751, str. 419.

⁸ *...in quo (palatio) templa facta sunt ydolorum, Jouis, Asclepii, Martis, sicut apparet in*

Cirijak iz Ankone, koji je 1436. god. posjetio Split, također piše da je crkva sv. Dujma izvorno bila Jupiterov hram.⁹ Marko Marulić u palači vidi pet hramova. Piše da su u gradu pored dva, Jupitrova i Malog hrama, ruševine još tri hrama.¹⁰ U Giustinianovu opisu Palače iz 1533. najviše je pozornosti posvećeno Jupitrovu hramu, a tu se prvi put spominje i kult božice Kibe, ne doduše vezan uz njezin hram, nego uz kip koji je navodno stajao u unutrašnjosti te zgrade.¹¹

U to doba je i akvilejski patrijarh Marko Grimani na svom prvom putu prema Levantu, od ožujka do prosinca 1531., vidio mali grad u Daciji kojeg je odlučio izmjeriti i nacrtati najbolje što je mogao. Nacrte je dao Sebastijanu Serliju i opisao mu što je bolje mogao sam lokalitet. Serlijev tekst u znamenitom Minhenskom rukopisu pokazuje iznimno veliko zanimanje koje je tada vladalo za antičke starine.¹² Taj je Serlijev tekst Dinsmoor vidio kao

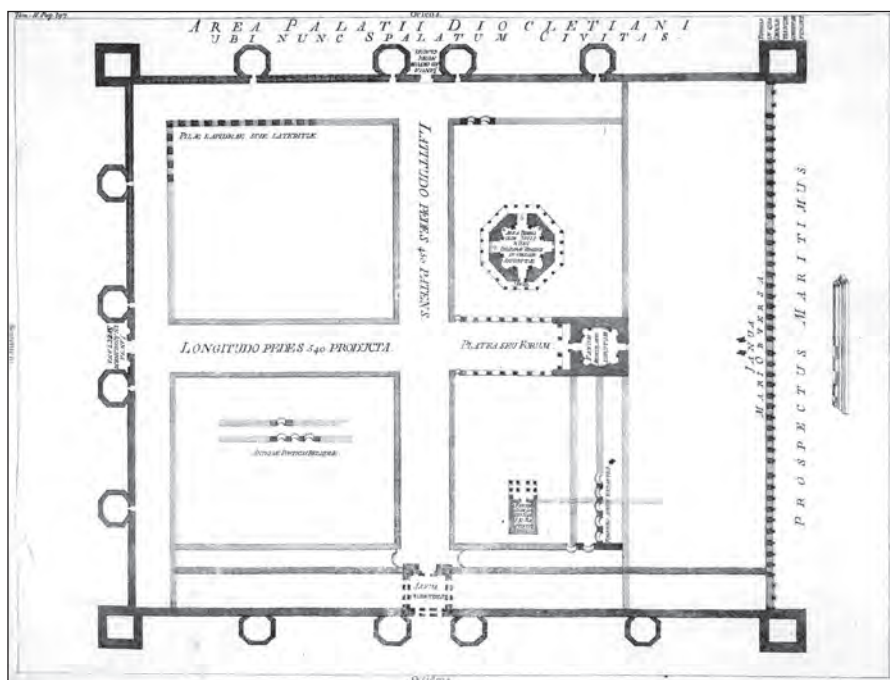
hodiernum diem., usp: Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*, Split 2002, 16-19.

⁹ C. Moroni, *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano apud Liburniam*, Roma 1654 circa, str. XXIII: "Ad IIII K. Aug. uenimus ad antiqua Salonarum palatia, Diocletiani Caesaris opus. Spalatum ab incolis in hodiernum dictum. Cuius egregiae architecturae parietes promoenia ciuitatis extant. Eius utique in medio conspicitur nobile Iouis templum, quod nomine Beati Doimi Pontificis hodie ciues incolunt."

¹⁰ ... *Preter ista erant et alia tria templa, reliquo edificio (ut apparet) vetustiora atque ideo magis dirruta. In his tessellarum pictura, quae exornata fuerant, alicubi adhuc visitor.*, M. Maruli ad Dominicum Papalem *In epigrammata priscorum commentaries*, (Manuscripta M. Foscariniana. Cod. Cart. 6732) *Regum gesta* (posveta Papaliću) (Cod. 4498) rukopis nastao između 1503. i 1510. Beč, Bibliotheca Caesarea Viennensis; prijevod u B. Lučin, *Marulićev opis Splita*, Split 2005, 26-27.

¹¹ ... *Il tempio, il quale ora è la chiesa cattedrale... si chiama tempio di Giove, nel mezzo del quale era un idolo consecrato alla Dea Cybele, il quale oggidi è riposto fuori della Chiesa; è di sasso durissimo, pur marmore; ha la testa di donna et con le mani umane tiene una colonna, sopra la quale stava in piedi il Dio Giove. La parte di dietro, cioè il dorso, le gambe et la coda hanno la forma di Leone; usp. rukopis u splitskom Arheološkom muzeju pod nazivom *Itinerario in cui si describe l'Istria e la Dalmazia, a. 1553.**

¹² ... *Et quello che piu me in animo a questa impresa, fu che mi vene in memoria che altre volte piuanni sono che 'l Patriarcha d' Aquileia M. Marco Grimano mi havea tenuto ragionamento di haver veduto nella D(alm)atia le vestigia di una cita non molto grande ma bene ordinata et di perfeta quadratura, di che le venne in pensiero di misurare et mettere in dissegno quella cosa meglio che seppe, et della quale me ne dette una coppia, ragionandomi a bocca logamente de i bellissimi fragmenti de quelle antichita e tanto ben lavorate quelle basi e capitelli et corniciamenti et di diversi ordini, cioè Dorico, Ionico, Corinthio et Composito, che potrebbon' stare al pari de glo Romani.... Ne sassi sparsi per le ruvine si vedeno alcune dicevano quivi gl'elefanti, altri quivi i leoni et quili li pardi et panthere, vi era fin al rinoceronte scritto in un' sasso. Et cosi mi rigugliava et conchideva questo esser' stato un Amphiteatro per fare giochi et caccie di animali fieri. Per la qual cosaegli si avisava questa cittadella esser' stata una castramentatione murata et ordinata da Traiano imperatore per alcune lettere chei vide in marmo ma caduche. Io che in quel tempo era tutto ocupato intorno al mio terzo libro delle antichità, et non havendo ancora gustato la bellezza et l'ordine della sopradetta castramentatione, et non mi curando delle antichità della D(alm)atia, pure a complacentia del gentilhuomo ch'io ne tolsi una coppia, et la serbai*

Sl. 3. Tlocrt Dioklecijanove palače. Daniele Farlati prema Fisheru von Erlachu (o crtežima Fischera von Erlacha u: D. Farlati, *Illyricum sacrum*, II, Venetiis 1753, str. 397.)

Grimanijev opis Dioklecijanove palače, koji je greškom označen kao Dacia umjesto D(alm)acia, ali njegov prijedlog nije bezrezervno prihvaćen u znanstvenoj literaturi.¹³ U prilog mu idu najnoviji nalazi Dioklecijanova amfiteatra podignuta uz akvedukt nadomak carske palače i njena organizacija u obliku kastruma.

Najstariji grafički prikazi koji pouzdano prikazuju Dioklecijanovu palaču crteži su prve pol. 16. stoljeća pripisani Palladiju. Postoje tri, od kojih

et riteni nella memoria tutti que bei raginamenti del Patriarca. Onde volend'io, come io dissi, disporre questa castramentatione in una cittadella murata mi diedi acercar' fra li mie scartafacci questa pianta." München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Iconogr. 190, fol. 1; vidi u J. von Schloser, *Kunstliteratur: Ein Handbuch zur Quellekunde der neueren Kunstgeschichte*, Wien 1924, str. 374

¹³ W. B. Dinsmoor, The literary remains of Sebastiano Serlio, *The Art Bulletin* br. 24 od 1. III. 1942, str 90; za drugačije mišljenje vidi u: D. M. Daly, East of Italy: early documentation of Mediterranean antiquities. Excerpts from: Sebastiano Serlio: *Il terzo libro di Sebastiano Serlio Bolognese nel qual si figurano e descrivono le antichità di Roma, e le altre cose che sono in Italia, e fuori d'Italia* (Venezia 1540).

with further texts excerpted from Bernardino Amico, Giosafat Barbaro, Garcia de Silva y Figueroa, Pietro Della Valle, Jean Chardin and others, komentar, *Fontes* 57, 2011, 32

jedan prikazuje tlocrt čitave građevine,¹⁴ a druga dva Dioklecijanov mauzolej, njegov tlocrt i portal.¹⁵ Oni zorno pokazuju hramove palače i njihov raspored. Iz prvog crteža se vidi kako je autor crteža jednaku pozornost posvetio Mauzoleju, Vestibulu i Malom hramu smatrajući sve tri građevine hramovima.¹⁶

Najviše podataka o malim kulturnim građevinama donosi 1558. Antonio Proculiano, kancelar splitske općine, u govoru gradskim vijećnicima, u kojem je opisao Dioklecijanovu palaču.¹⁷ Proculiano navodi četiri hrama. Na južnoj strani božice Kibebe, zvane majkom bogova u koje se u staro vrijeme vjerovalo, drugi Venerin na sjevernoj. Istočno Jupitrov, a zapadno Janusov. Prvi je drugom, a treći četvrtome nasuprot, a slični su i po izradi kamena, vrata i vijenca, iako ne iste veličine i oblika, jer prvi je sfernog i okruglog, drugi uglatog šesterokutnog, treći osmerokutnog, a četvrti četverokutnog tlocrta.¹⁸

Ivan Tonko Mrnavić u svom Opisu grada Splita tiskanom u Rimu 1628. nadovezuje se na humanističke opise Splita i palače. Za hram splitske palače piše poput svojih prethodnika, da je bio posvećen Jupiteru.¹⁹

¹⁴ H. Burns, L. Fairbairn, B. Boucher, *Andrea Palladio 1508-1580: The Portico and the Farmyard*, London: 1975, 105. (sl. 197. Plan of Diocletian's Palace et Spalato)

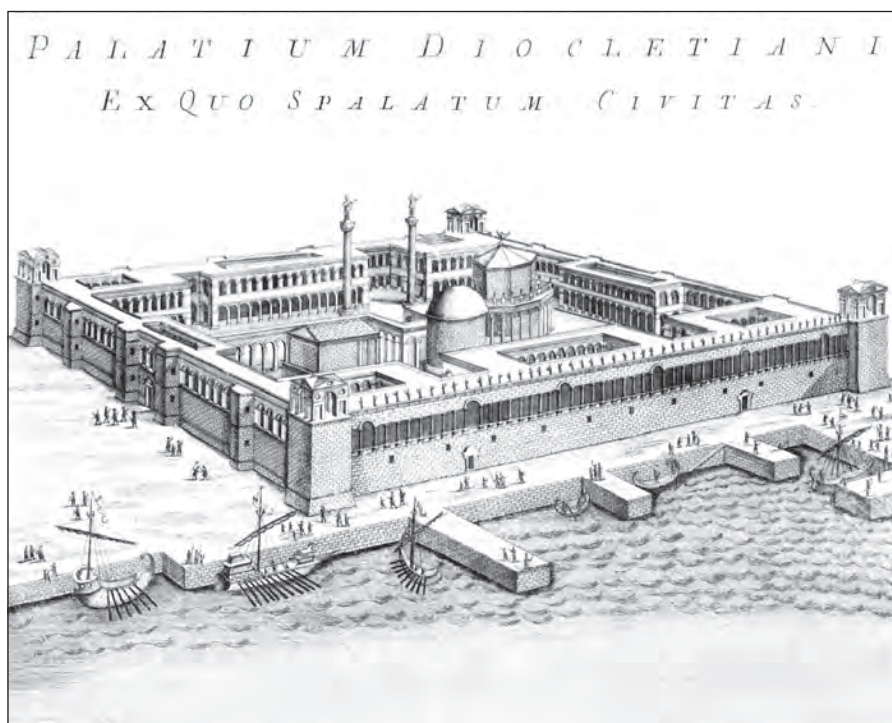
¹⁵ E. Hébrard - J. Zeiller, *Le Palais de Diocletien a Spalato*, Paris 1912, 4-6

¹⁶ O Palladijevu autorstvu crteža Dioklecijanove palače usp.: G. Zorzi, *I disegni delle antichità di Andrea Palladio*, Venecija, 1959, 106; H. Spielmann, *Andrea Palladio und die Antike: Untersuchung und Katalog der Zeichnungen aus Nachlass*, Berlin, München, 1966. 94-95, 127; H. Burns, L. Fairbairn, B. Boucher, *Andrea Palladio 1508-1580: The Portico and the Farmyard*, London, 1975, 105; T. Marasović, O hramovima Dioklecijanove palače, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35, Split, 1995, 90; D. Lewis, *The drawings of Andrea Palladio*, New Orleans, 2000, 11-20, 50-59, 58-59; D. Kečkemet, *Robert Adam: Dioklecijanova palača i klasicizam*, Zagreb, 2003, 15-17; E. Naginski, The Imprimatur of Decadence: Robert Adam and the Imperial Palatine Tradition, u *Dalmatia and the Mediterranean: Portable Archaeology and the Poetics of Influence*, Leiden, 2014. 91-92.

¹⁷ *Oratione al Clarissimo M. Giovan Battista Calbo dignissimo rettor et alla magnifica Comunità di Spalato, detta da Antonioiano canceliero di essa Comunità, in Venetia, apresso Domenico Farri 1667*, objavljeno u: Commissiones et relationes venetae, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Tomus 3, Annorum 1553.-1571, sv 11; Zagreb 1880, 197-288.

¹⁸ *l ,uno della dea Cibebe dalla parte Meridionale, l ,altro di Venere da Settentrione, terzo di Giove, per noi dapoi alla sempre Vergine et gloriosa del vero et uno Dio madre et a San Domnio nostro protettore sacrato da Oriente, e questo di Giano dalla parte Occidentale, Capella di San Giovanni detto et fatto di poi, il primo al secondo, il terzo al quarto oppositi ... perche il primo in figura spherica et circolare, il secondo angulare hessagona, il terzo ottangolare, il quarto quadrato erano fabricate.*; za prijevod usp.M. Marasović-Alujević, Proculijanov govor splitskoj općini 1558. i njegovo značenje za kulturno-povijesna i filološka istraživanja, *Kulturna baština*, 11, Split 1985, 96-101.

¹⁹ ... *Extant ad hodiernam diem tres partes murorum palatii, mira maiestate insignique artificio, sicuti et templum integrum a Diocletiano Iovi.*; T. Tvrtković: Descriptio urbis Spalatensis Ivana Tomka Mrnavića, *Colloquia Maruliana* XVIII (2009.), 303-313

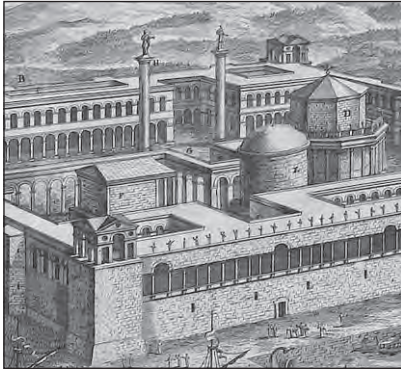

Sl. 4. Rekonstrukcija Dioklecijanove palače. Daniele Farlati prema Fisheru von Erlachu

I putopiscima Georgu Wheleru i Jacobu Sponu koji su 1667. godine posjetili Dalmaciju, bili su poznati antički hramovi Splita. Za prvostolnicu pišu da je bila antički hram izvana osmerokutan, a iznutra kružnog tlocrta. Unutrašnji stupovi, njih osam korintskih od porfira i granita, drže galeriju pod svodom ukrašenu vijencem s likovima različitih životinja, viticama cvijeća i maskama, kao i glavama za koje se u Splitu misli da su portreti cara. Izvana opisuje peripter pokriven klesanim kamenom s osam korintskih stupova.²⁰ U tom se putopisu spominju i drugi hramovi, dugi izduženi prostor i okrugli hram u produžetku (Peristil i Vestibul) koje smatraju hramovima Dioklecijanove palače isto kao i Mali hram preuređen u krstionicu katedrale.²¹ Spon u nastavku spominje natpis kojeg je vidio u četvrtastom hramu posve-

²⁰ Spon, Adam, *Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*, priredio Lj. Krmpotić, Hannover Čakovec 1997, 24

²¹ ...*On y montoit par un autre temple quarré long, qui donnait aussi l'entrée à un autre temple rond au fond, et en avait un autre petit à main droite qu'on appelle maintenant S. Jean Baptiste; Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant: fait aux années 1675. & 1676, str. 74.*

Sl. 5. Detalj crteža Dioklecijanove palače s prikazom stupova s kipovima u njenom središtu. Fisher von Erlach (J. B. Fischer von Erlach, *Entwurf einer historischen Architektur*, Wien 1721.)

ćen *Cybeli*, kojeg spominje i Ianus van Gruter, ali piše kako ta božica i nije drugo nego sfinga u egipatskom granitu.²² Englesko izdanje Spon-Whelerovog putopisa ne spominje titulare hramova, a katedralu naziva crkvom sv. Lucije.²³ Iz ovog opisa jasno je da Vestibul pisac smatra okruglim hramom. Opisuje njegovo pročelje i sirijski luk, Protiron, a u nastavku ruševine Vestibula koje su nekad bile presvođene kupolom. Ovaj Whelerov tekst unio je zabunu u novijoj literaturi jer se spomenute ruševine okruglog hrama umjesto Vestibulu pripisuju jednom od tolosa Dioklecijanove palače otkrivenih u arheološkim istraživanjima 1851. i 1957. godine.²⁴

U svojoj knjizi o povijesnoj arhitekturi iz 1721., austrijski arhitekt Fischer von Erlach opisao je Dioklecija-

²² Spon, o.c. 24; Isto misli i Lanza: usp. F. Lanza, *Palazzo di Diocleziano in Spalato*, Trieste 1855, 11, cf.2

²³ ... *At the East-end is an Octogon-Temple, and opposite to it Westward a square one. The Plane of all which I here give, with its Dimensions, as I took them. The Octogon is now the Cathedral Church, dedicated to Saint Lucia. It is Eight square within and without, as I find it by the Dimensions, and figure I exactly took of it. It hath oh the outside a Portic round it, Eight - square also, whole curious- wrought Planches of Stone are supported by Twenty four Corinthian-Pillars of the fame Granate with the others. Each side of the Portick, is of Fourteen foot long, and each of the Temples Ten. The door four foot wide, and is ascended to by several steps out of the Court. Within, it hath two ranges of Pillars, one over another; which placed in the several Angles, do make eight below, holding; up a Gallery; and as many above; four of which are Granate, and four of Porphiry; and all of the Corinthian Order. Under it is a Vault, whose round-arched roof makes the floor of the Temple, which likewise is Arched, and built so strong, as if it were meant for Eternity. The round Temple hath a Frontispiece, being the breadth of the South-end of the Court, which is sustained by four Granate-Pillars of the Corinthian-Order; the two on each side sustain an Architrave, on which is built an high Arch over the door; whose two Lintel-Posts, and Transome, are of three whole Stones, well wrought, but too high to be easily measured by me. Were they upon Salisbury-Plain, I doubt not, they would pass for such Stones, as we there wonder at so much. Within this is the Rotundo, Arched all over formerly, but now part of it is fallen to decay. The Four-square Temple, opposite to the Octogone, hath nothing of extraordinary; it receiveth light only by the door, and is now dedicated to Saint John Baptist; and here they Baptize the Children of the Town; Usp: *Journey into Greece* b. G. Wheler, in company of Dr. Spon of Lions, London, 1689, 18.*

²⁴ T. Marasović, O hramovima Dioklecijanove palače, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (dalje: PPUD) 35 (Petriciolijev zbornik I), Split 1995, 93;

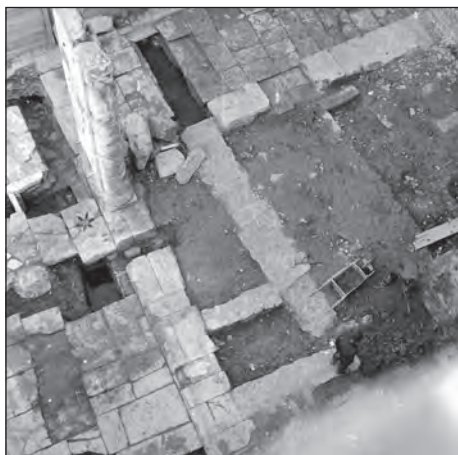
Sl. 6. Temelj tetraklionona iskopan pred pročeljem crkve sv. Roka na Peristilu. (publicirano u: Istraživanja i uređenje Peristila Dioklecijanove palače u Splitu 1956.-1961., Split 2014)

novu palaču.²⁵ Na tablama X. i XI. donio je njenu idejnu rekonstrukciju s komentarima. Mauzolej naziva Jupitrovim hramom, Vestibul smatra Venerinim, a Mali hram titulira Kibeli. Spominje i neki mali okrugli hram koji nije mogao nacrtati u perspektivi i koji je gotovo porušen. U legendi piše da vidi ostatke stupova u križištu karda i dekumanusa, koje u idealnoj rekonstrukciji crta uspravljene s kipovima na vrhu. Legenda njegova crteža spominje stup koji se može vidjeti kao temelj.²⁶ Nije isključeno da su ti ostaci naveli one koji su pisali kako je sjeverno od Vestibula još jedan hram. To se čini vjerojatnije nego pretpostavka da se u njegovo vrijeme vide ostaci jednog od tolsa koji su bili pod romaničkim i gotičkim palačama. Farlati je prikupio brojne podatke o Dioklecijanovoj palači, a u svom je djelu dva stoljeća poslije Palladia objavio njen tlocrt s ucrtanim hramovima Jupitra (Mauzolej), Eskulapa (Vestibul) i Izide (Mali hram).²⁷

²⁵ J. B. Fischer von Erlach, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Beč 1712, objavljeno u *Entwurf einer historischen Architectur*, Beč, 1721, T X. XI.

²⁶ Ibidem, tabla X. U legendi pod slovom H. piše: *Colonne dont on ne voit que le fondement*.

²⁷ Na tlocrtu palace su legende: Area templi olim Iovis nunc deipare Virginis in cuelum assu-

Sl. 7. Temelj tetrakioniona uz sjeverni portik *decumanusa* Dioklecijanove palače (u donjem desnom uglu slike). Istraživanja u prizemlju ex kuće Aglič.

Robert Adam 1757. godine, povodeći se za Tomom Arhidakonom, smatra da su u palači bila samo dva hrama, Jupitrov i Eskulapov, a u trećem kojeg Toma zove Marsov vidi Vestibul. U najopsežnijoj arhitektonskoj obradi Dioklecijanove palače, koju je objavio arhitekt R. Adam s crtežima Ch. L. Clerrisseaua, spominje se tradicija o četiri hrama. Četvrtom međutim nije pronašao nikakav trag.²⁸

Cassasove crteže Palače koji su kao i Clerrisseauovi otvorili novu percepciju Dioklecijanove rezidencije objavio je Lavallée koji je uspostavio nazive pojedinih dijelova palače prema dijelovima klasične rimske kuće. Njegovi su izrazi

Peristil, Vestibul, Kriptoportik još u upotrebi. Mali hram naziva Eskulapovim, a peripter Jupitrovim. Zbog motiva lova na frizu u unutrašnjosti mauzoleja spominje mogućnost da se radi o Dijaninom hramu.²⁹

O hramovima palače pisao je i Francesco Lanza koji slično kao Lavallée Mali hram smatra Dioklecijanovim mauzolejem posvećen Eskulapu, a prvostolnicu naziva hramom božice Dijane. Ideja o Malom hramu kao Dioklecijanovom mauzoleju nastala je zbog sarkofaga s likom Meleagra u lovu na kalidonskog vepra koji se nalazio u predvorju hrama. Sarkofag se smatrao carevim sarkofagom zbog legende iz Dioklecijanova života u kojoj se priroče njegov uspon na prijestolje nakon što ubije vepra.³⁰

Bečka Centralna komisija osnovala je 1854. godine Konzervatorski odjel u Splitu i na njegovo čelo postavila Vicka Andrića, splitskog arhitekta, učenika rimske *Sapienza* i akademije *San Luca* kojom je tad ravnao Antonio Canova. Andrić je otvorio novo poglavlje u proučavanju Dioklecijanove palače, pa se njegovo doba može smatrati početkom znanstvene interpretacije antičkih ostataka carske gradnje temeljene na arhitektonskim sni-

mptae (Mauzolej), Fanum Aesculapii dirutum (Vestibul), Fanum olim Isidis nunc S. Io. Baptistae (Mali hram), usp: D. Farlati, *Illyrici sacri tomus secundus*, Venecija 1753, str. 397.

²⁸ R. Adam, *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro*, London. 1757, 15-16.

²⁹ J. Lavallée, *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie redige d'aperes l'Itineraire de L.F. Cassas par Joseph Lavallée*, Paris 1802, 134

³⁰ F. Lanza, *Palazzo di Diocleziano in Spalato*, Trieste 1855, 11

manjima i arheološkim istraživanjima. Andrić je 1851. otkrio ostatke jednog od tolosa istočno od prostila (krstionice). Do otkrića je došlo slučajno, za vrijeme iskopa kanalizacije, o čemu piše: *Temelj načinjen od velikog obrađenog kamena okrugle gradnje. U kolovozu 1851. otkriven je u iskopu radi izrade kanala.*³¹ Andrić je smatrao kako je oktogonalni peripter (katedrala) jedini hram palače i da je posvećen Jupiteru, Mali hram je smatrao carevim mauzolejem, a otkriveni tolos dijelom kompleksa Dioklecijanove palače.

Nakon Andrića, znanstvena diskusija se uglavnom vodila na temu titulara i namjene hramova u sakralnom kompleksu. Istraživanja

G. Niemanna,³² E. Hebrarda i J. Zeillera,³³ F. Bulića,³⁴ te suvremenih zahvata J. Marasovića i T. Marasovića,³⁵ B. Gabričevića³⁶ i drugih arheologa donijela su nove interpretacije.

Kroz pregled povijesnih i suvremenih opisa i interpretacija hramova Dioklecijanove palače može se vidjeti kako su golemi interes i tradicija njenog izučavanja imali utjecaj na formiranje današnjeg razumijevanja njenog sakralnog kompleksa. Suvremeno tumačenje rasporeda hramova unutar sakralnog sklopa temelji se prvenstveno na arheološkim istraživanjima i strpljivom prikupljanju sačuvanih tragova povijesnih građevina kroz posljed-

Sl. 8. Temelj tetraklioniona uz sjeverni portik *decumanusa* Dioklecijanove palače (u gornjem lijevom uglu slike). Istraživanja u prizemlju ex kuće Aglič.

³¹ D. Kečkemet, *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator 1793-1866*, Sl. 65, Tabla 1.

³² G. Niemann, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien 1910, reprint i hrvatski prijevod M. Marasović, Split 2000.

³³ E. Hébrard - J. Zeiller, *Le Palais de Diocletien a Spalato*, Paris 1912.

³⁴ F. Bulić - Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana*, Zagreb 1927.

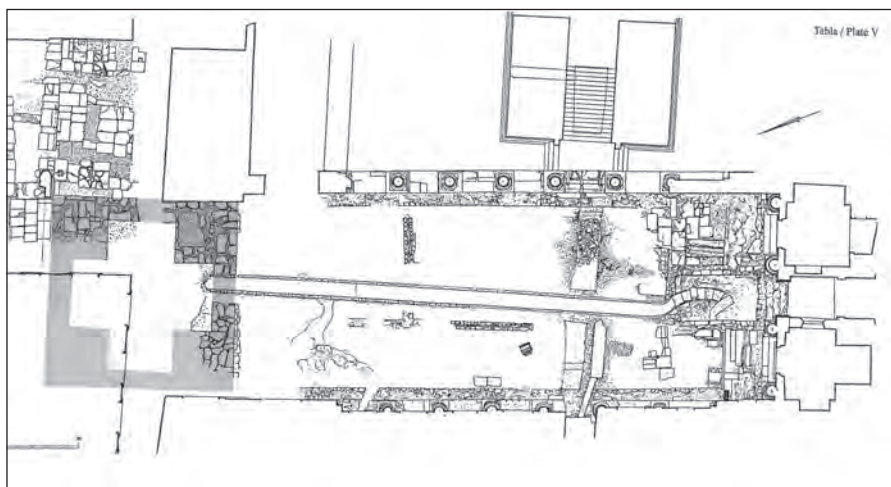
³⁵ J. Marasović - T. Marasović, Pregled radova Urbanističkog biroa na istraživanju, zaštiti i uređenju Dioklecijanove palače od 1955. do 1966. godine, *Urbs* 4, 1965, 23-54; isti, *Dioklecijanova palača*, Zora, Zagreb 1968; J. Marasović - K. Marasović - S. Perojević Kultne građevine Dioklecijanove palače u Splitu, *Histria antiqua*, 13/2005, 432; T. Marasović, "Kibelin hram" Dioklecijanove palače i njegova ranosrednjovjekovna upotreba, Kačić 41-43, Split 2009.-2011, 689-698

³⁶ B. Gabričević, *Ultime scoperte nel palazzo di Diocletiano*, Atti del VII Congresso internazionale di archeologia classica, Rim 1961, 415-420; B. Gabričević, *Decussis Dioklecijanove palače u Splitu*, *VAHD*, LXIII-LXIV, Split, 1961 -1962 str. 113

njih stotinjak godina. Paralelno se nastojalo povezati arheološke nalaze s literarnim izvorima i povijesnim opisima hramova Palače. Tako se istočni oktogonalni peripter s manjim razlikama najčešće tumači kao carev mauzolej, a prostil zapadno od Peristila kao Jupitrov hram, dok se dva tolosa pred prostilnim hramom uglavnom smatraju Kibelinim i Venerinim hramovima. Njihov raspored odgovara opisima starih pisaca koji gotovo redovito opisuju položaj hramova u simetričnom rasporedu. Prvi povijesni opisi spominju samo nasuprotne hramovi na istoku i zapadu, a od 15. st. njihov se broj povećava prepoznavanjem i opisima nasuprotnih hramova na jugu i sjeveru. Najpoznatiji je Proculianov tekst u kojem se nasuprotni peripter i prostil tumače kao hramovi Jupitra i Jana, a sjeverni i njemu suprostavljeni južni hram kao svetišta posvećena Kibeli i Veneri. Sličan raspored ima i opis Fishera von Erlacha samo je Jupitrovom hramu nasuprot Kibela, a južnom Venerinom ruševine nepoznata hrama. Wheler i Spon prihvaćaju istu shemu, ali je iz njihova rasporeda jasno da južnim i sjevernim hramom smatraju Vestibul i Peristil. Mišljenje Proculiana i Fishera von Erlacha uzima se međutim kao dokaz da su dijelovi, ili ruševine malih tolosa, u 16. i 17. stoljeću bile još vidljive.³⁷ Pogledamo li u svjetlu Whelera i Spona prikaz Fishera von Erlacha vidjeti ćemo da se pod sjevernim hramom, opisujući ga kao ostatke centralne građevine koji se još vide, ali ne dovoljno da ih se ucрта u njegov prikaz palače, navode ostatci arhitekture sjeverno od Peristila, nasuprot Vestibulu. Temelji građevine i dijelovi baze i stupa koji su u njegovo doba još stajali na križištu *carda* i *decumanusa*, naveli su ga na crtanje stupova sa kipovima posred palače. Iz njegova komentara i tradicije o postojanju sačuvanih skulptura Jupitra i Kibele u Splitu, možemo zaključiti da crta idejnu rekonstrukciju sjevernog hrama. Iz arheoloških istraživanja provedenih sredinom 20. stoljeća i kasnijih revizija, te crteža i bilješki Fishera von Erlacha može se s velikom sigurnošću zaključiti kako ta sjeverna građevina nije hram, već *tetrapilon* ili *tetrakionion* Dioklecijanove palače.³⁸ Iz svega nabrojanog preizlazi da tolosi pronađeni u istraživanjima 1957. ipak nisu bili opisani ni spomenuti u ranijoj literaturi. Za ostatke nekog od njih mogao je eventualno znati Marko Marulić početkom 16. stoljeća koji piše da u Palači postoji pet hramova. Ta se tradicija kasnije gubi, a znanstvena rasprava od 19. stoljeća ponovno poznaje samo dva hrama, peripter i prostil, sve do V. Andrića ili J. Marasovića. Slučajni nalaz dijela sjevernog tolosa Andrić je zabilježio, a iz prona-

³⁷ T. Marasović, O hramovima Dioklecijanove palače, *Petriciolijev zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split 1995, 94.

³⁸ E. Dyggve, O izvornom izgledu antičkog peristila, *Urbs*, 4, Split 1964-1965, str. 59; Gabričević, *Decussis* Dioklecijanove palače u Splitu, *VAHD*, LXIII-LXIV, Split, 1961-1962 str. 63; R. Bužančić, Diocletian's Palace, *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, (urednici) N. Cambi; J. Belamarić; T. Marasović, Split, 2009. str. 240.

Sl. 9. Snimak arheoloških istraživanja na Peristilu. (publicirano u: J. Marasović, T. Marasović, B. Gabričević, Istraživanja i uređenje Peristila Dioklecijanove palače u Splitu 1956.-1961., Split 2014)

denih ostataka kružne građevine u dvorištu palače Grisogono nacrtao je veličinu, oblik i položaj sjevernog tolosa. Tek nakon istraživanja provedenih 1957. godine postao je jasan raspored hramova unutar temenosa Dioklecijanove palače. O njima su referirali brojni kasniji istraživači.³⁹ Istodobno pronalazak temelja *tetrapilona* i reference na njegove ostatke opisane u djelima ranijih istraživača nisu još dobili mjesto u suvremenoj znanstvenoj literaturi. Postavlja se pitanje što je Fisher von Erlach vidio na masivnim temeljima križišta *carda* i *decumanusa*. Ako je točan njegov opis koji spominje temelj i bazu velikog stupa, onda je ta građevina bila bliža *tetrakionionu*, vrsti tetrapilona koji umjesto zidane zasvođene konstrukcije slavoluka ima stupove s kipovima poput onih u Gerasi, Bosri i Palmiri ili Efezu koji je za Justinijanove vladavine podignut u tradiciji tetrarhijskih *tetrakioniona*.⁴⁰

Sakralni sklop bio je dakle arhitektonski potpuno definiran. Četiri hrama unutar prostora ograđenog zidovima temenosa i monumentalnom arhitekturom palače predstavljali su jedinstven sklop. Ako se uzme u obzir da je u njegovom središtu bio arhitektonski artikuliran prostor omeđen arkaturama s istočne i zapadne strane, trijemom sa sirijskim lukom južno i *tetrakionionom* sjeverno, kojeg se danas u literaturi naziva *Peristilom* onda vi-

³⁹ J. Mannell, The monopteroi in the west precinct of Diocletian's palace at Split, *Journal of Roman Archaeology (JRA)* 8, 1995, 235-245

⁴⁰ W. MacDonald, *The Architecture of the Roman Empire: An Urban Appraisal*, New Haven 1986, str. 75-86; A. Segal, *From Function to Monument: Urban Landscapes of Roman Palestine, Syria and Provincia Arabia*, Oxford 1997, str. 144-146,

Sl. 10. Pretpostavljeni izgled Protirona na Peristilu. (prema: J. Marasović, T. Marasović, B. Gabričević, Istraživanja i uređenje Peristila Dioklecijanove palače u Splitu 1956.-1961., Split 2014)

dimo da je zajedno s tim zatvorenim i ograđenim središnjim trgom pojas svetišta Dioklecijanove palače imao tri dijela, istočni i zapadni s četiri hrama i središnji trg kojim se prilazilo carskoj rezidenciji. Taj prostor nije bio, kako na dosadašnjim rekonstrukcijama prikazuje, samo produžetak *via cardo*, nego je od glavne ulice bio odijeljen tetrapilonom kroz koji se u njega pristupalo. Hramovi ograđeni zidovima temenosa bili su od njega odijeljeni perforiranom kamenom rešetkom ukrašenom motivom ribljih ljusaka. Ona je fizički razdvajala, a vizualno spajala cjelokupni sakralni pojas palače u jedinstven prostor sa središnjim trgom koji je bio svojevrsan *Transitorium*, a danas ga zovemo *Peristil*.⁴¹ Taj prostor bio je svetište Dioklecijanove palače s hramovima u službi carskog kulta čiji titulari još nisu posve jasno razriješeni.

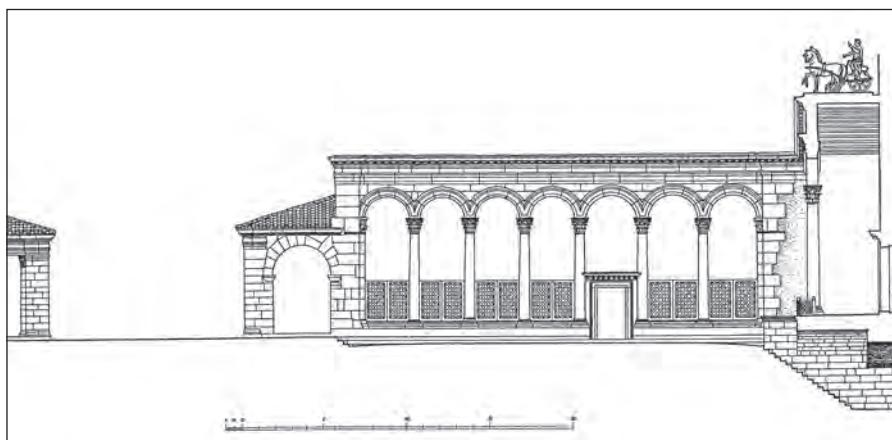
U novije vrijeme sve se više taj prostor smatra svetištem sinkretističkog kulta u kojem su se štovali brojni rimski bogovi.⁴² Dioklecijanova je palača bila ukrašena mnogim kipovima od kojih danas imamo iznimno malo tragova. U splitskom Arheološkom muzeju nalazi se ulomak kipa Venere iz Dioklecijanove palače od kojeg je sačuvan samo donji dio s ulomcima nogu i potpornjem u obliku dupina.⁴³ Bulić prema Farlatiju i Nikoliću navodi da se u Dioklecijanovoj palači i hramu štovao kip Jupitra. Da podatak nije mogao preuzeti iz teksta splićanina Petra Nikolića iz 1710. godine, pokazao je Fisković koji je objavio integralan prijepis tog rada.⁴⁴ Međutim, Bulić je kod Lanze vidio podatak u kojem se spominje Jupitrov kip iz Dioklecijanove pa-

⁴¹ B. Gabričević, Peristil Dioklecijanove palače kao kulturni prostor, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 249-255

⁴² N. Cambi, Bilješke o tetrarhijskoj religijskoj politici, *Signa et litterae IV* - Zbornik projekta „Mythos - cultus - imagines deorum”, Zagreb 2013, 133-53

⁴³ J. Jeličić-Radonić, Hram Dioklecijanova doba kod Porta Andetria u Saloni, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42, Split 2011, 18.

⁴⁴ C. Fisković, Nicolinijev opis Dioklecijanove palače, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 18, Zagreb, 1994, str. 29-34.

Sl. 11. Pretpostavljeni presjek Dioklecijanova Peristila. (prema: J. Marasović, T. Marasović, B. Gabričević, Istraživanja i uređenje Peristila Dioklecijanove palače u Splitu 1956.-1961., Split 2014)

lače prenesen u Veneciju, u muzej obitelji Cappello, a kojeg je opisao Vitteleschi u svom neobjavljenom radu o Dioklecijanovoj palači:

*La tradizione porta per il fatto che quello fosse un tempio dedicato a Giove, e vuolsi che il simulacro levatosene di là passasse poi in Venezia nel museo della patrizia famiglia Cappello, siccome trovo asserito in una Descrizione del palazzo di Diocleziano, tuttora inedita, dell'ingegnere sig. Lorenzo Vitteleschi, dedicata al carissimo amico mio D.r Giambattista Feruzzi di Sebenico, che ne possiede il manoscritto.*⁴⁵ U ranije spomenutom Proculianovom opisu palače navodi se opis Kibelinog kipa u kojem se opisuje sfinja: *...nel mezzo del quale era un idolo consecrato alla Dea Cybele, il quale oggidì è riposto fuori della Chiesa; è di sasso durissimo, pur marmore; ha la testa di donna et con le mani umane tiene una colonna, sopra la quale stava in piedi il Dio Giove. La parte di dietro, cioè il dorso, le gambe et la coda hanno la forma di Leone.*⁴⁶

Iz ova dva opisa, možemo pretpostaviti da su postojali: kako piše Lanza, Jupitrov kip podignut nad prolazom, a u njegovu podnožju sfinja, kako piše Giustiniano, koju on tumači kao prikaz Kibe. Takva bi konstrukcija mogla biti dio *tetrapilona*, i to jednog od četiri njegova pilona koji mogu biti sačinjeni od jednog ili više stupova nad kojim je podignut kip. Ranije spomenuta rekonstrukcija Fishera von Erlacha nije samo dekorativna pretpostavka čuvenog arhitekta, temeljena je kako se vidi iz njegove bilješke na ostacima arhitekture na križištu *carda* i *decumanusa* koju je on još video kao ruševinu,

⁴⁵ F. Lanza, *Dell'antico palazzo di Diocleziano in Spalato*, Trst, 1855, 11, cf. 2.

⁴⁶ Ibidem.

a postojanje takve arhitektonsko skulpturalne kompozicije potvrđuju i spomenuti opisi 16. i 19. stoljeća. Dodaju li se svemu navedenom i temelji pronađeni u arheološkim nalazima *tetrapilon* ili bolje *tetrakionion* Dioklecijanove palače možemo smatrati izgubljenim arhitektonskim elementom koji je sa sjeverne strane definirao središnji dio sakralnog sklopa nazvanog *Peristil*, mada bi mu bolje pristajao naziv *Forum transitorijum* Dioklecijanove palače.

Skulptura Jupitra je sigurno postojala u sakralnom prostoru Palače koji se može smatrati nekom vrstom lararija i to Jupitrova, jer je on Dioklecijanov božanski predak.

Još je Varon pišući o žrtvovanju bogovima u svom djelu *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* utvrdio kako je vraćanje staroj rimskoj religiji važno za opstanak Rima jer je taj grad upravo dostigao svoju veličinu uspinjući se kroz povijest čitavim nizom sretnih okolnosti, dijelom i zbog štovanja svojih starih božanstava.⁴⁷

Koliko je ovaj polihistor, kojega je Kvintilijan nazvao *romanorum eruditissimus*, izravno utjecao na Dioklecijanov odnos prema *res divina* može se samo pretpostavljati, ali stabilizacija carstva – koja je pouzdano bila carev imperativ – morala je riješiti kaotičnu situaciju religije u državi, dodatno partikulariziranoj multietničkom i multikulturalnom strukturom stanovništva koja je nastala asimilacijom i romanizacijom barbara i njihovih starih običaja i vjerovanja.

Rješavanje krize koja je zahvatila Rimsko carstvo kasnog 3. stoljeća, među ostalim mjerama, oslanjalo se na restituciju klasične rimske religije na čelu s diviniziranim tetrarsima. Dioklecijan je kroz svoje reforme izravno bio uključen u obnovu stare rimske vjere, ili kako piše Aurelije Viktor brinuo se za čistoću prastare rimske religije (*veterrimae religiones castissime curatae*).⁴⁸ Kršćani, neprijatelji bogova i protivnici službene vjere (*religiorum publicarum*) zbog toga su došli pod udar njegovih sankcija i vjerovatno je upravo njihovo ignoriranje službenih žrtvovanja bio razlog izdavanja edikta 303./304. kojim je započeo veliki progon.⁴⁹ Što je Laktancije podrazumijevao pod službenom religijom? Valjda upravo dijelom onog što se kasnije u Galerijevom ediktu o toleranciji 311. naziva *vetus institutio*.⁵⁰

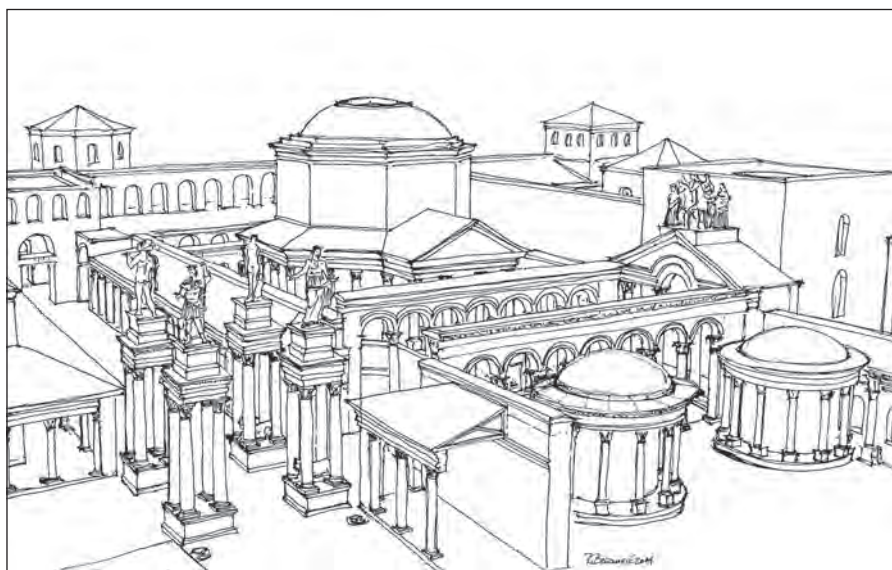
U Dioklecijanovo vrijeme nisu to bile samo stare religije, već i one davno udomaćene u kojima se štovao Jupiter, Junona, Minerva, Mart, Sol, Heraklo, Pan-Silvan, Mitra i Izida. Krug božanstava koje je štovao Dioklecijan bio

⁴⁷ M. Terentius Varro, *Antiquitates rerum diuinarum*, (uredio B. Cardauns), Wiesbaden 1976, fr. 12. ; A. Clifford, „Religion and ius publicum,” in *Religion and Law in Classical and Christian Rome*, Stuttgart 2006, pp. 140–142.

⁴⁸ Aurelije Viktor, *De caesaribus*, 39,45.

⁴⁹ Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrtima progonitelja*, prijevod s latinskog N. Cambi i B. Lučin, Split 2005, 43.

⁵⁰ Op.cit, 92

Sl. 12. Pretpostavljeni izgled Peristila s tetraklionom (R. Bužančić)

je očito dosta širok, ali u njemu, dakako, nije bilo mjesta kršćanstvu, židovstvu i maniheizmu.⁵¹ Dvije tetraarhijske kuće prvenstveno su žrtvovala Jupiteru i Herkulu.⁵² Dioklecijan je naslijedio od Aurelijana službeni kult Nepobjediva sunca *Sol invictus*, koji je izravno vezan uz Mitru i kojeg je posebno častila vojska. Uz tetraarhiju je vezan i kult *Kibeles*.⁵³ *Venera Victrix* je božanska zaštitnica Dioklecijanove kćeri Galerije Valerije u skladu s trijumfalnom politikom tetraarha.

Arhitektura hramova Dioklecijanove palače pokazuje iznimnu vještinu carevih graditelja, njihovo podrijetlo koje vuče korijene iz Male Azije i Egipta, te educiranost koja se vidi u izvrsnom poznavanju ranijih velikih arhitektonskih primjera koji su poslužili kao uzor. Iako je u antičko doba arhitektura imala neravnopravan položaj među ostalim umjetnostima, ubrajana je u takozvane *artes mechanicae*, vještine koje nisu uživale onaj status kakav su primjerice imale dijalektika i retorika, veliki arhitekti rimskih careva nisu bili anonimni ljudi. U znamenitom Dioklecijanovom Ediktu o cijenama iz 301. kojim su normirane vrijednosti roba i usluga u cijelom carstvu, spominju se učitelji arhitekture plaćeni manje od učitelja retorike i prava, ali

⁵¹ N. Cambi, Bilješke o tetraarhijskoj religijskoj politici, *Signa et litterae* IV - Zbornik projekta „Mythos - cultus - imagines deorum”, Zagreb 2013, 133.

⁵² Od tuda uporište T. Marasoviću za promišljanje kako je raspored hramova posvećen tetraarhima, T. Marasović, O hramovima.. op.cit. str. 98 cf. 62

⁵³ U Gamzigradu su nađena dva hrama ukrašenama skulpturama Kibeles i Herkula.

ipak više od učitelja čitanja i aritmetike.⁵⁴ Očito je arhitektura u Dioklecijanovo vrijeme bila raširen i unosan zanat. Imena Filot i Zetikos ispisana grčkim pismom od kojih je prvo uklesano na stupu periptera katedrale, a drugo na kapitelu Zlatnih vrata Dioklecijanove palače u Splitu, odavno su prepoznata kao imena potencijalnih graditelja splitske Dioklecijanove palače. Njihovi potpisi ukazivali su na dobro podučene, pismene, graditelje istočnjačkog podrijetla, jer se grčkim jezikom služio cijeli helenizirani dio svijeta od Grčke, preko Dioklecijanove pokrajine Azije pa sve do Egipta.

Radoslav BUŽANČIĆ

THE SANCTUARY OF DIOCLETIAN'S PALACE

Summary

The reformative Emperor who changed the courtly ceremonies, reformed the economy by numerous decrees and introduced an entirely new structure of government - *Tetrarchs*, has also introduced fundamental changes in the architecture and urbanism of the late Empire, resulting in extremely strong influence of the Hellenized East. The palace in Split, as well as his other palaces like those in Antioch and Nicomedia, which are not preserved, is completely different from all those other imperial residences. They were rationally organized, like a military camp with walled towers and walls. Diocletian's palace became the model for the construction of imperial residences so it will be copied for the Constantine's *Mega palation* as well as in fortified castles of medieval European rulers. Through an examination of historical and contemporary descriptions and interpretation of the temples of Diocletian's palace one can see a huge interest in the tradition and an impact on the formation of today's understanding of its religious complex. The modern interpretation of the layout of the temples in the sacred assembly is primarily based on archaeological research and patient collection of preserved traces of historic buildings during the last hundred years. In parallel we have tried to connect the archaeological finds from literary sources and historical descriptions of the temples of the Palace. The architecture of the temples of Diocletian's Palace shows exceptional skill of emperor's builders, their origins traced to Asia Minor and Egypt, and workforce which had an excellent knowledge of the earlier large architectural examples that served as a role model.

⁵⁴ Dioklecijan, *Edictum de pretiis rerum venalium* VII, 76; tu se navodi: *architecto magistro per singulos pueros menstros*

Vanja KOVAČIĆ*

ISTRAŽIVANJE SVETIŠTA TROGIRSKE KATEDRALE SV. LOVRE

ABSTRACT: The theme of this work is closely related to urban archeology of Trogir, exploring the sanctuary of the cathedral as well as the dispersal of early Christian finds and their reuse as part of the city center. Important findings from the recent years have been presented.

KEY WORDS: St Lawrence's Cathedral, Trogir, marble, Christian art, architecture, archaeology

Većina antičkih gradova u priobalnom dijelu provincije Dalmacije naselja su s višestoljetnim urbanim kontinuitetom koja su površinom prerasla izvorni antički perimetar. Redovito su preživjeli oblici povijesne matrice naselja s glavnim komunikacijama, kao i tradicionalna topografija javnih i sakralnih prostora. U povijesne gradove bogate urbane arheologije ubraja se Trogir, utemeljen na otočiću između kopna i otoka Čiova, s morem koje ga okružuje kao prirodni element njegove obrane.¹

Tema ovoga rada usko je vezana za urbanu arheologiju Trogira, istraživanje svetišta katedrale, kao i za disperziju ranokršćanskih nalaza i njihovu reutilizaciju u okviru uže gradske jezgre.

* Konzervatorski odjel Split Ministarstvo kulture republike Hrvatske.

¹ Zajedno s kolegama Joškom Belamarićem i Radoslavom Bužančićem iz Konzervatorskog odjela u Splitu, sudjelovala sam u izradi aplikacije za upis grada Trogira na Listu svjetske baštine UNESCO-a 1997. godine. Trogir je valoriziran kao kulturno-povijesna cjelina od iznimnog univerzalnog značaja (Outstanding Universal Value) koju odlikuju spomenički slojevi visoke kvalitete od helenizma do klasicizma.

Veliki arheološki lokaliteti poput Salone, Aquileje, Stobija i Docleje pružaju iznimne mogućnosti istraživanja i prezentacije antičkog urbanizma, ali su problemi održavanja i upravljanja velika obaveza za lokalnu zajednicu kao i za državne institucije. Analize i istraživanja prikupljeni u Zborniku radova *Nova antička Duklja (I-IV)* važni su za daljnji napredak Docleje na tentativnoj Listi svjetske baštine UNESCO-a, pa i okrugli stol: "Duklja (Doclea) – mogućnosti istraživanja i prezentacije" (Podgorica, 2013) pridonosi toj nakani.

Sl. 1. Katedrala sv. Lovre u Trogiru, pogled na glavni oltar s ciborijem

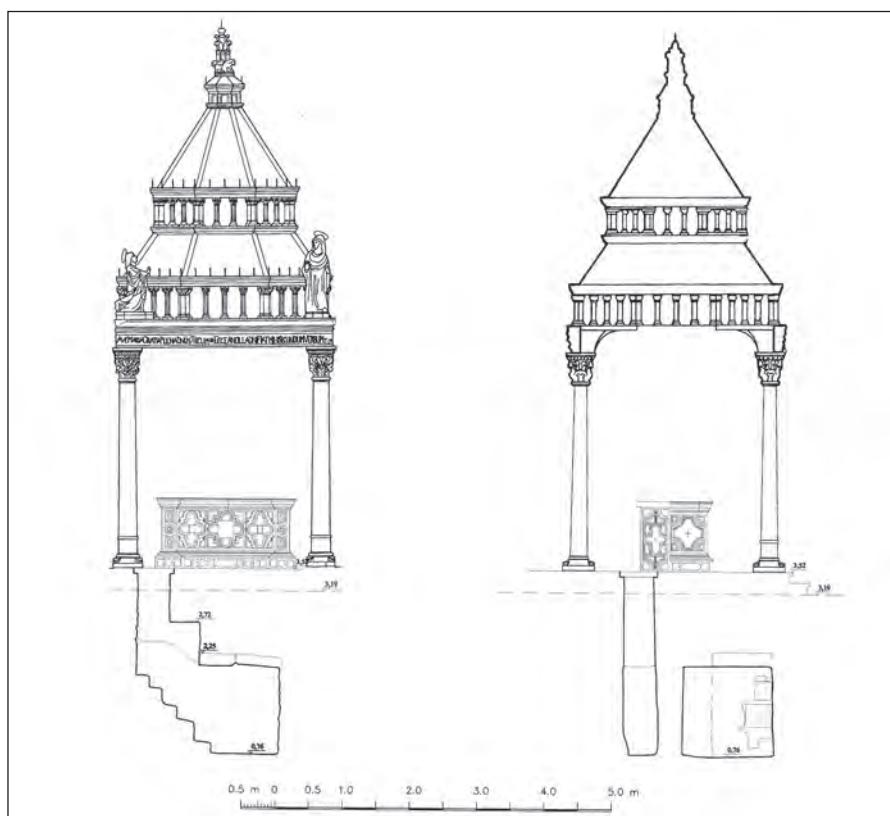
Sl. 2. Ulazni hodnik u konfesiju trogirске katedrale

od nastanka do ranog 15. stoljeća više puta je opasan zidinama koje rastu u koncentričnim pojasevima. U kasnoantičkim i srednjovjekovnim izvorima spominje se kao *civitas* iako tada još nije imao status biskupije. Uz glavni gradski trg smještena je romanička katedrala sv. Lovre, u sjeveroistočnoj četvrti, i nešto južnije benediktinska crkva sv. Ivana Krstitelja, u jugoistočnoj četvrti Trogira. Dosadašnji istraživači trogirskog urbanizma smatrali su da je katedrala zadržala kontinuitet kulturnog mjesta na temeljima ranokršćanske crkve.²

Zadnji istražni radovi u katedrali donijeli su elemente uređenja svetišta pod glavnim oltarom kao i neobičan oblik konfesije u kojoj su ranije bile položene relikvije titulara. Pronalazak ranokršćanske konfesije u katedrali pokazao je istu slojevitost gradnje: monumentalna romanička katedrala sačuvala je pod oltarom najdragocjeniji dio ranokršćanske crkve.

Tijekom 2007. godine, nakon restauratorskih radova na oltarskom ciboriju, nastavilo se s uređenjem glavnog oltara katedrale. Na sjevernoj strani uzdignutog pločnika pronađen je četvrtasti otvor koji se poput bunara (*po-*

² N. Cambi, Trogir u antici, *Mogućnosti*, God. XXVII, broj 10-11 (1980), 955; I. Babić, Starokršćanski ulomci u Trogiru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 25 (1985), 44-46.

Sl. 3. Presjeci kroz oltar s konfesijom i ciborij trogirске katedrale

zzetto) vertikalno spušta do stepenica prema jednoj podzemnoj instalaciji. Pet stepenica u nizu vodi do uskog hodnika koji se poput labirinta lomi ispod oltara katedrale. Hodnik je pokriven masivnim kamenim pločama dok su mu stijenke ožbukane svijetlom crvenkastom žbukom. U zapadnom su kraju hodnika ugrađene dvije niše, vjerojatno lokulus za relikvije, s oštrim rubom koji pokazuje trag nekad ugrađene kamene rešetke. Na više mjesta pronađeni su dijelovi mramorne tranzene s ljuskama (*squamae*) koja je zatvarala nišu za relikvije, a ispod baroknog oltara na debljem sloju malte i naboja pronađeni su mramorni trokuti i pačetvorine koji su pripadali pločniku starog prezbiterija ukrašenom u tehnici *opus sectile*.

Ta instalacija pripada ranokršćanskoj crkvi i oblikovana je po uzoru na autentične grobove rimskih mučenika do kojih su vodili podzemni hodnici i na simboličan način reproducira silazak ka grobu. Iako ni vizitacije, kao ni drugi poznati izvori, ne spominju konfesiju, zasigurno je mogućnost

Sl. 4. Ulomci mramornih tranzena pronađeni uz konfesiju

Sl. 5. Ulomci opus sectile iz svetišta trogirске katedrale

ulaska u podzemni hodnik postojala sve do 18. st., kada je pri gradnji kasnobaroknog oltara prekriven kameni poklopac.³

Male dimenzije otvora i hodnika konfesije nisu dopuštale silazak u podzemni prostor i obilazak lokulusa za brojne vjernike, već je kontakt s grobom mučenika postojao isključivo iz crkve, malim otvorom usred *mensae martyrum* ispod oltarnog stola. Na taj su način vjernici mogli doticati lokulus komadićima tkanina ili medaljicama, dobivajući trajnu zaštitu i prenoseći snagu relikvija na posvećene predmete (pseudorelikvije ili brandae).⁴

Sličnu instalaciju nedavno je pronašao Francesco D'Andria u bazilici apostola Filipa u Hierapolisu (Frigija), podignutoj u vrijeme cara Teodozija.⁵ Sa sjeverne strane oltarnog ciborija vertikalni je ulaz do lokulusa (*pozzetto*), dok od podnožja oltara vodi vertikalna keramička cijev povezujući ga s lokulusom za relikvije mučenika. Pod crkve bio je ukrašen u tehnici *opus sectile*, s motivima u polikromnom mramoru.

Ulomci mramornih pločica u obliku rombova i trokuta nekad su

³ V. Kovačić, The gradus descensionis in the Presbiterium of St Lawrence's Cathedral in Trogir, *Hortus Artium Medievalium*, vol. 15/1, 2009, 63-75; V. Kovačić, La cattedrale di Trogir. Contributi alla stratigrafia dell'area presbiteriale, u: *Atti del XXX Congresso del Centro Studi e Ricerche Antica provincia Ecclesiastica ravennate*, "Architettura del sacro nel bacino Adriatico. Figure, forme e liturgie della cristianizzazione ed evangelizzazione del IV al XIII secolo, (ur. M. Tagliaferri), Adria 23-24. rujna 2009, *Ravennatensia XXIV*, Bologna (2011), 117-121, fig.1-14.

⁴ E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996 (odabrali i uredili dr Nenad Cambi i dr Tomislav Marasović), 79-92.

⁵ F. D'Andria, Hierapolis. Nella città dell'apostolo Filippo, *Archeo. Attualità del passato*, travanj 2012, 25-55; A. Carrandini, *Su questa pietra. Gesù, Pietro e la nascita della Chiesa* (Appendici e illustrazioni di Francesco De Stefano), Roma-Bari 2013, 175-179.

Sl. 6. Fragment pločnika u tehnici *opus sectile* iz splitske katedrale (Dioklecijanov mauzolej)

formirali pločnik svetišta u tehnici *opus sectile marmoreum* i u trogirskoj katedrali. Pločice (*crustae*) pronađene su razbacane u prezbiteriju u sloju iznad velikih ploča koje pokrivaju hodnik konfesije. Po značaju u liturgiji, ovaj najsvetiji dio crkvenog prostora trebao je pokazati važnost u odabiru i bogatstvu materijala. Među pločicama se izdvajaju crni neprozirni rombovi od diorita i trokuti od bijelog penteličkog i sivog prokoneškog mramora, pavonazetta i tamnocrvenog mramora koji su formirali jednostavnu geometrijsku shemu ispunjenu precioznim intarzijama. Obližnja Salona, glavni grad provincije Dalmacije, kao i carska palača u Splitu na istočnom kraju velikog zaljeva, bile su pogodne destinacije za uvoz mramora sa cijelog područja Sredozemlja, a narudžbe za skulpture, sarkofage, stupove i oplata stizale su i iz drugih centara. Najveći dio potreba za arhitektonskim klesanim kamenom u ovom dijelu provincije ispunjavali su carski kamenolomi kod Škripa na otoku Braču i oni u Segetu kod Trogira, za koji Plinije Stariji navodi *Tragurium civium Romanorum, marmore notum*.⁶

U Dioklecijanovom mauzoleju u Splitu, u nišama koje nisu devastirane kasnijim grobnicama, pronađen je pločnik sastavljen od malih kvadratnih

⁶ Plinije, III, 22.

Sl. 7. Crkva Sta Maria delle Grazie u Gradu, opus sectile u apsidi

Sl. 8. Episkopalni centar u Saloni

i trokutastih mramornih polja (*sectilia marmorea*)⁷ u efektinom kolorističkom odnosu tamnog i svijetlog mramora.⁸

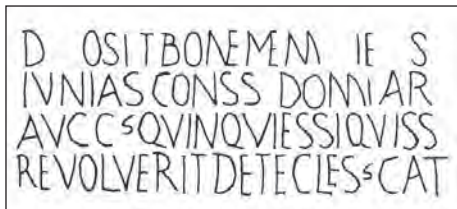
Iako je Rotunda u Solunu građena u doba tetrarhije pretvorba u ranokršćansku Crkvu, provodi se za cara Teodozija, a bogati mozaični ukras unutrašnjosti crkve Hosios Georgios ukazuje na carsku narudžbu i na značajnu prisutnost teodozijanske dinastije u Solunu prije odlaska u Ravenu. Otkriveni su fragmenti zidnog ukrasa u tehnici *opus sectile*, ali mramorne geometrijske podne intarzije svojstvene reprezentativnim građevinama nisu pronađene.⁹

Sličan način popločenja korišten je u raskošnim antičkim vilama, ponekad uokviren mozaikom na istoj hodnoj plohi. Podovi urešeni u tehni-

⁷ Đ. Stratimirović, Pločnik stône crkve Spljetske, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XIII 2, (veljača 1890), 11-22; F. Bulić – Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927, 80; M. Ivanišević, Stari oltar Svetog Staša u splitskoj prvostolnoj crkvi, *Starohrvatska prosvjeta*, 17 (1982), 134-136.

⁸ Najviše je zastupljen žučkasti travertin (*lapis alabastrites* ili *lapis onyx*), po strukturi sličan tipu „alabastro a pecorella” koji je afričke provenijencije iz kamenoloma u Tunisu i u Istočnoj egipatskoj pustinji. U manjoj mjeri su upotrijebljeni Cipollino (*marmor carystium*) s grčkog otoka Eubeje, pokriven sivozelenkastim krivuljama, i monokromni žučkasti mramor s ružičastim sjenama „giallo antico” (*marmor numidicum*) koji potječe iz Numidije (današnji Tunis). Crni je kamen prilično degradiran i nismo mogli utvrditi radi li se o numidskom *lapis niger* ili o kamenu egipatske provenijencije.

⁹ H. Torp, The Date of the Conversion of the Rotunda at Thessaloniki into a Church, U: Øivind Andersen, Helène Whittaker von Hofsten (red.): *The Norwegian Institute at Athens. The First Five Lectures*, Athens 1991, 13-28; A. Mentzos, Reflections of the Interpretation and Dating of the Rotunda of Thessaloniki, *Egnatia* 6 (2001-2002), 2003, 76-77.

Sl. 9. Fragment sarkofaga s natpisom i spomenom ECLESS(ia) CAT(holica) iz Trogira

ci *opus sectile* pronađeni su u prostorijama ispod krstionice sv. Ivana Lateranskog, a datirani su nešto prije 300. godine, dakle u doba tetrarhije. Primjer istog tipa popločenja još u 19. stoljeću bio je vidljiv u Maksencijevoj bazilici u Rimu.¹⁰ Rimska bazilika sv. Marka,¹¹ koja je podignuta prije sredine 4. stoljeća, imala je gotovo cijeli srednji brod popločan rasterom velikih dijagonalno položenih kvadrata s manjim upisanim kvadratom, a slična shema pripadala je građevini pod nartekсом bazilike sv. Sabine koja pripada prvoj polovici 4. stoljeća.¹²

Prva katedrala Milana sv. Tekla iz 4. stoljeća ima soleu i prostor prezbiterija popločan u tehnici *opus*

sectile kombinacijom heksagona, rombova i trokuta.¹³

Slično je i u crkvi Sta Maria delle Grazie u Gradu, prezbiterij istaknut mramornim popločenjem s naglašenom geometrijskom mrežom i jakim svijetlim i tamnim kontrastima.¹⁴

U trogirskoj katedrali nisu provedena sistematska arheološka istraživanja, već manja sondiranja zaštitnog karaktera i istraživanja vezana za radove na statičkoj sanaciji temelja i zvonika katedrale. Stoga još nema egzaktnih saznanja o obliku ranokršćanske crkve pod romaničkom katedralom, iako niz posrednih elemenata, od pojedinačnih nalaza arhitektonske plastike do povijesnih izvora i epigrafske građe, pridonose ukupnoj slici o počecima kršćanstva u Trogiru. U gradu dugog trajanja obrađeni dijelovi arhitektonske plastike često se reutiliziraju, ne samo u funkcionalnom smislu, već oni sa znakom križa postaju posvećena građa novih crkava kao znak duhovnog kontinuiteta.

Prilikom arheoloških istraživanja u urbanoj jezgri Trogira, pronađeno je više stupića s urezanim križevima, kao i impost-kapiteli koji su pripadali biforama neke ranokršćanske bazilike. Pronađeni su u temeljima predro-

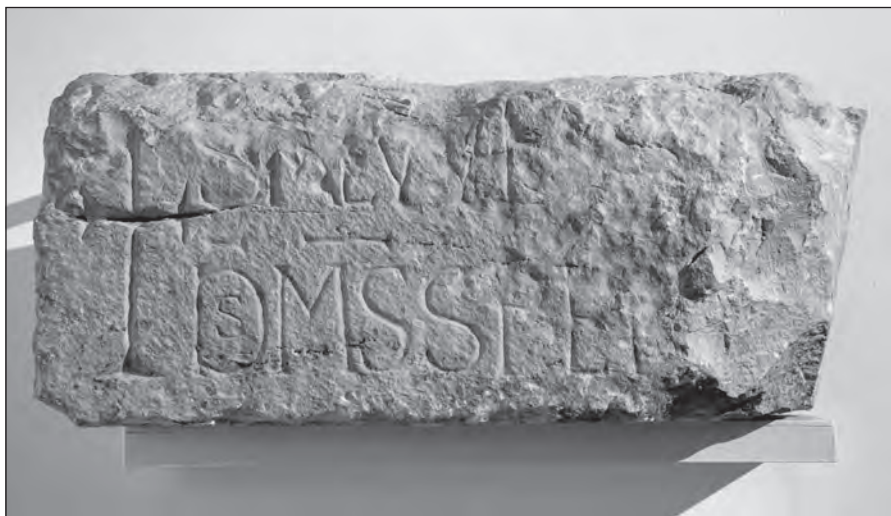
¹⁰ R. Krautheimer – W. Frankl – S. Corbett, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae*, Vol. II, Fasc. I, Città del Vaticano, 1962, 247.

¹¹ Isti, o. c., 232-235.

¹² Isti, o. c. Vol. IV, Città del Vaticano, 1976, 81-82, 93.

¹³ M. Mirabella Roberti, *La cattedrale antica di Milano e il suo battistero*, *Arte Lombarda* VIII (1963), 77-98; Isti, *Milano Romana*, Milano 1984, 108.

¹⁴ G. Cuscito, *Grado e le sue basiliche paleocristiane*, Bologna 1992, 57, 59.

Sl. 10. Fragment ranokršćanskog nadvratnika iz benediktinskog samostana sv. Nikole u Trogiru s tekstem psalma

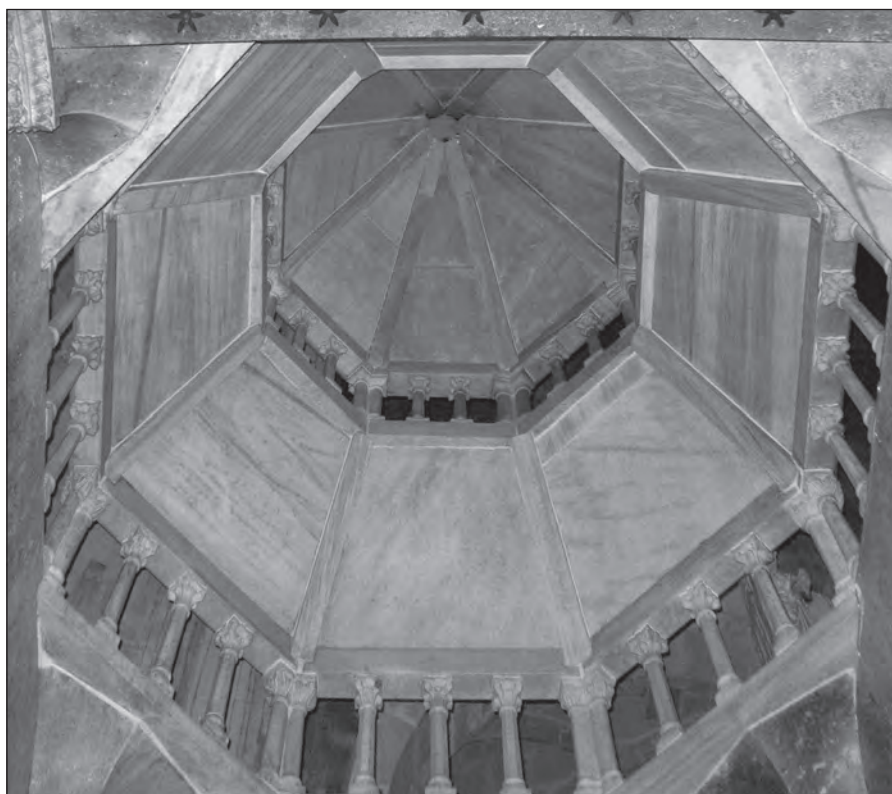
maničke crkve sv. Dujma u samostanu benediktinki, u ranoromaničkoj crkvi sv. Barbare i u romaničkoj crkvi sv. Ivana Krstitelja u neposrednoj blizini katedrale.¹⁵

U tjemenu subselije romaničke katedrale otkriven je akantus-kapitel kao temeljni kamen katedre, pa je i u formalnom smislu biskupski tron oslonjen na nosač arkature ranije bazilikalne građevine. Pri gradnji romaničke gradske lože na glavnom trogirskom trgu, upotrijebljeni su antički stupovi s nekoliko rimskih kapitela, a također su reutilizirani u srednjovjekovnoj crkvi sv. Martina i u portiku crkve sv. Marije. Slični korintski kapiteli azijskog tipa iz posljednjih desetljeća 3. i prvih desetljeća 4. stoljeća nalaze se u Dioklecijanovoj palači u Splitu,¹⁶ kao i u Jupiterovu hramu što ga je car obnovio u Saloni u novom istočnom dijelu grada.¹⁷ Mramorni elementi antičkih građe-

¹⁵ V. Kovačić, Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira, *Diadora* 15 (1993), 291-309; Ista, *Porta dominica* i crkva sv. Dujma u Trogiru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34 (1994), 55; R. Bužančić, *Nova saznanja o gradnji crkve sv. Martina u svjetlu urbanističkog razvoja jugozapadnog dijela glavnog gradskog trga Trogira* (magistarski rad), Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1996, str. 20, T VII/1.

¹⁶ D. Matetić Poljak, Les chapiteaux de palais de Dioclétien, u: *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu (ur: N. Cambi, J. Belamarić, T. Marasović), Split 2009, 197-234.

¹⁷ J. Jeličić Radonić, Diocletian and the Salona *Urbs orientalis*, u: *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu (ur: N. Cambi, J. Belamarić, T. Marasović), Split 2009, 311.

Sl. 11. Unutrašnjost košare ciborija trogirске katedrale

vina, nosivi stupovi i ukrašeni kapiteli bili su dragocjen materijal u gradnji kršćanskih bazilika u provinciji, pa ih nalazimo u salonitanskim crkvama i u drugim obalnim središtima.

Početak 5. st. u Dalmaciji se smiruju prilike nakon vizigotskih i barbarskih upada. Za salonitanskog biskupa Hesihija (biskup 405 – 425), koji postaje metropolit Dalmacije, provedeno je uređenje crkvene provincije. U vrijeme tog uglednog biskupa dovršena je veličanstvena salonitanska katedrala (*Nova post vetera*), obnovljen Episkopalni kompleks te potpuno rekonstruirane gradske zidine, nakon što je na zapadu teodozijanska dinastija ponovno preuzela vlast, o čemu svjedoče natpisi datirani carevima Teodozijem II i Valentinijanom III, nekad postavljeni na gradskim vratima.¹⁸ Biskup Hesihije se dopisivao s Ivanom Krizostomom (oko 406), papom Zosimom (418), a prepiska s Augustinom, biskupom Hippona, pokazuje zavidnu

¹⁸ J. Jeličić-Radonić, Nova istraživanja gradskih zidina u Saloni, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 37 (1997/98), 30-34.

Sl. 12. Arhitrav predromaničke oltarne pregrade ugrađen u romanički ciborij trogirске katedrale

razinu književne i teološke kulture. Prilikom okupljanja vojske u Saloni za pohod protiv uzurpatora, na prijestolju Zapadnog Rimskog Carstva, Augustu Gallu Placidiju i njezina sina, budućeg cara Valentinijana III, svečano je dočekaо salonitanski biskup.¹⁹

Kult sv. Lovre bio je izuzetno popularan tijekom 4. i 5. stoljeća, a častio ga je i Teodozije I koji je bio rodом iz Hispanije kao i sv. Lovro. Carska obitelj posebno ga je štovala i odabrala za sveca patrona teodozijanske dinastije, sagrađivši mu brojne crkve i kapele. U 5. stoljeću kult je osobito raširen u milanskoj dijecezi gdje je boravila carska obitelj, pa je za Teodozija vjerojatno podignuta crkva sv. Lovre. U Ankoni je na mjestu romaničke bazilike sv. Ciriaca bila teodozijanska bazilika sv. Lovre koja se dovodi u vezu s Gallom Placidijom.²⁰

Početkom 5. st., za salonitanskog biskupa Hezihija provedeno je uređenje metropolije, crkve u Dalmaciji se počinju titulirati imenima svetaca pa vjerojatno naslovnik trogirске crkve postaje sv. Lovro. Prvi spomen crkve posvećene sv. Lovri u Trogiru jest prijepis oporuke Kvirina, salonitanskog prvaka čiji su pređi podigli tu crkvu. U prijepisu isprave iz 503. godine, Kvirin iz Salone ističe da je obnovio *Ecclesia beati Laurentii martiris* u Trogiru koja je bila ruševna i oporučno je opskrbio obrednim posuđem, križevima i krunama.²¹ Iako ga mnogi smatraju nevjerodostojnim dokumentom, novi nalaz u trogirskoj katedrali baca novo svjetlo na Kvirinovu oporuku i interpretaciju rane crkvene povijesti Trogira.

Opisujući dalmatinske gradove u *De administrando imperio*, Konstantin Porfirogenet polovicom 10. stoljeća navodi da u Trogiru „leži sveti

¹⁹ J. Jeličić-Radonić, Salona at the Time of Bishop Hesychius, *Hortus Artium Medievalium* 13/1 (2007), 13-14.

²⁰ P. Pensabene – C. Barsanti, Reimpiego e importazioni di marmi nell' Adriatico, u. La cristianizzazione dell' Adriatico, *Antichità Altoadriatiche* LXVI (2008), 470.

²¹ I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* I, Split, 1979, 85; M. Ivanišević, Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine, *Mogućnosti*, God. XXVII, broj 10-11 (1980), 966-967.

Sl. 13. Fragment predomaničke oltarne pregrade ugrađen u konstrukciji ciborija

mučenik Lovro arhiđakon”. Iako su ostaci mučenika Lovre počivali u Rimu, a njegova se crkva uz onu sv. Petra, sv. Pavla i sv. Mariju Maggiore ubrajala u sve hodočasničke itinerere, u Trogir su vjerojatno donesene relikvije za posvetu ranokršćanske crkve. Relikvije sv. Lovre mogle su biti položene u trogirski *confessio* u doba velikog obnovitelja crkve u Dalmaciji salonitanskog biskupa Hesihija, a nakon trijumfalnog pohoda regentice Galle Placidije koja, uz potporu Istočnog Carstva, uspostavlja kontinuitet teodozijanske dinastije u Ravenni. Teodozijeva je kći Galla Placidija, u predvorju crkve sv. Križa u Ravenni, podigla kapelu u obliku križa u kojoj je prikazan sv. Lovro kao uskrslı svetac, s križem na ramenu pored gorućih gradela atributa njegova mučeništva.²²

Oko predvorja trogirске katedrale i pored crkve sv. Ivana pronađeno je više natpisa na sarkofazima 5. Stoljeća, na kojima se u formuli za povredu groba spominje *ecclesia catholica* kojoj je namijenjen prihod od novčane kazne. U Trogiru je u prizemlju blizu glavnog gradskog trga pronađen dio sar-

²² U transeptu ravenatske crkve sv. Križa pronađen je izvorni pločnik u tehnici *opus sectile marmoreum*, koji je smatran vrednijim i precioznijim materijalom od mozaičnog pavimenta. Usp. D. Mauskopf Deliyannis, *Ravenna and the Western Emperors A.D. 400-489* u: *Ravenna in Late Antiquity*, Cambridge University Press, 2010, 72, 79. Stoga je u rimskom svijetu ta tehnika korištena za popločenja u važnijim prostorijama carskih palača i vila. U kršćanskim crkvama površina *sectilia marmorea* ovisi o mogućnosti naručitelja, pa se mramorni ukras cijele hodne površine crkve reducira na glavni brod ili prostor prezbiterija. Sličan tretman prezbiterija traje na istočnoj jadranskoj obali i u justinijanovsko doba, primjerice u Eufrazijani u Poreču ili u crkvi sv. Ciprijana u Gatima. Usp. M. Prelog, *Grad i spomenici*, Beograd, 1957, 108; isti, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Zagreb 1986, 25; J. Jeličić-Radonić i suradnici, *Gata. Crkva Justinijanova doba*, Split 1994, 50. Postoji mogućnost da je u zadarskoj katedrali mramorni pod presložen nakon gradnje romaničke kripe, kao što je u Gradu podignut na višu razinu.

kofaga sa spomenom *ecclesia catholica*.²³ Nadgrobni natpis datiran je carevima Honorijem i Arkadijem koji su po peti put nosili titulu konzula 402. godine. Na najvećem salonitanskom ranokršćanskom groblju na Manastirinama, na sarkofagu iz 426. godine koristi se sličan pojam: *eclisiae catholicae Sa(lonitanae)*,²⁴ a tu je pronađen nadgrobni natpis nekog svećenika na grčkom jeziku s istim terminom *katholike eklesia*.²⁵ U 4. i 5. st. termin „katolička crkva” većinom se koristi u crkvenom pravu, u poslanicama crkvenih sabora koje su strogo bile usklađene s nikejskim vjerovanjem, u gospodarenju crkvenom imovinom i grobljima te na nadgrobnim natpisima o smislu organizirane kršćanske zajednice.

Godina 402. u širem je kontekstu i godina kada se prijestolnica Zapadnog Rimskog carstva premješta iz Milana u Ravennu, koja je zbog močvarnog okruženja bila strateški pogodna za obranu od prodora Zapadnih Gota, a ujedno je bila dobra luka za dolazak carske flote.

Još u 6. stoljeću koristi se u službenoj crkvenoj terminologiji izraz „*ecclesia catholica*”. Naime, na natpisu sa stipesa oltara biskupa Eufrazija u Poreču slavi se pravovjerna, jedinstvena Crkva, utemeljena na nikejsko-konstantinopolitanskom vjerovanju, koja se ističe kao pobjednica u sukobu s herezičkim strujama.²⁶

Značajan je i nalaz fragmenta ranokršćanskog nadvratnika s križem koji je bio ugrađen u zid najranijeg samostana trogirskih benediktinki, osnovanog uz crkvicu sv. Dujma 1064. godine. Proširenjem crkve u razvijenom srednjem vijeku, ta samostanska prostorija postaje nova apsida temeljena na ranokršćanskom nadvratniku sa starozavjetnim tekstom.²⁷ Ostaci natpisa ukazuju da je sastavljen prema molitvi u nevolji iz Psalama Davidovih.²⁸ To su ujedno oblici molitvi za spasenje pri bolesničkom pomazanju i posljednjoj pomasti.

²³ V. Kovačić, Ranokršćanski natpis iz Trogira, *Diadora* 14, Zadar 1992, 301-310.

²⁴ F. Bulić, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 14, 1891, 145; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris 1906, 114; C. M. Kaufmann, *Der christlichen Archaeologie*, Paderborn, 1913, 699; F. Grossi Gondi, *Trattato di epigrafia cristiana latina et greca del mondo romano occidentale*, Roma 1968, 126.

²⁵ Boeckh, CIG IV 1877, no. 9434; R. Egger, *Forschungen in Salona* II, Wien, 1926, 100; E. Dyggve, nav. dj, 49, 58; F. Grossi Gondi, nav. dj, 126; I. Mirnik, Mijat Sabljari u Solinu i Vranjicu god. 1854, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 75 (1981), 235, 239.

²⁶ M. Prelog, *Poreč. Grad i spomenici*, Beograd, 1957, 113; G. Cuscito, Testimonianze epigrafiche sullo scisma trikapitolino, *Rivista di archeologia cristiana*, 53, Città del Vaticano, 1977, 234; F. R. Trombley, The Eufrasius Altar Inscription of Parentum“ (saec. VI), u: A. Terry, The Sculpture at the Cathedral of Eufrasius in Poreč, *Dumbarton Oaks Papers* 42 (1988), 59.

²⁷ V. Kovačić, *Benediktinski samostan sv. Nikole u Trogiru i razvoj jugoistočnog dijela grada* (doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 2012, 71-72.

²⁸ Ps 85:2.

Sl. 14. Antički mramorni fragmenti u zvoniku splitske katedrale

SALVVM [fac servum tuum], D[eu]S M[eu]S SPER[antem in te]
Spasi slugu svog, Bože moj, koji se u Te uzda

Drugi nadvratnik koji je pripadao monumentalnim vratima neke rano-kršćanske crkve nedavno je pronađen prilikom popravka pločnika romaničke crkve sv. Ivana Krstitelja, koja je bila u sklopu istoimenog muškog benediktinskog samostana. Ostaci urezanih križeva i priklesanog natpisa rustične izrade nisu jasno čitljivi, ali pokazuju odlike kasnoantičke epigrafije. Prilikom arheoloških iskopavanja, s vanjske strane četvrtaste apside pronađeni su ranokršćanska polukružna apside i završetak južnog bočnog broda, pa je izvjesno da se radi o trobrodnoj crkvi.²⁹ Na isti način kao na primjeru trogirске katedrale, svetište crkve je sačuvalo kontinuitet kulnog mjesta, a romanička crkva superponirana je nad kasnoantičkom. U crkvama na južnoj strani glavnog gradskog trga – u crkvi sv. Barbare i u trijemu šesterolisne crkve sv. Marije, nad kojim je u renesansi podignuta zavjetna crkva sv. Sebastijanu, ugrađeni su pilastri s križevima s prozora srušenih kasnoantičkih bazilika.

²⁹ V. Kovačić, Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira, *Diadora* 15 (1993), 291-294.

Kako je Trogir živi grad, složenost istraživanja nije ograničena samo na stratigrafiju arheoloških nalaza, već se slojevitost manifestira i u topografiji ugrađenih spolija sa znakom križa koje imaju posvetno ili apotropejsko značenje, ovisno o novom položaju na sakralnoj ili svjetovnoj građevini. Stoga je trogirski katedrala građevina u kojoj se spolije čuvaju od pločnika do krova, pa je i zabat predromaničke oltarne pregrade tijekom jedne od obnova ugrađen u kosu plohu krova.³⁰ Slično mapiranje spolija može se izraditi i na bogatoj opremi unutrašnjosti katedrale.

Nad glavnim oltarom, pod kojim je pronađena ranokršćanska konfesija, podignut je gotički mramorni ciborij na četiri stupa s pozlaćenim kapitelima koji nose dvokatnu oktogonalnu konstrukciju s piramidom i završnom lanternom. Na uglovima su bojane i pozlaćene skulpture Navještenja majstora Mavra, izrađene nakon 1331. g. za operarija Vitala di Martina.³¹ U košaru ciborija, građenu montažnim rebrima i vijencima, umetnute su velike mramorne trapezne ploče od prokoneškog mramora. Kao vijenci su ugrađeni fragmenti predromaničkog kamenog namještaja ukrašenog pleterom koji je radiran te je vidljiva samo osnovna dekoracija u dva plana s motivima isprepletenih lukova i troprutih kružnica učvorenih s rombovima. Vjerojatno su pripadali monumentalnoj oltarnoj pregradi svetišta katedrale iz druge polovice 9. st. Dakle, elementi opreme starijeg prezbiterija, izrađeni od sivkastog prokoneškog mramora, nisu uklonjeni iz katedrale već su ugrađeni u konstrukciju ciborija, zakrilivši oltar snagom već posvećenog kamenja.

Srednjovjekovni mramorni spomenici u Dalmaciji rađeni su od reutiliziranih dijelova antičkih i ranokršćanskih građevina, stupova i sarkofaga. Sav mramor u Dalmaciji u srednjem vijeku isključivo je zatečen import, donesen u glavni grad provincije Salonu ili u važna urbana središta poput Iadera, Tragurija ili u Dioklecijanovu palaču u Splitu. Uz antički kamenolom blizu Trogira i one na otoku Braču koji su opremali Salonu, Split i mnogo šire područje, održala se jaka klesarska tradicija i u srednjem vijeku. Naime, nakon raspada Rimskog Carstva i usitnjavanja tržišta, trgovina mramorom, s branjem i transportom iz udaljenih kamenoloma, bila je gotovo nemoguća. Stoga su nepresušni izvor tog plemenitog materijala bili najbliži antički gradovi, jer je cijena transporta bila zanemariva, a sačuvana klesarska tradicija omogućila je jednostavno preoblikovanje i sekundarnu upotrebu materijala.³² Preciozan i lagan za obradu, mramor je unosio raskoš u in-

³⁰ V. Kovačić (1992), 303; J. Belamarić, *Novootkriveni zabat predromaničke oltarne pregrade u Trogiru*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXV (1981), 157-162.

³¹ C. Fisković, *Opis trogirski katedrale iz XVIII stoljeća*, Split 1940./1941, 38; S. Štefanac, u: *Tesori della Croazia restaurati da Venetian Heritage Inc.* (katalog izložbe), Venezia 2001, 30-31.

³² P. Pensabene – C. Barsanti, *Reimpiego e importazioni di marmi nell' Adriatico*, u: *La cristianizzazione dell' Adriatico*, *Antichità Altoadriatiche* LXVI, Trieste, 2008, 478. Mramorne

terijere crkava, kako u one kasnoantičke, podignute na mjestima starije poganske tradicije, tako i u potpuno obnovljene romaničke građevine. Tako su dijelovi opreme oltara te spolije ranokršćanskih i predromaničkih sakralnih građevina ugrađivani u kasnije crkve u gradovima, kao i na širem području biskupije.³³ Posljednja veća reutilizacija antičkog polikromnog mramora zamjetna je na monumentalnim romaničkim gradnjama poput prvog kata zvonika splitske katedrale, na portalu majstora Radovana na trogirskoj katedrali i njihovim propovjedaonicama, na kojima se slaganjem različitih materijala stvara koloristički efekt i snažan kontrast bijelog i crnog kamena.

Svetište katedrale sv. Lovre u Trogiru pokazuje raspon mogućnosti istraživanja manjih zatvorenih nalaza urbane arheologije koji predstavljaju jedinstvene i slojevite kulturne depozite. Istovremeno proučavanje arheološke stratigrafije mjesta i fenomena reutilizacije spolija u oblikovanju nove vrijednosti interijera poticajno je za analizu i za interpretaciju spomenika u mijenama vremena.

Vanja KOVAČIĆ

RESEARCH OF THE SANCTUARY OF ST LAWRENCE'S CATHEDRAL IN TROGIR

Summary

The theme of this work is closely related to urban archeology of Trogir, exploring the sanctuary of the cathedral as well as the dispersal of early Christian finds and their reuse as part of the city center. Trogir was founded in the late Hellenistic period and has kept orthogonal urban plan, and over the years, until the early 15th century, was often surrounded by walls, in concentric circles.

spolije često su korištene u romaničkim crkvama podignutima na ruševinama ranokršćanskih građevina. Y. A. Marano, *Il commercio del marmo nell'Adriatico tardoantico (IV-VI secolo)*, u: *Eredità culturali dell'Adriatico. Archeologia, storia, lingua e letteratura* (ur. S. Collodo i G. L. Fontana), Roma 2008, 159-174.

³³ U baroknom antependiju glavnog oltara trogirске katedrale bili su ugrađeni fragmenti predromaničkog kamenog namještaja. Često su i nadgrobne ploče izrađivane od predromaničkih pluteja i sarkofaga, primjerice u splitskoj katedrali, nekadašnjoj crkvi sv. Klare i crkvi sv. Mihovila *in ripa maris* u Splitu. Usp. G. Nikšić, *Kor splitske katedrale, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 40 (2003/2004), 292-295; B. Gabričević, *Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 62 (1960), 87-102; T. Marasović – M. Zekan, *Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Mihovila "na obali" u Splitu, Starohrvatska prosvjeta* 12 (1982), 118-119.

The cult of St. Lawrence was extremely popular during the 4th and 5th centuries and many new churches dedicated to this saint were consecrated, including the one in Trogir. A full architectural and archaeological analysis is given, in comparison with other contemporary findings in Europe.

The sanctuary of Saint Lawrence in Trogir shows the range of possibilities for research of small closed findings of urban archeology that are unique and layered with cultural deposits. At the same time the study in the archaeological stratigraphy and the phenomenon of reuse of spoil in shaping the new values of the interior is encouraging for the analysis and interpretation of the monument to the changes of time.

Helidon SOKOLI*

EXCAVATION AND RESEARCH ON THE LAND OF LABEATEA

ABSTRACT: The paper presents discoveries made during excavations in Shkodra and its vicinity. There are artifacts starting from the Paleolithic period to the Ottoman Empire. Most recent excavations are done in collaboration with University of Warsaw, particularly the Antiquity of South-eastern Europe Research Centre.

KEY WORDS: Shkodra, Illyrians, antiquity, excavation, castle

The two major Illyrian tribes inhabited the parts around Lacus Labeate (now Lake of Shkodra). Docleate had settled west of the Morača river and the other major Illyrian tribe, the Labeates, inhabited the entire area between Lake Skadar and modern Podgorica.

Following the decision of the Council of Ministers no. 396 date 31.10.2005. the foundation of Archaeological Park of Shkodra was accepted. The Archaeological Park of Shkodra implements the obligations made by the National Board of Archaeological Parks and coordinates working with experts of other institutions, collaborates with the local Government, trying to reach the presentation, publication and financial gathering, administrates manages financial incomings that acquires, in order to provide the improvement of the condition for the visitors.

The office of administration and coordination of Archaeological Park in Shkoder has under its administration a surface of 80 hectares, divided into Archaeological zone where the main part is occupied by Rozafa castle with a surface of 3.6 hectares. In this area, there is also the environmental wall of the castle so-called Pseudoillyrian. At the same time, B area (Protected area) is situated on the territory that is still being studied. According to scholars

* Archaeological Park of Shkodra.

Pic. 1 Extension of Illyrians Tribu

seum in Tirana, as well as several European museums. The archaeological finds and materials excavated at the slope edge of the Tepe Hills date back to Early Bronze Age (2000 B.C.).

During the V-IV centuries B.C. construction work on the castle with cyclop stone pieces started, without using any mortar. The Castle is situated on top of the hill at the city entrance, 130 meters above sea level. The castle's story is the city's one too. This was the

there are still some undiscovered archaeological traces that belong to Illyrian periods. (Pic. 2)

The origins of the city - name remain shrouded in mystery. Some scholars believe that the name derives from "Shko-Drin" which means "where Drin goes". Others believe the name has a Latin root. Another reference claims that the name 'Shkodra' was used even before the area was occupied by the Romans.

The surrounding area, in the vicinity of the present location of the city, used to be habituated even during pre-history age. Artifacts of mid-Paleolithic period have been found whereas other excavations have found out sustainable habitation and life ranging from the Neolithic period, due to the fact that the area possesses a rare combination of physical factors for habitation. The artifacts have been housed in the city museum, the National Mu-

Pic. 2 Archaeological area of Shkodra

Pic 3. Shkodra Castel

place of the Ardiian state reigned by Teuta, their base where they fought against Rome in 168 BC. The proof of this battle was given by Tit Livy, a Roman historian. (Pic. 3)

Classical (or Graeco-Roman) period starts from the environmental wall that created a gap with the late walls of the castle. Traces of classical antiquity have been found in the small yard of Barbacan. Bar-

bacan was partially covered to the western side of the yard by the Illyrian walls. These walls were built with big blocks made very well, in polygonal form, fitted very well in regular form but without mortar. These blocks were at the internal side of the small yard up to 2 meters. Traces of the blocks of bigger size can be seen at the turn next to the second gate of the castle. This wall belongs to IVth century BC. This wall shows that the castle is built over the walls of Illyrian Acropolis. (Pic. 4)

During V-IV century B.C. the region was inhabited by the Illyrian tribe of Labeates. By that time the town underwent considerable economic development clearly attested by the coin mints in the town as early as 230 B.C. The evidence provided by these coins suggests that, at that time, the town was called Scodrinon. In year 181 B.C. it became the capital of the Kingdom of Illyria, whose ruler was Gentius, and was also considerably extending to the northern regions. During the second century B.C, wars against Rome were waged in the city castle, therefore in year 168 B.C. the city was captured by the Romans and it became one of the centers of the administrative units and entities of the Roman Empire. Thanks to the Diocletian reforms it became a regional centre. Important commercial routes leading to the Dalmatian coast from the North, and leading to Kosovo, through the Drin valley, from the eastern region, used to pass through Shkoder.

In the medieval period the castle was invaded by Byzantium and by Slavs till 1395, when this castle was

Pic.4 Trace from Ilirian acropol

possessed by Balsa a local feudal principedom. In 1399 the castle was given to Venice. The Shkodra rebellions against Venice in 1405-1410 are very well known. The castle withstood two powerful sieges of the Ottoman army, in 1474 and 1478-79. This siege was monumentalized by the humanistic writer from Shkodra Marin Barleti in the book 'Siege of Shkodra' and by the mural paintings of Paolo Veronese in the Ducal Palace of Venice.

First excavations in Shkodra started during 1978-79 and were undertaken by the national Institute of archaeology in Tirana. (Pic. 5, 6) Archaeological fieldwork in the former capital of Illyria is now carried out on the basis of an agreement between the University of Warsaw,

Pic.5, 6

Pic. 7 Mosaic unearthed on Villa Rustica Romana. II-III c AD in cleaning and conservation proces

particularly the Antiquity of Southeastern Europe Research Centre on one side, and the Albanian Ministry of Culture and the University and Institute of Archaeology in Tirana on the other. During a five year scientific program, we intend to survey the topography of the antique town, establish its chronology, and analyze the principal phases of settlement from the oldest remains through Illyrian constructions up to the Late Antique Period. The research is directed by Prof. Piotr Dyczek and kindly supported by the Polish Ministry of Science and Higher Education

Fieldwork took place at two locations at the foot of the castle hill. (Pic. 8) A flat zone close to the famous Lead Mosque near the River Drin in the old town quarter of Tabaki and on the peninsula between the Rivers Drin and at Tabaki, an Ottoman paved road was unearthed, an important chronological marker, as it dates to a time before the Drin began regularly flooding the quarter, as well as a necropolis from the same period. These objects allow an estimate of alluvial sediment stacked up during the last 250 years, since the

Pic. 8

Pic. 9

Drin's course changed: more than 2 m. One of the trenches revealed strata from the 6th c. BC up to modern times.

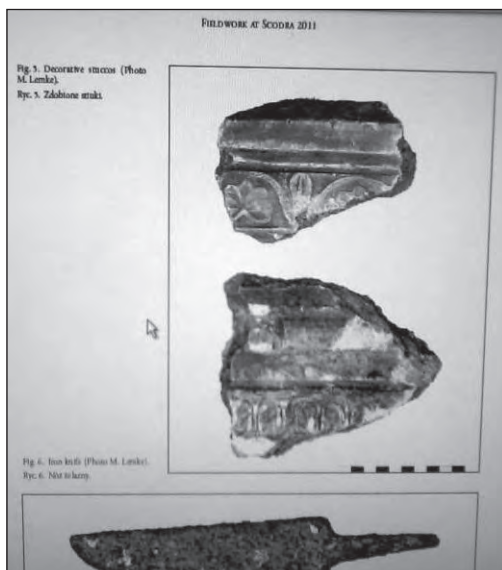
From the Hellenistic layers shreds of Gnathia pottery and amphorae were retrieved. Among more interesting finds, a number of sophisticated pieces of stucco, probably from a Hellenistic bath and a well preserved late antique iron knife are worth mentioning. (Pic. 9) Another project was draining and cleaning a cistern on the castle hill which was built in 1397, when the Venetian Republic decided to strengthen its fortresses. It turned out that one of the supporting pillars held two inscriptions. (Pic. 10, 11, 12, 13, 14)

Pic. 10

Pic. 11

Pic. 12

Pic. 13

Pic. 14 Excavation and archaeological sondage on Envorienment walls of the Castel. Late antiquity

Helidon SOKOLI

EXCAVATION AND RESEARCH ON THE LAND OF LABEATEA

Summary

The paper presents discoveries made during excavations in Shkodra and its vicinity. The two major Illyrian tribes inhabited these parts around Lacus Labeate (now Lake of Shkodra). Docleate had settled west of the Morača river and the other major Illyrian tribe, the Labeates, inhabited the entire area between Lake Skadar and modern Podgorica. The Archaeological Park of Shkodra was founded in 2005 and coordinates working with experts from other institutions, collaborates with the local Government, trying to reach the presentation, publication and financial gathering, administrates and manages financial incomings that acquire, in order to provide the improvement of the condition for the visitors. There are artifacts from this area starting from the Paleolithic period to the Ottoman Empire. The most recent excavations are done in collaboration with University of Warsaw, particularly the Antiquity of Southeastern Europe Research Centre.

Dimitar NIKOLOVSKI, Zlatko KOVANCALIEV*

TAKING CARE OF AN ARCHAEOLOGICAL SITE: THE STOBI EXPERIENCE

ABSTRACT: *Stobi is one of the largest and best-preserved archaeological sites from the Roman and Late Antique period in Macedonia. In the 1st cent. AD the city was raised to a rank of municipium. In the 4th cent. AD, Stobi developed again as an important Early Christian center, an Episcopal seat and later capital city of the roman province of Macedonia Secunda. The town was abandoned during the last decade of the 6th cent. AD. In 2008 the National Institution for management of the archaeological site Stobi was created with a goal to take care of the site from every possible aspect: excavation, conservation, tourist and scientific presentation etc. Here we present the experience and the results of our work on the site so far.*

KEYWORDS: *Stobi, Excavation, Conservation, Maintenance, Presentation*

Stobi is one of the largest and best-preserved archaeological sites from the Roman and Late Antique period in the Republic of Macedonia. The archaeological data showed long habitation in this area since late Bronze Age, although urban development is recorded much later, in the early 2nd cent. BC. The earliest mentioning of the city comes from Livy who informs us about the military activities of the Macedonian king Phillip V near Stobi in 197 B.C.¹ and also describing it as an old city (*vetere urbe*) in Paeonia.²

* National Institution Stobi, Republic of Macedonia

¹ T. Livius “The history of rome”, Book 33, Chapter 19, Translation in English by Ed. Evan T. Sage, Ph.D., available by Perseus Digital Library <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Liv.+33.19&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0166> [accessed 03.05.2014]

² T. Livius “The history of rome”, Book 39, Chapter 53, Translation in English by Ed. Evan T. Sage, Ph.D., available by Perseus Digital Library, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/te>

Fig. 1 - Map of the region during the 4th - 6th centuries AD
(according to R. F. Hoddinott)

Its development is obviously due to its position on the crossroad of two major roads (north-south: Singidunum - Scupi - Stobi - Thessalonica; and west-east: Heraclea Lyncestis - Stobi - Pautalia - Serdica) (Fig. 1) In the late 1st cent. B.C. the city was raised to a rank of municipium and its citizens had *ius italicum*.³ In the 4th cent. AD, Stobi developed again as an important Early Christian center, an Episcopal seat and capital of Macedonia Secunda.⁴ The town was abandoned during the last decade of the 6th cent. AD. The French archaeologist Leon Heuzey located Stobi in 1861.⁵ German officers undertook the first excavations during the First World War and excavations

xt?doc=Liv.+39.53&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0164 [accessed 03.05.2014]

³ J. Wiseman, *Archaeology and History at Stobi, Macedonia, Rome and the provinces*, In Charles B. McClendon ed., *New Haven Society of the Archaeological Institute of America*, 1986, 40.

⁴ *Ibid*, 41-42.

⁵ L. Heuzey et H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris, 1876.

have been going on ever since.⁶ Different teams worked at Stobi during nearly 100 years, until finally in 2008 a separate institution was formed to help the site develop further.

By a government decision the new National Institution for management of the archeological site Stobi was created with a main goal to take care of the site from every aspect: excavation, conservation, scientific and tourist presentation, popularization and rehabilitation, thus presenting a different and unique form of institutional organization in Macedonia. According to the law for protection of the monuments of culture, the state can establish national institution for management of the cultural heritage of national importance, and NI Stobi is the first of its kind. It is an institution responsible for all aspects: investigation, preservation and presentation and management, the final goal being securing of self-sustainable development. The experience so far has proved that this is an excellent model when one site is in question.

NI Stobi is sub-divided in three departments (Museum and research department, conservation department and administrative department), closely connected and coherent in the planned activities, which gave excellent results in the preservation and presentation of Stobi.

The museum and research department:

In this department there are seven employees at the moment, of which three archeologists responsible for different collections (Pre-Roman, Roman and Late Antique), one archeologist in charge of architectural and decoration elements, one numismatist, and two archeologists-documentators responsible for the digital data base in the Institution, as well as organizing and labeling of all other documentation. This team is directly involved in Archaeological investigations and organizing annual exhibitions and scientific work for publishing the results of the excavations.

Starting from 2009/10, NI Stobi carried out large-scale excavations, which were part of the so-called capital project sponsored by the Government. These excavations were undertaken on an area of 15000 m²; some of the older buildings were being excavated, and new ones were revealed. Excavation were conducted in the Theatre, the Building with arches, the 6th century residential complex, the Western necropolis, the northwestern fortification wall, the inner fortification wall, the Episcopal basilica and at the newly discovered Temple of Isis. (Fig.4)

In 2011, 2012 and 2013 the excavations continued on a smaller scale, mainly focusing on buildings where in the close future a conservational project needed to be launched. The priorities during these years were the Tem-

⁶ Dr. Hald, *Auf den Trümmern Stobis*, Stuttgart, 1917.

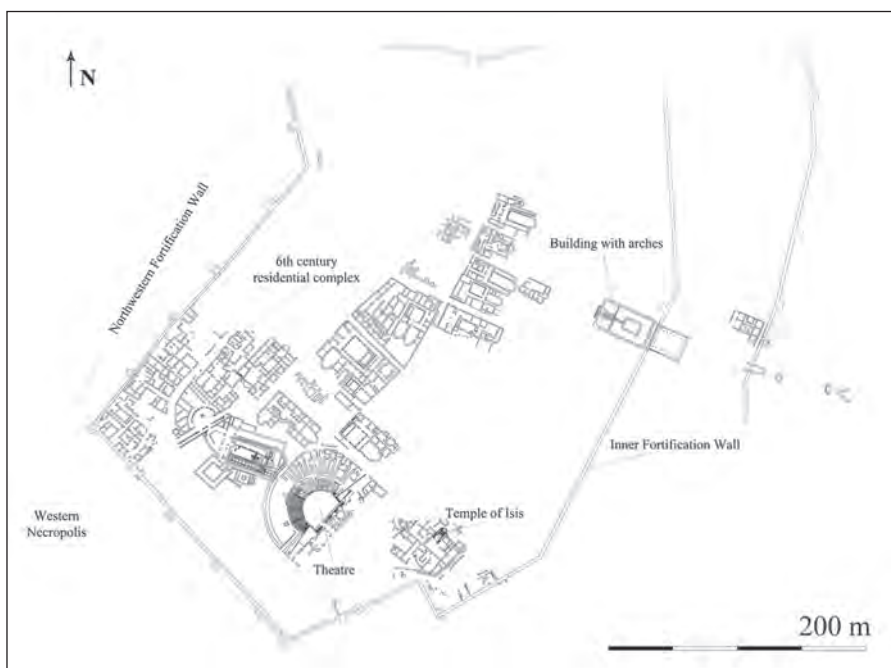

Fig. 4 - Map of Stobi and the excavations during the period 2008-2013

ple of Isis, the Theatre, the Episcopal Basilica and the large residential segment of the 6th century urban phase.

Since 2010, NI Stobi organizes international field school excavations in which students participate from everywhere around the world. Besides training in basics of excavation methodology and creating field documentation, the project includes lectures, finds processing and excursions to ancient sites and landmarks in Macedonia. The same principle is used to organize schools for mosaic, pottery and glass conservation on a yearly basis. The aim is to provide education and invaluable experience in archaeology and conservation, and in the process, in any way possible, to help develop Stobi further. The financial gain from these schools also benefits the site immensely, since all of the funds are reinvested in Stobi itself. (Fig. 2, 3)

At the end of every year an exhibition is prepared in the National museum of Macedonia presenting the results of the latest excavations. Also in the following years the results of the new excavations should be published in the fourth volume of *Studies in Antiquities of Stobi*, which is an international archaeological journal with three volumes published until 1981.⁷ The

⁷ J. Wiseman, Ed., *Studies in the antiquities of Stobi I*. Beograd, 1973; J. Wiseman, Ed., *Stud-*

Fig. 2 - Archaeological field school

national institution Stobi already published the first volume of the Studies in the Antiquities of Stobi monograph series, titled *Inscriptiones Stoborum*, which is a corpus of all published and new inscriptions from the site, except the inscriptions on the Theater seats which will be published in a separate monograph.

The conservation department

The department was functioning with qualified staff hired by NI Stobi with temporary contracts until the end of 2013, when three permanent employments were granted to the institution: metal, stone and pottery conservators.

Until now, this department of NI Stobi carried out 5 different projects. Four of them which are conservations of the mosaic floor of the house of Peristeria, conservation of the house with Triclinum, conservation work on *cavea ima* of the Theatre, conservation of the temple of Isis were financed by the annual program of the ministry of culture for preservation of cul-

ies in the antiquities of Stobi II. Beograd, 1975; B. Aleksova and J. Wiseman, Eds., *Studies in the antiquities of Stobi III*, Skopje 1981.

Fig. 3 - School for documenting and conserving mosaics

tural heritage. The fifth and maybe most interesting project is the conservation of the 4th century wall paintings from the Old Episcopal Basilica. The oldest Christian frescoes in the Republic of Macedonia were conserved with a financial support of the US Ambassador's Grant for Cultural Preservation. After the conservation an exhibition at the National Bank in Skopje with a printed catalogue about the frescoes and the conservation process, presented the project results in front of the wider audience (E. Dimitrova, S Blaževska and M. Tutkovski, *Early Christian Wall Paintings from the Episcopal Basilica in Stobi*, NI Stobi, 2012)

Very similar with the field school excavations are the conservation school projects

managed by this department. NI Stobi, along with Balkan heritage foundation and new Bulgarian University organize conservation schools of pottery, glass, mosaics and mural paintings. These schools provide a lot of new conserved movable finds and also financial benefit.

The administrative department

It includes employees that deal with the legal and financial sides of the institution, maintenance and presentation of the site. At this department one accountant, one lawyer, and 6 guards that provide 24 hours security are employed.

During 6-month season at the site 5 tour guides are also present; during the winter season there are 2 guides; all of them are fluent in at least one foreign language. There is promotional material, and a souvenir shop. An-

other way of promotion is the web site. The Stobi website was made as a donation for the archaeological site by a software company based in Macedonia. On the website there is information about the history of the town, history of past excavations and conservations, needed donations, updates of the new activities etc. Simultaneously with the web site a Stobi Facebook page is active, making it easier to redirect traffic towards our website.

Other activities that NI Stobi had undertaken in the last years are:

In 2011 NI Stobi applied at the World Monuments Fund. Soon after Stobi was placed on the World Monuments Watch List for 2012 and 2013 with 67 other sites around the world which are at risk and need WMF advocacy. The WMF helps sites around the globe by raising the awareness among public, government agencies, community organizations and potential donors about the importance of heritage preservations.

In 2013 Stobi was the host of the conservation seminar “Consolidation of stone and stone buildings”, as one of the biggest events that involved conservators from different institutions in the Republic of Macedonia. The seminar was organized by a Macedonian specialized company for conservation and restoration, in collaboration with CTS - the biggest manufacturer of conservation and restoration materials in Europe - and the National Conservation Centre from Skopje. The Cultural Heritage Protection Office and the National Institution Stobi supported the event.

This big of an archaeological site has its positives and its negatives. 5 years’ time is enough to locate the difficult areas and to foresee where the problems will appear in the future. In our 5 years of experience in working at Stobi these are the pros and cons that working at the site bring with it (not all of them, just the more important ones):

Pros:

- The site covers a surface of 26.5 ha, of which one third is excavated. There are 17 buildings, and three extra muros presented to the public. The path for visitors is determined; there are information panels and night illumination which adds to the sites’ mystique.

- There are 1600 m² of mosaic floors presented, and 20 000 movable finds stored at the depots and waiting to be exhibited in the future museum (if we manage to fund its construction)

- The site is under 24-hour surveillance, with 6 hired guards.

- Free guided tours for groups.

- Stobi is situated close to the Highway E-75 which is part of the international corridor 10, with transit of ca. 3.5 million tourists per year. There is a train stop at Stobi from the railways line Skopje-Gevgelija-Thessaloniki that passes right next to the site.

- It is in a region where the wine tourism is on the rise.

- It has developed infrastructure for accommodation of a lot of staff members during multiple projects. For instance every June in the past three years there are three simultaneous projects: schools for conservation of pottery, school for conservation of mosaics and archeological excavations. It has many storage areas, field labs and working area. Even then, the size of the site dictates that we are still lacking, especially in storage areas.

Cons

- Lack of national strategy for protection and presentation of archaeological sites or better to say, no adherence to the existing national strategy.

- Inconsistent funding (government) resulting in difficulties in completing conservational projects.

- Lack of human resources, trained conservators, marketing manager(s) and architects.

- The influences of climate change are felt in Stobi mainly because of its position between two rivers. Due to its position Stobi is susceptible to floods. During winter frost threatens the buildings, and especially mosaics and frescoes. The difference in temperature during 24 hours can sometimes exceed 15 degrees Celsius, which influences the porous sandstone, which is the main building material in Stobi in general.

- Low level of awareness for the importance of cultural heritage protection among population.

- Inactivity of local government and communities in cultural heritage protection

- Difficulties regarding site maintenance (everyday unexpected expenses).

- Contemporary influences: The pollution from the biggest Ferro-Nickel factory in close-by Kavadarci, only 6-7 km distance. The exhausts from the vehicles passing by the site on the highway contribute towards disintegrating of the mortar in the buildings, creating vibrations that “shake” the buildings etc.

- Lack of marketing

NI Stobi wouldn't be where it is today without contributions from experts in all fields. Although experts in conservation in Macedonia are not many, at NI Stobi is working with a cohesive team of individuals that were on the same wavelength as us. The results speak for themselves, and here are some of the results which the institution has achieved in the past 5 years:

- Excavation of 15 000 m² of the city and its necropolises
- Conservation of around 500 m² of mosaic floors
- Conservation of the house with Triclinium
- Conservation of the newly discovered Temple of Isis
- Conservation of 110 m² of frescoes

- Conservation of 270 worked bone objects
- Conservation of 1200 coins and 200 metal objects
- Conservation of 450 pottery vessels
- Participating at various regional and international, symposiums and conferences, presenting the excavation, research and conservation results.
 - Conducting research regarding climate change and its influences in Stobi in the future. The research was made in a collaboration work between UNDP, GIZ and Institute for Heritage Management from Germany.
 - Organizing the depot and storage facilities with movable finds
 - Promotional material: flyers in 5 different languages
 - Signed a four year sponsorship agreement with Stobi winery and a significant amount donated per year for better maintenance of the site
 - A fully functional tour guide team, with tickets and souvenirs (before 2008 nothing was available at Stobi)
 - A themed exhibition regarding the earliest Christian frescoes in Macedonia and 5 annual exhibitions

The idea of a self-sustainable archaeological site is one that we hold in highest regard. But for this to be even remotely possible, we need to take everything one-step at a time. Our short term and long term plans all contribute towards making Stobi a friendlier environment not only for tourists, but also for scientists, local communities, educational programs, conference organizers etc. The possibilities that site offers are limitless and we intend on exploiting it to the fullest. Some of our future plans are as follows:

- Re-evaluation of the site, determination of the contact zones and level of protection
 - Conservation - restoration works
 - Maintenance of the site
 - Marketing development and tourist promotion
 - A new administrative-museum complex
 - Program for interactive educational programs for kids and adult visitors
- A new fence around the site
- Improvement of the informational panels
- Audio guides
- Video surveillance
- Tourist and visitors center
- Printed publications

The experience so far has led us to a conclusion that there are no previously determined ways for maintaining and popularization of a site. Every site has its own problems, and its own solutions. Every model of work should not be taken literally, and should be adapted to the circumstances that sur-

round it. Continuous work and investment, with a team situated at the spot can notify the weak points at their beginning and immediately affect them. Thus providing a solid ground for development and preserving the cultural heritage for the future generations.

Dimitar NIKOLOVSKI, Zlatko KOVANCALIEV

TAKING CARE OF AN ARCHAEOLOGICAL SITE: THE STOBI EXPERIENCE

Summary

Stobi is the largest and best preserved site in the R. of Macedonia, being excavated by different teams for nearly 100 years. In 2008 a separate institution (NI Stobi) was formed to take care of the site from every aspect: excavation, conservation, scientific and tourist presentation, popularization and rehabilitation. NI Stobi is subdivided in three departments: Museum and research department, conservation department and administrative department.

The museums department is in charge for the excavations, exhibitions, and publication of the results. In the period between 2009 and 2013 we have conducted large scale excavations in an area of 15 000 m², as part of the capital projects sponsored by the Government.

The conservation department has carried out five different projects focused on conserving mosaic, frescoes and the buildings themselves at Stobi. The team organizes conservation schools for pottery, glass, mosaics and frescoes which provides a lot of new conserved movable finds and also financial benefit for the site.

The administrative department has one lawyer, one accountant and 6 guards permanently employed. For a more adequate maintenance and presentation of the site during the six month season 5 tour guides are also present. There is promotional material, and a souvenir shop. Another way of promotion is the web site, and the Facebook page.

Working at the site has brought us at a point where we can identify the problems that occur continuously, and to react quickly. Since there are no previously determined ways for maintaining and popularization of an archaeological site, simply because every site has its own problems and solutions, we think that upgrading this model further will bring great benefit for the site, and the cultural heritage as a whole in our country.

Оливера ЖИЖИЋ*

ОДНОС ЦРНОГОРСКОГ ДРУШТВА ПРЕМА НАСЉЕЂУ

ABSTRACT: Cultural heritage is the most direct testimony to the existence, development, characteristics of the people in general. Ancient Doclea, later Slav Duklja, represents cultural - spiritual heritage woven into the history and statehood of Montenegro. The site had suffered much destruction, devastation, the lack of adequate care and protection. This article deals with the question of the relationship between society and need for the protection, research and presentation of monumental complex that communicate with the wider world.

KEY WORDS: Doclea, archeological site, heritage, excavations, Montenegro

Округлом столу „Дукља (Доклеа) могућности истраживања и презентација“ присуствујем у име Црногорске матице, најмлађе институције, која се здушно залаже за очување свих сегмената насљеђа.

И ово враћање, с времена на вријеме, Дукљи, може, и треба да је корисно. Али, из досадашњег искуства не очекујем од црногорског друштва, државе спремност заокрета према Дукљи, најзначајнијем археолошком локалитету.

Локалитет Дукља је веома угрожен и запуштен. У свијету локалитети попут Дукље се чувају, одржавају и тако презентују да доносе и огромне приходе. Кад то коначно схватимо, можда и нешто направимо за Дукљу.

Највећи дио локалитета је неистражен. Тај дио посла треба оставити науци, да доноси суд о значају и мјесту локалитета у култури и историји Црне Горе. То је веома одговоран посао. Много је тешко сас-

* Матица Црногорска.

тављати мозаик од неповратно изгубљених каменчића. Стање Дукље је такво да свакодневно губи понеки дио цјелине, и ако то не зауставимо од локалитета неће остати ништа.

А сада ево како се сјећам давне 1954. године, када сам као студент археологије први пут се обрела на Дукљи, о којој нијесам знала ама баш ништа. У моје вријеме учили смо детаљно туђе историје, о црногорској није било ни ријечи.

Тада је посјета Дукљи организована за екипе које су радиле на археолошким истраживањима приморских градова (Улцињ, Бар, Будва). Била је то припрема за систематска истраживања Дукље, а отпочела су исте године и трајала наредних десетак година.

Полазак је био из Будве, аутобусом испуњеним до задњег мјеста еминентним стручњацима: архитектима, историчарима умјетности, конзерваторима, историчарима, археолозима, доста је било студената и других струка. Са нама је и господин Милутин Пламенац, директор Завода за заштиту споменика културе Црне Горе, заслужан за покретање археолошких радова као и за одабир локалитета, одмах након формирања Завода 1949. године. Дукља му је била велика преокупација. Био је истакнути историчар умјетности, и имао је визију како и зашто треба искористити Дукљу да служи прошлости и будућности. У то вријеме Црној Гори су недостајали археолози и други стручњаци неопходни за истраживање Дукље. Зато су и ангажовани афирмисани стручњаци, више профила, из познатих центара – од Шибеника, Пуле, Загреба, преко Сарајева до Београда.

Вожња пријатна, уз разгледања и међусобна ћаскања, неосјетно стигосмо на Дукљу, тј. на плато на којем је некад доминирала античка Доклеа. У улози водича је господин Пламенац, прича тече од положаја, амбијента, историографије, првих истраживања и тако даље.

Пространи плато стиснут ријекама, Морача, Зета, Ширалија, на копненом прилазу са сјевероисточне стране сачуван бедемски појас, у позадини наднесени ланац брда: Мало брдо, Тријebaч, Рогамске стране у правцу Смоковца...

Подгоричку врелину разбија лагани повјетарац и гласни коментар „прија ружа вјетрова“ важна компонента у одабиру локације града, а и здрављу служи добро. У простору Дукље та опаска која се чула имала је неке непосредне блискости са давним животом града. Иначе, ареал града је сав искрчен, искриван, претворен у пашњаке и обрадиве њиве. То је почетак обезвређивања трагова града, уништавања архитектуре и других археолошких вриједности.

Лице града препознаје се тек по неком детаљу спољне архитектуре, комади стубова, капитела, конзола и других дјелова, зарожени у

Сл. 1 Изглед зидина Дукље, између два рата.

земљу, свуда растиње, дрвеће, коров, доминирају гомиле камења, заостали шут на централној грађевини, форуму, од ископавања с краја 19. в.

Окупљени на форуму, заокупљени разговорима о плановима истраживања, о стању локалитета, и тада - поред нас је воз протутњао жељезницом. Испраћен је погледима, и сви су мање-више бурно реаговали с питањима према г. Пламенцу, полемика је слиједила, зашто је дозвољен прелаз пруге преко Дукље, а могло се са мало скретања заобићи и избјећи најгрубља хаварија која баца љагу и срамоту на тадашњу власт. У томе времену, људи струке изrekli су неписану осуду, али остала је и нада да се пруга мора измјестити и повратити локалитету цјелина, а спасио би се и дио архитектонских дјелова, епиграфских споменика и других налаза уграђених у високи насип. На том плану и прављени су пројекти Завода као и музејских институција Подгорице, о измјештању трасе, али ту смо гдје смо, и након више од 70 година, воз гази највеће државно културно благо.

Још једно сјећање, само другачије. Док смо обилазили Дукљу, успореним кораком, нама се стидљиво прикључила једина становница Дукље, баба Мируна Митровић, а примицала је 100. години. Иде поред нас, пажљиво слуша разговор, на крају ипак упита господина Пламенца, знала је ко је он, „шта се то спрема за Дука“ (тако углавном старији мјештани зову Дукљу). Препознала је она да смо „старинари“ и обрадо-

вала се нашем послу, па настави да нам објашњава љепоту Дука и што је све откопао Рус, како је звала П. Ровинског, а памти га из доба своје младости. И тако некако, од тих дана, од првих истраживања ова још крепка старица, свој живот је везала за Дукљу. Живјела је у малом дограђеном кућерку, можда оном што га је Ровински доградио истим послом, уз зид цивилне базилике. На свој начин осјећала се одговорном и деценијама била неплаћени бранитељ и чувар Дукље. Њени сељани касније су нам испричали да се због Дукље ни удавала није. Вољела је украсно камење (декоративну архитектонску пластику). Знала је свако мјесто гдје се налазио било какав украсни камен. Пратила је посјетиоце и уочавала кад би нешто недостајало. Лопови су се ње клонили, знали су да је баба Мируна опака, строга према свима кога би ухватила у крађи или да на други начин уништава љепоту њене Дука. Њени Рогамљани испричали су и ово: два-три дана прије смрти обилазила је читав Дукљанов град (мисли се на цара Диоклецијана), већ видно изнемогла, зауставила се код сваког украсног камена – миловала их и љубила као своју ћецу – једину. Сахрањена је на оближњем гробљу, у близини Дукље.

Стицајем околности, посјета Дукљи показала се вишеструко корисна и остала је у лијепом сјећању, што су сви показивали у повратку. Мени је значила и много више. Од тога су ми неке лекције из пропуштене „школске историје“ много јасније!

Из тог времена присјећам се још неких разговора са старијим људима, нашим радницима, током археолошких радова. На питање што знају о прошлости, историји Дукље одговорили би „немамо књишко знање“, али смо чујали од наших паметара и упамтили многе приче, легенде, митове, заблуде, разна казивања и привиђења о граду и ми то причамо нашој ћеци. Знамо да је овај град што му сада копамо темеље зидао цар Дукљан, и зато га зовемо Дукљанов град. За синоним Дука знају да су га Словени тако називали.

Иако су у објашњењима шкрти, код свих је сачувано осјећање припадности Дукљи, те је и тако сачувана у свијести народа.

У наставку најкраћа и једноставна прича о прошлости и садашњости Дукље. Разарањем Дукље у 11. в. народ није нестао. Напротив, наставио је да живи поред, близу или подаље од ње, зависно од тренутне ситуације. Од тих вјекова, рушевине града постају прошлост и народ их чува као најдражу успомену. То је основни разлог да је Дукља важила за најочуванији антички град на Балкану, а и шире. Са доласком Турака град се разграђује, његове рушевине претварају се у мајдан грађевинског материјала, за ближу и даљу околину. Од тада архитектура и некрополе су константно изложене разарању, честим и разним девастацијама. Непрестано је пустошена. Њени дјелови разношени

Сл. 2 Детаљ са античке Дукље.

су без трага широм свијета. Тим путем је и чувена „чаша подгоричка“, најврједнији комад ранохришћанске умјетности уопште, доспио у петровградски музеј – Ермитаж.

Но и након турских разарања, град је и даље био препознатљив по маркантним вриједностима архитектуре, све до краја 19. вијека, о чему свједочи прва монографија П. Стикатија „Римски град Доклеа у Црној Гори“, преведена 1999. године, у издању Матице црногорске.¹ Плато са остацима града, прилази, контакт зона и некрополе лоциране на више мјеста, околу града на платоима изван градских бедема, првобитна је амбијентална цјелина Дукље. Назначени простор до прије седам деценија није насељаван и остављао је утисак удаљеног сеоског подручја и служио је највише за испасишта.

Формирањем Завода за заштиту споменика Црне Горе Дукља добија законску заштиту, а касније и статус споменика прве категорије. Од самог почетка заштите направљена је крупна грешка, данас непоправљива. Требало је од почетка заштите прописати исти режим и за непосредну тј. првобитну амбијенталну цјелину. Брига о Дукљи је у

¹ P. Sticotti, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro*, Wien, 1913.

надлежности Завода, града Подгорице са подручним музејом. У срећним друштвима, држави, сваки лојални грађанин дужан је брижно се односити према споменицима прошлости, свједочанству о прошлости важном за будућност и опстанак малих народа, а ту спада и црногорски. Али то се није догодило Дукљи. Локалитету се понављају усуди прошлости, велика разарања и небриге током друге половине 20. вијека, управо у вријеме самосталности Црне Горе у југословенској федерацији, од када Црна Гора, по први пут, има и културне институције.

Простор локалитета слободан, приступачан свима и свакоме, уништаван је како је ко хтио и умио без страха од законских или других посљедица. Колико је заштита Дукље била ефикасна показаће сљедећи примјери:

1. пробијање жељезничке пруге (1948) у дужини око 1 км средином локалитета, контактним зонама и преко некропола;
2. копање више рупа за стубове телефонско-електричних мрежа;
3. подизање градилишта са објектима, конструкцијама за експлоатацију шљунка и израду бетонских корита за потребе мелиорационих радова;
4. колски пут од моста на Ширалији средином локалитета до изласка кроз бедем, са проширењем, асфалтирањем у ширини око 5 м;
5. укопавањем, израдом носача далековода уништени су културни слојеви и неистражени објекти;
6. на простору југоисточне некрополе изграђена је трафо-станица Загорич. Радовима је уништен велики број гробова. Обављена су ургентна истраживања;
7. узурпација – контакт зоне, бедема и платоа са некрополама, изградњом кућа, гаража, луксузних вила и др.
8. ископи канала преко локалитета за подземну водоводну мрежу;
9. Дукља, стални мајдан грађевинског материјала широј околини;
10. Дукља – константна депонија смећа и другог отпадног материјала и др.

Оволики „градитељски замах“ на Дукљи оставља енигму, која тражи одговор; како објаснити, из перспективе науке, наведене рушилачке, разорне радње на локалитету са афирмативним споменицима који комуницирају са свијетом? Будући да ниједна радња није спријечена, заустављена, јер су све изведене до краја на штету локалитета – осмишљене, злонамјерне, са амбициозним циљем уништавања извора са и најмање призвука црногорски.

Стара је, а и свакодневна, истина да код нелојалних грађана само помињање имена Дукља изазива бијес, мржњу, погрдне реакције. Дукља је за њих „гомила камења“ и сл.

Сл. 3 Капија на сјеверном бедуму Дукље.

Међутим, проблем остаје на другој страни. У неразумљивој пасивности и немоћи институција, одговорних челника, државе, града на чијем се прагу све догађа.

Понашање и однос и једне и друге стране према Дукљи у великој мјери су последица елементарног школског незнања. Зато је нужно мијењати и дио школског образовања, па ће и Дукља наћи мјесто у души сваког грађанина.

Дукља је најдрагоцјенија и најрепрезентативнија старина. Антички град припада општељудским тековинама.

Но, можда и неразумијевање, недовољно познавање споменика доприноси лошем односу, па кратко: шта то Дукљу чини посебном међу сличним споменицима.

Ако је дефиниција града „крајњи процес људског живота“ онда је Дукља свједок много тога. Локалитет је остао по страни, сачувао затворену цјелину урбаног склопа, што га чини раритетним. Саграђен у традиционалној каменој архитектури поднебља. Камену су додати нови облици и садржаји. На камену је све исписано. Структура града су јавни – стандардни објекти: трг, цивилна базилика, храмови, купатила, па-

лате, стамбени објекти, капије, бедеми, мостови, водовод, канализација и др. У дијелу П. Стикотија сјајно је представљен локалитет, споменици и друге појединости града.²

Град је носилац урбанизма, шире урбане мисли. Град је извршио снажан утицај на аутохтону средину. Функционално је организован да служи укупном народу, поданицима – слојевима свих друштава различитих вјера, култура и језика. Слике састава, становника и опште друштвене прилике представљени су у монографији „Античка Дукља – некрополе“.³

Унутар града наталожени су слојеви: римски, ранохришћански, византијски и ранословенски који ни изблиза није истражен.

Словени су у Превалитани, и њеном главном граду, затекли култивисану и урбанизовану средину: градове, саобраћајнице, мостове, те богато: илирско, грчко, римско наслеђе, хришћанство које је узело маха и латинско писмо. На тој основи процес словенизације био је дуг и нимало лагодан. Било је ратова, међусобних борби, разарања градова, што се догодило и античкој Доклеи.

Егзистенцијална питања, свагда и свугда, рјешавају и најсложеније проблеме. Постигнутом толеранцијом тј. паралелним животом са затеченим старинцима, прихватањем хришћанства, узимањем имена Дукље за територијалну одредницу словенске државе, одређено је и име њеног народа – Дукљани.

У мноштву и раскоши података тешко је издвојити, а пјесник би рекао „смијешано најлакше се пије“, што је аутохтоно, туђе, изгубљено, утопљено, асимилирано итд. А исход у датој ситуацији је природан биолошки осјећај припадности, у овом случају Дукљи, настао током културно-историјског процеса, а крајњи изданак је биће, звали га Дукљанин или Црногорац исто је.

Из те мјешавине различитости и богатства културног наслеђа, затеченог на тлу Црне Горе, као дио развојног процеса органских спона и дотицања другог, било са Медитерана или из области Балкана, настала је и црногорска култура као самосвојна, особена, специфична и као таква партиципира у особеном народном идентитету.

Поимање црногорске прошлости веома је спретно искоришћено за разапетост народа: на Црногорце и Србе. А језгро је Дукља, све се прелама преко локалитета. Под утицајем наметнутог култа Немањића, а касније и косовског мита, код једног дијела народа избрисани су дукљански слојеви памћења.

² *n. d.*

³ А. Cermanović-Kuzmanović, О. Velimirović-Žižić, D. Sreјović, *Античка Дукља – некрополе*, Cetinje, 1975.

Сл. 4 Некадашњи изглед Дукље.

У Црној Гори политика не мирује. Тако, на примјер, само су ријетки појединци знали за Стикатијеву монографију и дјело Ф. Милобара „Дукљанска краљевина“ а објављене су прије 100 година, и тек су одскора приступачне. Обје књиге због тематике као да су намјерно скриване, склањане, заборављане и сл. само да их црногорски народ не чита и да их не користи као изворе спознаје о културно-историјском континуитету са Дукљом.

Отпори према Дукљи изражени су и у научним круговима. Подсјетићу да су својевремено црногорски археолози подносили пројекат „Археолошка истраживања локалитета из периода дукљанске државе“ Црногорској академији за науку и умјетност и били су крајње игнорисани. Отпори су били и према археологији уопште, посебно према Археолошком музеју Црне Горе, основаном 1961. године. На плану припреме радила је Археолошка збирка Црне Горе 20 година, на крају је укинута. Потом је основан Центар за археолошка истраживања и он је убрзо укинут. Археологији је нађено мјесто у саставу Конзерваторске сервисне службе. Овакав слијед имао је за циљ зауставити археологију која је ко-

лико-толико у скромним условима имала значајне резултате у освјетљавању црногорске прошлости.

Дукља је потребна и Подгорици. Град концепцијски није искористио ништа из дуге и богате урбане традиције. Окружење ври од трагова насљеђа, а Подгорица је остала огољена, осиромашена и празног архитектонског доживљаја. У близини је Медун, слојевит остацима минулих епоха. Дукља на прагу, а брзо ће бити у центру, пуна трајних цивилизацијских вриједности. Стара варош са доминантном турском тврђавом зјапи на ушћу Рибнице у Морачу, а имала је карактер средњо-европског трговачког и занатског центра, нестала је као цјелина. Нова Миркова варош наслоњена на њу, имала је тенденцију развоја према Дукљи, али ратни вихор учинио је своје и данас су остали само трагци неколико улица са оскудном архитектуром. Најскорије рушење зграде Кина Култура и хотела Црна Гора, симбола града, из значајног периода, социјализма, била су и култна мјеста, окупљања Подгоричана и Титограђана, раван је злочину, раван гушењу историјског трајања града. Мост Миленијум јесте презент савременог тренутка, али не може замијенити културно-историјску вертикалу, драгоцјено одличје града.

Пред општом судбином Дукље тешко се отргнути осјећању и о њеној неуништивости. Треба ли вјеровати у духу *Genius loci*, да је јача од свих несрећа, неправди и злих намјера. Дукља је и даље слободан простор, пружа многе могућности, од ревитализације до идеалног простора за истраживање. Њена будућност је у моћи и хтјењима државе и степену визије стручњака. Захтјеви су високи наспрам естетским вриједностима културних добара. За тако нешто недостају нам одговарајући кадрови.

Истражени простор је негдје око петине. Највећи дио локалитета је у приватној својини и тај основни проблем чека рјешење. Дукља је већ дио урбанизоване зоне Подгорице. Град мора да се активно укључи у стварање услова за реализацију понуђеног пројекта. Ревитализација Дукље вишеструко би се вратила граду. Подгорица би добила, надам се, велику зелену оазу, парк, са музејом архитектонске баштине, чиме би град повратио одличје – историјско трајање града. Овакви споменици повезују људе читавог свијета, била би то и прворазредна атракција града и Црне Горе.

Простори попут Дукље се љубоморно чувају у свијету и, да поновим, доносе огромне приходе.

Међутим, све би било у реду да и ово актуелизовање Дукље не личи на многа претходна. Увијек се исприча лијепа намјера и најчешће се заврши као периодична појава. Разлог што је то тако, ја бар видим, у озбиљном научном, историјском, културном и националном пробле-

Сл. 5 Некадашњи изглед Дукље.

му. Држава, друштво, хтјели би да то ураде, али немају снаге и моћи да се изборе за сопствени историјски континуитет, тицао се он биолошког, духовног, културног и сваког другог интегритета, а то све припада и црногорском народу.

Olivera ŽIŽIĆ

A STANCE OF MONTENEGRIN SOCIETY ON ITS CULTURAL HERITAGE

Summary

In the past archaeological site of Doclea was very threatened and neglected. The largest part of the site is not excavated. At the time of the forming Zavod za zaštitu spomenika Doclea received legal protection, and later was categorized as a grade 1 monument status. Nevertheless, from the very beginnings a major mistake was made, now unrecoverable. It should have prescribed the same regimen for im-

mediate surroundings, saving the original ambience. This city has made a strong impact on the native environment. Inside the city there are several layers deposited: Roman, early Christian, Byzantine and early Slav which is not researched, not even by far. The investigated area so far is somewhere around a fifth of the whole city. The largest part of the site is privately owned and that is the basic on-going problem. Duklja is already part of the urbanized area of Podgorica. The city needs to be actively involved in creating the conditions for the implementation of the proposed projects. Revitalization of Duklja could multiply the revenues to the city. This way Podgorica would hopefully get a large, green oasis, a park, a museum of architectural heritage, which would make the city regain its heritage and history. These kind of monuments connect people around the world, and it would be the first-class attractions of the city and Montenegro.

Sites such as Duklja would be jealously guarded in the world and, to repeat, they bring huge revenues.

Анастасија МИРАНОВИЋ*

КУЛТУРНО НАСЉЕЂЕ У ТУРИЗМУ ЦРНЕ ГОРЕ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ДУКЉУ

ABSTRACT: Theorists of tourism often point out that tourism experience is the most distinctive cultural need of modern man. Therefore, tourism can be understood as a way of life through which it is easiest to perform homogenization of culture. Cultural heritage provides the authenticity of a tourist destination. That is something what makes difference among various tourist destinations. Cultural heritage is a very specific part of the overall tourism offer which can bring competitive advantage.

KEY WORDS: cultural heritage, cultural tourism, marketing, sustainable development, cultural product, protection, maintenance

Ако прихватимо констатацију да је упражњавање туризма најизразитија културна потреба савременог човјека, досљедно томе, туризам се може схватити и као начин живота преко кога се најлакше врши хомогенизација културе. Ту функцију туризам остварује преко врхунских дјела националне културе, па се, сходно томе, земља која приликом развоја туризма не води рачуна о томе да ли туристи долазе у додир са њеним културним наслеђем и културно-умјетничким вриједностима не би могла сматрати туристичком земљом, без обзира на све друге природне и остале погодности. У условима савременог пословања постаје јасно да постојање културних ресурса није индикатор развијености културног туризма, јер треба осмислити пут од ресурса до културно туристичког производа. Другим ријечима, није довољно само имати богато културно наслеђе, већ је потребно њиме адекватно маркетиншки управљати.

Глобализација, стандардизација услуга и примјена савремених информационих технологија кључна су обиљежја туристичког тр-

* Управа за заштиту културних добара.

жишта XXI вијека. Са друге стране, туристи постају све захтјевнији и софистициранији, а императив квалитета и сатисфакција потрошача стављају се у центар интересовања савременог пословања. У таквим условима, да би дестинација могла опстати на тржишту, неопходно је да се константно прилагођава актуелним економским, социо-културним, политичким и еколошким промјенама, односно, да прати трендове и збивања у екстерном окружењу. Један од најактуелнијих трендова на туристичком тржишту је експанзија културног туризма. Велики број студија посљедњих деценија идентификовао је културни туризам као највеће тржиште у порасту, у Европи и шире. Број посјета културним локацијама је осјетно порастао, што је праћено и повећаном туристичком потрошњом.

У таквим условима, једна од тема која посебно добија на значају је примјена маркетинга у културном туризму. Неопходно је идентификовати туристичку тражњу и обликовати понуду сходно жељама и потребама дефинисаних циљних сегмената, као и идентификовати културно-умјетничке потенцијале и обезбиједити стратегијско управљање културно-умјетничким програмима и пројектима. Једино на тај начин можемо говорити о синергији културних ресурса и туристичких производа, која може довести до креирања атрактивног, аутентичног, јединственог, квалитетног културног производа који ће бити усклађен са захтјевима савременог тржишта.

Појмовно одређење културног туризма се чини знатно захтјевнијим у односу на друге облике туристичких кретања, првенствено због комплексног тумачења појма културе. Може се рећи да не постоји конзистентна дефиниција културног туризма, јер се са становишта различитих дисциплина конципирају различите дефиниције, а и сами терминолошки приступи поменутом појму су различити. Тако се појам културног туризма може посматрати са више различитих становишта - економског, туризмолошког, едукативног, културолошког, социолошког, психолошког и сл. Грег Ричардс, један од најзначајнијих теоретичара културног туризма у Европи, културни туризам дефинише као „кретање људи које је проузроковано културним атракцијама изван њиховог уобичајеног мјеста становања, са намјером прикупљања нових информација и искустава како би задовољили своје културне потребе“.¹ Исти аутор истиче да културни туризам обухвата „сва кретања људи изван њиховог мјеста становања проузрокована специфичним културним атракцијама као што су културна баштина, умјетничке и културне манифестације, умјетност и драма“.² Ивет Реисингер културни туризам де-

¹ Према D. A. Jelinčić, *Abeceda kulturnog turizma*, Zagreb 2008, 45.

² G. Richards, *Cultural Tourism in Europe*, ATLAS (Association for Tourism and Leisure Ed-

финише као „врсту специфичног интереса који се темељи на потрази за учешћем у новим и значајним културним искуствима, било емотивним, интелектуалним или психолошким.“³ Једну од ранијих дефиниција дају Мекинтош и Гелднер истичући мотив сазнања и истичу да су то „аспекти путовања гдје путници уче о историји и баштини других или о њиховом савременом начину живота и размишљања“.⁴ Новије схватање дају Мек Керчер и Ду Крос наводећи да је културни туризам постао „кровни термин за широк распон активности које укључују историјски, етнички, умјетнички, музејски и остале врсте туризма“.⁵

Појам културног туризма је не само комплексан, него је и доживио бројне трансформације током времена. Те трансформације су биле условљене како промјенама у самој култури, њеном схватању и афирмацији, тако и промјенама у доживљају и поимању појма туризма и туристичких кретања. Наиме, како је тржиште културног туризма расло, његов фокус се пребацивао са појединачних културних добара и локалитета на све шири феномен друштвеног живота, фокусирајући се на тзв. „високу“ и „популарну“ културу. Интеграција високе и популарне културе доводи до тога да култура постаје есенцијални елемент на свим нивоима у Европи, од Европске уније до локалног нивоа. То је дало нови карактер развојном путу културног туризма, па култура почиње да се промовише више из економских него из културних разлога.

Дакле, култура данас представља основни елемент на којем се темељи менаџмент туристичке дестинације. Управо су културни ресурси ти који туристичку дестинацију чине другачијом од осталих, култура је та која је чини посебном, јединственом и на свој начин изузетном. Треба бити свјестан чињенице да сунце, море, пјесак и планине постоје у многим државама свијета, али да је особеност туристичке понуде сваке регије, земље или локалне заједнице њен препознатљиви културни идентитет.

Оно по чему се једна земља разликује од друге или један град од осталих је управо култура народа и етничких група, језици, историја, културна добра, умјетност, вјеровања, обичаји, актуелне културно-умјетничке праксе и све оне специфичне културне вриједности које не постоје нигдје друго у таквом односу и са таквим особеностима.

То „специфично локално“ је оно што привлачи / одбија, у коначном, и одређује на избор тренутних или трајних путовања кроз прошлост и вријеме.

ucation), Wallingford 2005, 23.

³ Према D. A. Jelinčić, *Abeceda kulturnog turizma*, Zagreb 2008, 45.

⁴ G. Richards, *Cultural Tourism in Europe*, ATLAS (Association for Tourism and Leisure Education), Wallingford 2005, 23.

⁵ Према D. A. Jelinčić, *Abeceda kulturnog turizma*, Zagreb 2008, 51.

Култура у туризму представља вриједност којом се он „храни“, од које зависи и без које не може да се развија, без обзира да ли је пратећи или носећи садржај туристичке привреде. Познавање и уважавање културног наслеђа, историје, колективног сјећања, најкраће - културног идентитета, важан је чинилац и чврста основа сваке развојне стратегије, а нарочито специфичне туристичке понуде засноване на особеностима културних потенцијала.

Културну баштину чини скуп ресурса наслијеђених из прошлости које људи идентификују, независно од власништва над њима, као одраз и израз непрекидно еволуирајућих вриједности, увјерења, знања и традиција. Она обухвата све видове животне средине настале интеракцијом човјека и простора током времена. Културну баштину чине нематеријално и материјално културно наслеђе које се састоји од покретног и непокретног наслеђа, као и природна баштина која се налази у њиховом непосредном окружењу.

Постоје различити критеријуми за класификацију културног туризма. Најчешћи критеријум који се користи за класификацију културног туризма за основу има истоврсност социо-културних потреба туриста и културних атракција. Међутим, различита су тумачења овог појма. Већина аутора, пак, **културни туризам** на основну опште сличности социо-културних потреба туриста и туристичких атракција дијели на:

- туризам културних догађаја/догађања и
- туризам повезан са посјетом културно-историјским добрима и институцијама културе.

Само постојање културних ресурса није индикатор развијености културног туризма, јер треба осмислити пут од ресурса до културно туристичког производа. Другим ријечима, није довољно само имати богато културно наслеђе, већ је потребно њиме адекватно маркетиншки управљати. Све већа конкурентност на туристичком тржишту условила је да се од менаџмента културних атракција очекује да дефинише потребе са становишта самих туриста, да одговори на њихове захтјеве, да разумије њихова очекивања и да их испуни.

Тражња за културним туризмом није увијек хомогена и можемо говорити о различитим типовима тзв. културних туриста, односно о различитим тржишним „нишама“, које на путовање подстичу различити мотиви, а самим тим имају и различите жеље, склоности, навике и интересовања. Сходно томе, неопходно је осмислити различите стратегије тржишног наступа и планирати посебне миксеве производа за појединачне сегменте.

Међутим, осмишљавање било какве стратегије која се односи на промовисање не само културног, већ и било ког другог облика туризма, мора бити утемељено на студиозној анализи тржишта. Наиме, веома често, информација има пресудан значај у позиционирању туристичке дестинације на тржишту. Основна три разлога су: настанак глобалног маркетинга, нови нагласак на жељама купаца и тренд према нецјеновној конкуренцији.⁶ Битно је, дакле, прикупити информације о захтјевима и очекивањима туриста којима је упознавање културних атракција главни мотив путовања и оних којима је упознавање културних атракција само дио активности на путовању мотивисаном одмором и релаксацијом. Затим, потребно је бринути о захтјевима оних којима је то први боравак у дестинацији и онима који су већ раније боравили у конкретној дестинацији, као и туристима који долазе из различитих земаља. До таквих података могуће је доћи једино и искључиво истраживањем тржишта.

Управо истраживања показују да је упознавање културних ресурса чешће секундарни него примарни мотив путовања. Укупно културно туристичко тржиште, укључујући и туристе којима је култура секундарни мотив путовања, око три пута је веће од тржишта које чине туристи којима је упознавање културних атракција примарни мотив путовања.⁷ Другим ријечима, већина туриста тражи комбинацију културног доживљаја и одмора, а само мањи тржишни сегмент су они којима је култура главни мотив путовања. Туристи којима је главни мотив путовања култура, углавном су образованији, путују у групама и имају већу платежну моћ.⁸ Да би се подстакао интерес туриста за културне атракције, оне се морају одржавати, обликовати и истицати у контексту понуде дестинације. Дакле, у овом контексту, јако је важно креирати дјелотворан маркетинг менаџмент културних атракција/локалитета и креирати догађаје за туристе као „засебне туристичке производе“, и као дио свеукупне атракције дестинације, водећи при томе рачуна о њиховом синергетском односу.

За креирање имица дестинације треба одабрати одређену тему која преноси комплексан доживљај културно-туристичке атракције. Тако је, у нашем случају, културну баштину могуће промовисати кроз различите теме - легенде, знамените особе, књижевност, историју, археологију, архитектуру, сликарство и сл., али осим избора теме, готово подједнако је значајан начин њене интерпретације, који укључује мултимедијални приступ, специфичне туре, костиме, аудио-визуелне води-

⁶ P. Kotler, *Kotler On Marketing*, London 2001, 142.

⁷ R. C. Prentice, *Tourism and Heritage Attractions*, London 1995, 225.

⁸ Уп. T. J. Dallen, *Cultural Heritage and Tourism*, Harlow, 2006.

че и слично. **Културно наслеђе даје аутентичност туристичкој дестинацији, чини је препознатљивом и посебном и на њему се често темељи конкурентска предност у односу на друге дестинације.** Међутим, било да се ради о туристима којима је културна баштина примарни или секундарни мотив путовања, неопходно је знати да културни производи нису само грађевине или предмети, легенде и сл. из прошлости, већ њихову суштину представља и њихова интерпретација. Они нису, дакле, само пука здања и свјedoци прошлости, већ неисцрпан извор емоција, доживљаја, митова, обичаја, односно својеврсна синергија прошлости и садашњости.

Осим очувања, његовања и промовисања непокретних и покретних културних добара потребно је развијати и нематеријалну културну баштину, као значајан сегмент нашег културног наслеђа, кроз осмишљавање и адекватно презентовање нових културних производа.

У условима константних промјена у екстерном окружењу, глобализације пословања и повећане конкуренције на тржишту, културни ресурси морају понудити атрактиван културни „производ“. Комплексност културног „производа“, очигледна је и у квалитету његовог промотивног материјала и информацијама на web-страницама, које утичу на прва очекивања туриста од посјете одређеном локалитету, затим, прве визуалне импресије, приступ атракцији, физички изглед, амбијент, привлачност улаза у атракцију, гостољубивост особља, излагање, презентација и интерпретација културних ресурса, аудио-визуелни материјали и било који додатни догађаји и активности, излагање, презентација и интерпретација споредних атракција итд.⁹

• Купци не могу пробати и доживјети културни производ прије него што се одлуче на куповину. Из тог разлога их маркетиншким активностима треба подстаћи да посјете дестинацију. Такође, маркетиншким активностима их треба мотивисати да донесу одлуку о путовању на темељу имиџа, прикупљених информација или на бази личног искуства. При томе, значајну улогу имају брошуре, промоције у медијима и односи с јавношћу. Важно је да посјетиоци буду задовољни како би преносили позитивне информације, јер је за многе потенцијалне туристе од изузетне, ако не и од кључне важности, информација која се преноси „од уста до уста“, темељем препоруке пријатеља и родбине (тзв. “mouth to mouth marketing”).

Такође, приликом промовисања културних производа у туризму треба бити јако опрезан, посебно узимајући у обзир растућу тражњу.

⁹ V. T. C. Middleton, J. R. Clarke, *Marketing in Travel and Tourism*, Oxford 2003, 356.

Комерцијализација одеређеног културног ресурса и културног живота на неком подручју може довести до обесправљења или отуђења становника, који имају темељно и значајно веће право на производе и изражавање своје културе него посјетиоци и туристички маркетари који служе њиховим потребама.¹⁰ UNESCO статус одређених подручја или градова посебно је пријемчив масовном туризму, самим тим, такви локалитети обезбјеђују већу финансијску добит (заједници, подручју, држави), али истовремено и воде до нарушавања локалне традиције, дијалекта, природне околине, културног пејзажа и сл. Такође, неријетко се дешавају и проблеми који се односе на долазак превеликог броја туриста у одређено доба године, или пак у одређено доба дана. Тај проблем посебно долази до изражаја у живописним градовима, са малим, уским улицама, трговима и пјачетама, рустичним грађевинама и сл, при чему је однос домицилног становништва и туриста непропорционалан, на штету домаћина.

Маркетинг мора и у овом случају одиграти значајну улогу како би се културни туризам развијао на принципу одрживог развоја. У основи планирања туристичког развоја треба да се нађу и носећи капацитети, границе прихватљивих промјена, процјена утицаја туризма на културна добра, еколошка процјена утицаја, зонирање туризма и етички кодекси. У том смислу, Свјетска туристичка организација упозорава на потребу смањења негативног утицаја туриста на културне знаменитости:¹¹

- управљањем понудом и потражњом (ограничење броја посјетилаца и дужине боравка);
- управљањем кориштењем ресурса према њиховим могућностима и
- смањивањем негативног утицаја дисперзијом или концентрисањем посјета.

Несумњиво, културна баштина може и треба да буде агенс туристичке привреде. Та тема посебно добија на значају у вријеме када је финансијска и економска, тј. егзистенцијална криза могући индикатор сваке друге, па и кризе идентитета и културе. Међутим, пут од културног ресурса до квалитетног, атрактивног, јединственог културног производа дуг је и тежак - он изискује стратешко планирање и примјену маркетиншког начина размишљања и управљања. Сви елементи производа морају бити хармонични и избалансиран и неопходно је константно радити на њиховом унапређењу, односно на развоју укупног квалитета

¹⁰ L. Moutinho, *Strateški menadžment u turizmu*, Zagreb 2005, 43.

¹¹ *Cultural and Heritage Tourism* – International Magazine, 2004, 18.

туристичког производа. Од енормног је значаја његовање и унапређивање изворних и креативних културних вриједности и њихово прожимање са исто таквом културом туриста. У таквој констелацији односа на добитку су и једни и други – домицилно становништво тако на прави начин ствара и развија културне потребе и навике, а туристи квалитетно испуњавају и задовољавају своја очекивања од дате туристичке дестинације.

Свакако, не треба заборавити да без одговорног односа према сопственој прошлости, умјетности и култури нема ни квалитетне савремене продукције, а ни њене ваљане валоризације. Другим ријечима, валоризација културне баштине не треба да буде утемељена на комерцијализацији културе и подстицању вјештачке аутентичности, већ на његовању аутентичних културних вриједности које представљају мјесто преплитања и прожимања прошлости, садашњости и будућности, историје и митологије, живуће културе и традиције. Једино тако можемо креирати и презентовати профитабилан културни производ који може остварити конкурентску предност на савременом туристичком тржишту.

Актуелни трендови туристичког развоја базирају се на активнијем, садржајнијем и здравијем провођењу годишњег одмора, што говори да приликом доношења одлуке о избору одређене туристичке дестинације, пресудну улогу имају цјелокупни доживљај и услови боравка у њој. Туристи постају све захтјевнији и софистициранији и од туристичког путовања очекују да им, између осталог, омогући упознавање са другим народима, њиховом културом, традицијом, историјом, обичајима и сл. Појачано интересовање за ову врсту туристичких ресурса временом је и довело до формирања културног туризма. Са порастом притиска на животну средину и овај вид туризма је свој развој морао да утемељи на принципу одрживости, као нужном предуслову опстанка и на тај начин учествује у очувању културног насљеђа за будуће генерације туриста.

Будући да је очување природног и културног насљеђа предуслов дугорочног развоја и конкурентности туристичких дестинација и туристичких производа, јасно је да примјена концепта одрживости представља темељ будућег туристичког развоја. Општи циљ одрживог туризма подразумева рационално коришћење и заштиту природних, створених и културних ресурса туристичке дестинације, уз јачање економског интегритета и социјалне добити заједнице. Из општег циља одрживог туризма произилазе димензије њихове одрживости: еколошка, социо-културна и економска, помоћу којих се на најбољи начин може сагледати међузависност одрживог туризма и непокретног културног насљеђа.

Еколошку димензију одрживости карактеришу поступци које сектор туризма и комплементарни сектори предузимају ради директног спречавања или смањења степена деградације непокретног културног добра и његове заштите. Тако је, на примјер, познато да сагоријевање фосилних горива проузрокује емисију гасова који емитују ефекат стаклене баште и на тај начин директно угрожавају непокретно културно наслеђе. Међутим, употребом алтернативних извора енергије доприноси се очувању непокретног културног наслеђа и одрживом развоју туризма. Многи од ових пројеката су покренути или подржани управо од туристичке привреде.

Саобраћај је један од кључних фактора који има деградирајући утицај на непокретна културна добра и њихову заштићену околину, а, такође, и негативно дјелује на доживљај туриста приликом посјете конкретном културном добру. Међутим, алтернативним видовима превоза туриста смањује се продукција агенаса који имају деградирајуће дејство на непокретна културна добра и њихову заштићену околину. Ови видови превоза обухватају пјешачење и бициклизам као и традиционална превозна средства (попут коња и кочија), али и савремена превозна средства која користе алтернативне изворе енергије (као што су биогориво и биогаз, водоник, соларна енергија и сл.). Истовремено, измјештањем саобраћаја из зона у којима се налазе непокретна културна добра и у којима су концентрисане туристичке атракције смањују се бука и гужва, а самим тим и појачава доживљај посјетилаца приликом посјете овим добрима.

Заштићена околина културних добара је изузетно осјетљива на притиске туризма. Овај проблем се може ријешити зонирањем простора културних добара, тзв. *buffer* зонама. Зонирањем се утврђују зоне са различитим режимима заштите и коришћењем простора. На тај начин се у функцији заштите наслеђа и предјела утврђују видови кретања посјетилаца.

Социо-културну димензију одрживости карактерише укључивање специфичног културног обрасца локалног становништва у туристичку понуду дестинације засновану на непокретном културном добру. Комерцијализација традиционалних вриједности је једна од кључних негативних посљедица развоја туризма и она подразумијева промјену локалног наслеђа како би се оно приближило туристима. Те промјене подразумијевају нарушавање традиције, архитектуре, обичаја и сл., како би били пријемчивији масовном туризму.

Одрживи туризам мора да испоштује одређење и став локалне заједнице у погледу укључивања свог културног обрасца у развој туризма на подручју непокретног културног добра. Овај став се може креи-

рати од потпуне, преко дјелимичне отворености, до потпуне затворености.

Економску димензију одрживости карактеришу активности које су усмјерене на обезбјеђивање финансијске подршке за заштиту и афирмацију непокретног културног добра и његове заштићене околине и на економски просперитет локалне заједнице. Ове активности подразумијевају дјеловање које може, али и не мора бити тематски везано за непокретно културно добро.

Активности које су тематски везане за непокретно културно добро представљају активности које су засноване на интерпретацији културног и умјетничког наслеђа одређене цивилизације или историјског раздобља оличеног у самом добру. Ове активности најчешће попримају различите облике разгледања добра у пратњи стручног водича, историјских, умјетничких, археолошких, етнологских радионица и сл. Од активности које су тематски везане за културно добро посебно се издвајају представе настале у духу *ge-easment* туризма. Оне на један посебан начин дочаравају вријеме у коме је настало одређено непокретно културно добро. Насупрот њима, активности које нису тематски везане за непокретно културно добро се најчешће јављају као резултат услова за развој других видова туризма у заштићеној околини непокретног културног добра. Такође, јављају се и оне активности које посједују тематску позадину која се разликује од оне коју посједује непокретно културно добро. Циљ ових активности је да заинтересују и оне туристе који нису мотивисани културним наслеђем конкретног добра.

Туристичка презентација је једно од кључних питања заштите и очувања непокретног културног наслеђа и подразумијева начин на који се непокретно културно добро презентује јавности. На тај начин туристичка презентација одређеног културног добра има значајну улогу у креирању доживљаја код посјетилаца, а њихова искуства свакако утичу и на степен појединачне освијешћености о значају његове заштите. Позитивно искуство може подстаћи посјетиоце да покрену сличне акције и учествују у активностима заштите културног наслеђа које се налази у мјесту њиховог сталног боравка или у његовом окружењу, док негативно искуство може изазвати потпуну индиферентност према непокретном културном наслеђу.

Са становишта степена вјерности у коме се непокретно културно добро приказује, туристичка презентација може бити:

- непосредна (непокретно културно наслеђе се конзервира, а затим приказује јавности, чиме се чува његова изворна вриједност);

- посредна (непокретно културно наслеђе се конзерваторски третира - реконструише, рестауира и сл, а затим приказује јавности, при чему се губи на изворној, али добија на туристичкој вриједности), и

- комбинована (непокретно културно добро се конзервира и приказује јавности, али се истовремено на његовом дијелу врши реконструкција његовог првобитног изгледа и намјене).

Иако сваки од поменутих типова презентације непокретног културног добра има своје предности и недостатке, већина аутора се слаже да је управо комбинована туристичка презентација најуспјешнији вид представљања непокретне културне баштине, зато што посјетиоцима, са једне стране представља добро у оном стању у којем се налазило у тренутку откривања, а са друге стране и његову реконструкцију.

Са становишта заштите непокретног културног наслеђа од механичких и других оштећења, туристичка презентација може бити:

- отворена (непокретно природно добро се приказује у оквиру објекта лаке конструкције која омогућава снажан продор природне свјетлости и омогућава сагледавање наслеђа у природном и културном пејзажу који га окружује), и

- затворена (непокретно природно добро се приказује у оквиру објекта са масивним зидовима уз интензивну употребу вјештачког освјетљења, што онемогућава сагледавање наслеђа у природном и културном пејзажу који га окружује).

Затворену туристичку презентацију непокретног културног наслеђа све снажније потискују презентације отвореног типа, које теже не само заштити непокретног културног добра, већ и његовом представљању у оквиру природног и културног, руралног и урбаног пејзажа који га окружује, а са којим чини органску цјелину, дакле, тежи се интегралном приступу.

Капацитет простора и кретање посјетилаца представљају важне елементе туристичке презентације непокретног културног наслеђа. Од броја посјетилаца и начина њиховог кретања зависиће и квалитет и интензитет доживљаја самих посјетилаца. Велика концентрација посјетилаца на једном мјесту онемогућава јасно сагледавање појединих дјелова културног наслеђа и утиче на смањење доживљаја које добро као цјелина оставља на њих, те је стога неопходно планирање броја посјетилаца и обезбјеђивање интерпретације непокретног културног добра од стручних водича.

Једна од значајних техника која се у овим случајевима примјењује је „носећи капацитет”, који подразумијева дефинисање „максималног броја туриста који бораве на неком мјесту, без непожељних посљеди-

ца по животну средину и без непожељног пада квалитета доживљаја код туриста”.¹² Носећи капацитет је један од кључних механизма у планирању туризма који обухвата како еколошку, тако и економску, социјалну и психолошку димензију, па самим тим представља динамичан процес који је неопходно прилагођавати новим трендовима туристичког развоја.

У туристичкој валоризацији културног добра важан чинилац је његова туристичка интерпретација, која по дефиницији подразумева „образовну активност која има задатак да тумачи наслеђе јавности путем различитих медија у комбинацији са непосредним доживљајем или додиром посјетилаца са непосредним предметом интерпретације, настојећи при томе де избјегне пуко набрајање сувопарних чињеница”.¹³

Дакле, туристичка интерпретација непокретног културног наслеђа представља тумачење непокретног културног добра са циљем да се омогући његово боље разумевање и подигне ниво свијести код посјетилаца о значају његовог очувања, заштите и одрживог развоја. Атрактивност непокретног културног добра за посјетиоце и интензитет доживљаја који ће код њих изазвати зависи управо од туристичке интерпретације. Адекватна туристичка интерпретација непокретног културног наслеђа одликује се садржајношћу, сажеташћу и јасноћом. Садржајност подразумева богатство чињеница о различитим културним и друштвеним аспектима једне епохе, цивилизације, културе, народа, традиције, историје или личности које су садржане у разноврсним наративним темама формираним на темељу општих информација везаних за непокретно културно добро и поједине његове дјелове. Сажетост је неопходна, јер је потребно интерпретирати више аспеката непокретног културног добра и омогућити њихово тумачење што већем броју посјетилаца, док јасноћа подразумева коришћење опште познате терминологије која је блиска ширем кругу посјетилаца (осим у случајевима специфичних верзираних циљних група као што су историчари умјетности, археолози, архитекте, конзерватори и сл.).

Од инструмената посредне туристичке интерпретације највише се користе аудио визуелни водичи, штампане и електронске публикације, инфо панои и сл., док кључну улогу, када је у питању непосредна метода туристичке интерпретације, имају интерпретатори непокретног културног добра, у форми класичног интерпретатора, интерпретатора као знамените културно–историјске личности или, пак, посјетилаца у форми интерпретатора.

Одрживост туристичке дестинације представља њену способност да одржава и брани квалитет свог физичког, социјалног и културног ок-

¹² A. Mathieson, G. Wall, *Business and Economics*, London 1982, 137.

¹³ F. Tilden, *Interpreting Our Heritage*, Chapel Hill 1977, 86.

ружења, са свим својим ресурсима, док се са сопственим производом такмичи на тржишту. У том смислу, успјешан менаџмент туристичке дестинације, поред традиционалних економских и менаџерских знања, укључује и принцип управљања просторним могућностима дестинације и сва знања и вјештине везане за специјалну заштиту простора, сигурност и обновљивост квалитета животног окружења, уз сужавање људске дјелатности у осјетљивим природним и културним зонама.¹⁴

Концепт одрживог развоја, између осталог, подразумева:

- стварање висококвалитетног туристичког производа који задовољава потребе туриста, уз очување туристичких ресурса за будуће генерације;
- очување и унапређење квалитета животне средине, оптимално коришћење и заштиту природних и културних ресурса;
- афирмацију и очување културног идентитета подручја, традиционалних вриједности и међукултуралног разумијевања и толеранције;
- економски развој, очување социјалног интегритета и подизање квалитета живота локалне заједнице;
- директан и индиректан економски профит од туризма и смањење сиромаштва локалног становништва и
- стратешко планирање и управљање развојем туристичких подручја.

Дакле, одрживи туризам са једне стране обезбјеђује просперитет локалних заједница и доприноси очувању њиховог социо-културног идентитета, укључујући и заштиту и рационално коришћење непокретног културног наслеђа. Међутим, са друге стране, валоризација непокретне културне баштине и њена адекватна презентација и интерпретација, у комбинацији са специфичним културним обрасцем локалних заједница, могу подићи свијест о значају очувања не само културне, већ и природне средине, и на тај начин подстаћи развој одрживог туризма, као и очување постојећих и стварање нових вриједности за будуће генерације.

¹⁴ Уп. В. Ritchie, G. Crouch, *The Competitive Destination*, London, 2003.

Anastazija MIRANOVIĆ

CULTURAL HERITAGE TOURISM IN MONTENEGRO
WITH SPECIAL REFERENCE TO DUKLJA

Summary

Theorists of tourism often point out that tourism experience is the most distinctive cultural need of modern man. Therefore, tourism can be understood as a way of life through which it is easiest to perform homogenization of culture. Cultural heritage provides the authenticity of a tourist destination. That is something what makes difference among various tourist destinations. Combined tourist presentation represents the most successful aspect of the presentation of immovable cultural heritage, because the visitors are presented with the benefits from the time of discovery, and on the other hand they see its reconstruction. Cultural heritage is a very specific part of the overall tourism offer which can bring competitive advantage. Sustainable tourism on one hand ensures the prosperity of local communities and contributes to the preservation of their socio-cultural identity, including the protection and rational use of immovable cultural heritage.

Магдалена РАДУНОВИЋ*

ЗАШТИТА И ПРЕЗЕНТАЦИЈА АРХИТЕКТОНСКИХ ОСТАКА И АРТЕФАКАТА НА АНТИЧКИМ ЛОКАЛИТЕТИМА У ЦРНОЈ ГОРИ

ABSTRACT: Research, documentation and preservation of cultural heritage occupies a central place in the culture of one country and presents evidence of its identity. The ancient sites in Montenegro are numerous, but very poorly preserved and insufficiently archaeologically explored. Unfortunately, none of these sites, including Doclea, are adequately protected or even presented in a modern way, either in their natural environment, nor the abundance of materials in the museums. Good presentation of cultural treasures is increasing revenues and the quality of this experience for tourists encourages the desire to re-visit.

KEY WORDS: Doclea, archaeological excavation, architecture, conservation, protection

Истраживање, документовање и очување културног наслеђа заузима централно мјесто у култури једне државе и представља доказе њеног вишевијековног идентитета. У историји архитектуре наилазимо на дјела непознате љепоте и вриједности која остају доступна генерацијама рођених дуго након изградње тих грађевина и дуго након смрти самих градитеља. Проучавањем, разумијевањем и оцјеном остатака прошлости неминовно се јавља потреба да се такви архитектонски споменици заштите и величају као материјални доказ историје која нас је обликовала као појединце и као друштво.

Историја је континуум без почетка и краја, низ слојева који се преклапају и прожимају, па је задатак истраживача и историчара откривање основних принципа и претпоставки препознавања прошлих вре-

* ЈУ Музеји и галерије Подгорице.

мена. Ова отворена, још увијек жива историја, темељ је одрживог развоја, што осигурава континуитет у употреби грађевина и подухвата из прошлости.

Сл. 1 - Локалитет Дукља

Културно–историјско наслеђе има прворазредан значај као доказ трајања и идентитета, као инспирација за нова достигнућа, као привлачне туристичке дестинације, као битан садржај образовних, научних и културних програма. Истраживање, чување и валоризовање културног наслеђа и усмјеравање његовог коришћења у функцију туризма морало би бити приоритет савремене културне политике сваке државе, по чему се цијени и препознаје степен њеног развитка. Да би се културна добра на прави начин нашла у развоју туристичке привреде, а у исто вријеме спровео одговарајући режим заштите, стручне санације и очувања, неопходно је предузети мјере заштите и опште валоризације укупног споменичког фонда. Тек након тих мјера корисно је, пожељно и исплативо културно добро ставити у службу развитка и што квалитетније и модерне туристичке понуде.

Антички локалитети у Црној Гори су бројни, али веома лоше очувани и археолошки недовољно истражени. Нажалост, ниједан није адекватно заштићен ни савремено презентован, ни у природном окружењу, а ни у богатству пронађеног материјала.

Наиме, доскорашња пракса археолошких истраживања састојала се у откривању архитектонских остатака и археолошких структура, као и праћењу покретних артефаката, без неког прецизног плана заштите откривеног материјала. На античким локалитетима су, углавном, истражене некрополе које су нам дале обиље информација и мноштво покретног материјала од којих је већина конзервирана, док су архитектонски остаци и откривене структуре, након документовања, затр-

Сл. 2 - Превентивна конзервација мозаика на терену, Дукља

Сл. 3 - Откривени мозаик у објекту IX, Дукља

Сл. 4 - Конзервација мозаика

павани или остављани на милост зубу времена. Конзерватори углавном нису били на терену приликом археолошких ископавања или су само фигурирали до доношења новог Закона о заштити културних добара којим се, коначно у Црној Гори, правно регулишу обавезе и начини спровођења конзерваторских мјера. Конзервација материјалних остатака као видљивих, опипљивих и чињеничних доказа једног времена, најважнији је сегмент заштите. Првенствени циљ конзервације је докумен-

Сл. 5, 6 - Западни зид објекта IX прије и након конзервације
товање, очување квалитета и вриједности културног добра и продуже-
так вијека трајања свих материјалних доказа као свједока континуитета
живота на неком простору.

Један од најболнијих проблема у конзервацији је конзервација
грађевинских објеката из свих временских периода, јер они због карак-
тера и величине остају на лицу мјеста па се третман врши ин ситу. Сит-

Сл. 7 - Садашњи изглед малих терми

ни налази, керамички и стаклени судови, накит израђен у различитом материјалу, метално, камено и дрвено оруђе или оружје се превентивно заштити и преноси у конзерваторски атеље гдје се, након макроскопског и микроскопског испитивања и анализе стања материјала од којег су сачињени, над њима изводе одговарајући конзерваторски третмани који им стабилизују стање и на тај начин се сачувају за дужи временски период. Конзерватор мора континуирано да прати нова достигнућа у смислу примјењивања нових материјала и савременије технике рада у обради артефаката са археолошких истраживања, као и осмишљавати начине њихове презентације у музејима и начине конзервације и презентације остатака архитектуре који остају ин ситу. Извјесно је да конзервација археолошких предмета представља посебан изазов за конзерватора, јер је веома сложен задатак који му се намеће, у смислу анализа и одабира одговарајуће методе рада. Потребно је предмету сачувати онај облик и изглед који је имао када је направљен, или макар када је пронађен, а истовремено зауставити све процесе који воде његовом даљем пропадању, а након тога обезбиједити оптималне услове чувања.

Сл. 8 - Садашње стање терми на Дукљи

Један од несумњиво најзначајнијих локалитета из доба антике у Црној Гори је археолошки локалитет Дукља. Сада видљиве и донекле презентоване археолошке непокретности, које чине остаци објекта из периода антике, су у различитим стадијумима распадања или доведене до потпуне непрепознатљивости. Остаци малих терми веома су добро конзервирани шездесетих година, након археолошких истражи-

вања, али је стара конзервација попустила и терме су готово непрепознатљиве. Иако је конзервација квалитетно обављена, уз дозиђивање неколико редова камена, није ријешен проблем подних површина, па је на њима израсло растиње које подрива камену структуру и то мало сачуване грађевине. Велике терме су конзервиране у затеченом стању, без дозиђивања, прије 15 година, али и на њима је неопходно поновити конзерваторске мјере.

Опште стање бедема овог античког града са свим припадајућим остацима архитектуре је забрињавајуће, а на појединим мјестима и катастрофално. Након археолошких истраживања спровођених током 2009/10 и 2011. године, извршили смо превентивну конзервацију новооткривених зидова, нумерисаног на карти Дукље као објекат IX, и откривеног малог дијела мозаика који се налазио у цели Капитолног храма. Ове конзерваторске мјере, иако значајне јер ће сачувати макар затечено стање пронађених структура, недовољне су за неку озбиљнију презентацију и популаризацију овог локалитета. Да би приближили посјетитељима Дукље намјену и изглед некадашњих импозантних објеката морали бисмо, тамо гдје за то имамо довољно релевантних података о изгледу, величини и намјени грађевине, израдити конзерваторске пројекте рестаурације, реконструкције и анастилозе, чијом реализацијом би, макар и дјелимично, добили визуелан изглед храма, улице, терми или базилике.

Као посебан проблем, који захтијева што скорију озбиљну инервенцију, намеће се и импровизовани лапидаријум, гдје су сви конструк-

Сл. 9 - Камена пластика на локалитету

Сл. 10 - Камена пластика на Дукљи

тивни и украсни архитектонски елементи положени директно на земљу и насумице поређани. Ради се о епиграфским споменицима и изванредно украсеним фрагментима камене пластике који су некада красили храмове и базилику на Дукљи. Са музеолошког и конзерваторског гледишта, најцјелисходније би било вратити фрагменте изворно припадајућем простору, али још увијек нисмо поуздано утврдили њихово првобитно мјесто, па је боље организовати лапидаријум у неутралном просторном оквиру локалитета. Према облику и распореду грађевина на површини локалитета, као неутралан простор за лапидаријум намеће се форум као једини слободан, истражен простор. Активностима на формирању прикладног лапидаријума претходио би конзерваторски пројекат којим би се прецизно дефинисао простор и предложиле неопходне мјере конзервације камене пластике.

Досадашњи конзерваторски радови на откривеним архитектонским остацима, можемо слободно рећи монументалних објеката који су се налазили у урбаном језгру Дукље, имали су за циљ очување затеченог стања. Намјена и начин презентовања овог изузетног античког локалитета изискује низ мјера и радњи које директно утичу на даље кораке и примјене других конзерваторских мјера. Неопходно је откупити све парцеле које су дио локалитета а и данас се налазе у приватном власништву. Потом треба дефинисати начин презентовања и употребе и будуће намјене појединачних, до сада откривених објеката. На основу јасних архитектонских склопова и нађене камене пластике имамо довољно података за израду конзерваторских пројеката реконструк-

Сл. 11 - Рушевни остаци бедема Дукље

ције појединачних објеката, макар до нивоа њихове препознатљиве висине. На тај начин бисмо истакли визуру грађевина, чиме би оне биле препознатљиве за све посјетиоце Дукље, а самим тим и локалитет много привлачнији за туристе. Све спроведене конзерваторске мјере урађене у складу са законом и правилима струке, гдје се не нарушава изворни изглед објеката, унапређују стање културног добра.

Начини конзервације и презентације не смију, ни у једном сегменту, нарушити изворност споменика ни искривити његову аутентичност. Тиме се омогућава даље научно обрађивање, едукација, валоризација и туристичка презентација. Досадашња пракса је показала да археолошки локалитети и налази, иако су конзервирани ипак нијесу трајно заштићени уколико није омогућено коришћење које обезбјеђује редовно одржавање, што се омогућава кроз туристичку валоризацију. Осим заштитних мјера и акција неопходно је константно развијање свијести јавности о значају очувања архитектонског наслеђа као елемента културног индентитета и као извора инспирације и креативности садашњих и будућих генерација.

По завршетку конзервације и уређења терена, овај локалитет се мора оплеменили новим садржајима који ће унаприједити туристичку понуду и направити од археолошког локалитета Дукље туристички објекат ексклузивног типа. При томе је најважније учинити компатибилним циљеве развоја туризма и заштите културних добара, без угрожавања физичке и симболичке вриједности локалитета, као и установити баланс између потреба, интереса и погодности које захтијева развој туризма и циљева заштите културних добара. Добром презентацијом културних добара повећава се и квалитет доживљаја туриста и подстиче жеља за поновном посјетом. Доношењем новог Закона о културним добрима, позиционирање културне баштине, у законским оквирима, подигнуто је на много виши ниво, а досадашња пракса нам указује на неопходност континуираног рада свих субјеката и повезивање на интердисциплиниран начин.

Сл. 12 - Остаци цивилне базилике

Стари градитељски објекти или њихови препознатљиви остаци и артефакти су нам потребни за научну документацију, педагошке, културне и туристичке сврхе. Једино помоћу њих нам је могуће приказати историју наше земље и на најсликовитији начин дочарати изглед и намјену грађевине, што постижемо само квалитетном конзервацијом и плански осмишљеном презентацијом.

Magdalena RADUNOVIĆ

PROTECTION AND PRESENTATION OF ARCHITECTURAL REMAINS AND ARTIFACTS AT THE ANCIENT SITES IN MONTENEGRO

Summary

Research, documentation and preservation of cultural heritage occupies a central place in the culture of one country and presents evidence of its identity. The ancient sites in Montenegro are numerous, but very poorly preserved and insufficiently archaeologically explored. Recent practice of archaeological research consisted in discovering the architectural and archaeological remains of the structure as well as moving artifacts without a precise plan for the conservation of this excavated material. At these ancient sites the necropolii are mainly explored, as they

have given us a wealth of information and lots of movable artefacts and treasures, most of which are preserved, while the architectural remains and excavated structures, after documenting, are filled up or were left at the mercy of the ravages of time. Conservation of material remains as a visible, tangible evidence and facts about a historic period, the most important segment of protection. The foremost goal of conservation is documenting, preserving the quality and value of cultural treasure and the extension of the useful life of tangible evidence as a witness of continuity of life in the area. Undoubtedly one of the most important sites of ancient history in Montenegro is an archaeological site Duklja. Now visible and somewhat presented, it consists of the remains of buildings from the period of antiquity but they are in various stages of decay and should be brought to full restoration and recognition. As we would like to bring Duklja closer to visitors and its touristic purpose, appearance of the former grand buildings would have to, for those that we have enough relevant information about earlier appearance, size and purpose, go through conservation restoration projects, reconstruction and analysis so that the end result would, at least in part, be a visual appearance of the temple, streets, baths or basilica. There is also an issue, which requires an urgent intervention, of serious vs. improvised Lapidarium, as all structural and decorative architectural elements lay directly on the ground and are randomly arranged. We are talking about epigraphic monuments, remarkably decorated with fragments of stone sculptures that once adorned temples and the Basilica of Duklja. From museological and conservation point of view, it would be adequate to return fragments to their original place, but we are still not sure of their original location, so it is better to organize Lapidarium in a neutral space on the location.

None of the prominent archaeological sites in Montenegro are adequately protected or even presented in a modern way, either in their natural environment, nor the abundance of materials in the museums. Good presentation of cultural treasures is increasing revenues and the quality of this experience for tourists encourages the desire to re-visit. We need to make scientific documentation of these old architectural buildings or their identifiable remains and artifacts for educational, cultural and tourism purposes. Only by presenting them we can show the history of our country and most vividly evoke the look and purpose of the building, which is achieved only by quality conservation planning and thought out presentation.

ЧЛАНЦИ

Savo MARKOVIĆ*

„UNA CHASA IN LA ZITADE DE ANTIVARI“: PATRICIJSKI ROD ZUPAN (ŽUPAN)

ABSTRACT: *Based on archival evidences and historiography, considered is the patrician lineage Zupan (Župan) of Bar, during the fifteenth and sixteenth century. Members of the lineage are followed through a network of social relations, interest groups, cognatic and agnatic kinship, through architectural heritage, transfer of tradition, the prerogatives of class cohesion and spiritual community, patrimony conservation strategies and a renewal of memories.*

KEY WORDS: *Bar, Middle Ages, Early Modern Age, patriciate, patrimony, contract, testament*

Barski rod Zupan (Župan) je, kako je zabilježeno, pripadao patricijatu u XV i XVI vijeku. Mletački sindici *Zan Battista Giustinian* i *Anzelo Diedo* u izvještaju iz 1553. godine navode 13 patricijskih familija u Baru: *Bazani, Battaglia, Borisi, Cratech, Dalmas, Goliebi, Maruelli* (Marusco), *Pasquali, Prodi et Proculiani, Ruzi o Curiazi* (Churiaze), *Samuelli, Zuppani*.¹ Tridesetih godina XVII v., kao barske patricijske, pomenute su, međutim, samo familije: Borisi, Goetići, Natali, Nasachi, Pasquali i Samueli; ukupno njih šest.²

Moguće je da je iz ovog barskog roda potekao i kotorski biskup *Franco Župan*.

* Autor je doktor pravnih i humanističkih nauka, Bar.

¹ *Commissiones et relationes Venetae*, collegit et digessit Šime Ljubić – Tomus II, Annorum 1525 – 1553, *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, volumen octavum, Zagrabiae 1877, 234.; Carl Georg Friedrich Heyer von Rosenfeld, *Wappenbuch Der Adel des Königreichs Dalmatien, nach archivalischen und anderen authentischen Quellen*, Nürnberg 1873, s. VI.

² S. S. Marković, *Barski patricijat*, Bar 1995, 16.

I. Od titule do prezimena

Osvrt na dalmatinske komune indicira rod *Zupanich*, koji se, kao patricijski, pominje na Hvaru, gdje su se župani birali iz redova hvarskih *nobila* („*de genere genithi*“; rodovsko plemstvo; „didići“).³ Rod *Zuppanei* bio je prisutan na Braču.⁴ Ukorijenjenost institucije župana i percepcija tog naziva kao porodičnog prezimena na Pagu moguće je da ukazuje na pripadnike roda koji su nekada vršili dužnost kraljevskih župana.⁵ *Ljetopis Popa Dukljanina*, prema kojem je dodjeljivanje novih kraljevskih dužnosti vodilo transformisanju župana u *comesa*,⁶ upućuje i na istovjetnost pojmova knez i župan („*Ipanos, id est Comites*“; „*Comitibus vero, id est Ipanis*“; „*Comites, id est Ipani*“).⁷ Tokom XIII-XIV st. Barom upravljaju kneževi, ljudi domaćeg porijekla. U izvorima su zabilježene barske patricijske familije koje su prezime kasnije mogle dobiti na temelju ovakve etimologije (*Zupani*, 1424.; *De Comi*, 1431.; *Comis*, 1441), odnosno nasljeđivanja titule.⁸

Institucija župana, od koje je nastao patronimik tj. prezime u Baru, mogla je označavati i opunomoćenika vlasti koji nije morao obavljati službu gradskog kneza, već i upravitelja bratovština ili crkvenog (katedralnog ili samostanskog) prokuratora.⁹ K. Jireček naglašava da su *Zupanus* u Baru i na Krku prezime dobili od „sl. župan comes“ („*Würden und Aemter*“).¹⁰ Tako su titule proistekle iz institucija slovenskog porijekla¹¹ nasljeđivanjem i eti-

³ F. Smiljanić, O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima od 9. do 16. stoljeća, *Povijesni prilozi*, god. 26, br. 33, Zagreb 2007, 65.

⁴ C. G. F. Heyer von Rosenfeld, *Wappenbuch Der Adel des Königreichs Dalmatien*, n.d, s. VII, XV.

⁵ F. Smiljanić, O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima, n.d, 76, 92.

⁶ *Isto*, 58.

⁷ Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum, Joannis Georgii Schwandtneri: „*Scriptores rerum Hungaricum veteres, ac genuini*“, vol. III, Bibliopolpre Vindobonensis, 1746, p. 481, u: *Monumenta Montenegrina*, knjiga X (pripremio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, preveo Mile Bogeski), Podgorica 2003, 74, 77.

⁸ F. Smiljanić, O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima, n.d, 46, 92.

⁹ *Up.*: F. Smiljanić, n.d, 74, 78, 85, 93.

¹⁰ C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters* (I. Theil), *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse*, XLVIII Band, III. Wien 1902, s. 76.

¹¹ J. Kovačević je u *Istoriji Crne Gore*, 1, za najstariji naziv glavarova slovenske administracije - župan - pretpostavio da je avarskog porijekla. Konstatujući da se ne javlja u protobugarskim natpisima te da nije titula koja se javlja u bugarskom jeziku, navodi niz njenih derivata (dakorumunski – jupin, sjeverozapadnoslovenski – pan, hpan; panonskoslovenski – ispan, preko mađarskog), ističući da je najznačajniji južnoslavenski oblik – span. Značenje span – *spanós* - *cosav*, po njemu odgovara mongoloidnom tipu i može se vezati za Španje, ukoliko se smatraju reliktima Avara. Uputio je i na razlikovanje Avara i Hrvata kod K. Porfirogenita. Budući da su, prema crnogorsko-hercegovačkoj tradiciji, Španji jedan od naroda pr-

mološkim prilagođavanjem obilježavale i pripadnike gornjeg sloja gradskog društva.

II. Način bilježenja pripadnika roda *Zupan* u istorijskim izvorima

Opredjeljenje za najučestaliji način bilježenja kao način označavanja pripadnika ovoga roda – *Zupan* – implicira obavezu ukazivanja na modalitete transliteracije njihovog prezimena, kako se srijeće u arhivskim izvorima. Prezimenske varijante na koje je nailaženo u istorijskim dokumentima i istoriografiji su sljedeće: *Zupani* (1424, 1445), *Zupan* (1431, 1514, 1570), *de Zupanis* (1494), „*Zupam, nobele da Antivari*“ (1501), *Zuppan* (1548), *Zuppano* (1549), *Zupana* (1570), *Zuppana* (1577); *Supan* (1437); *Puppani* (1553); *Tupani*, *Xupan*, *de Zuppanis*, *Župan*, *Županja*.¹²

vog etničkog sloja tog područja, te da se po izgledu i jeziku razlikuju od Slovena, na njihovu nekadašnju prisutnost mogle bi ukazivati brojne toponomastičke potvrde. *Istorija Crne Gore* 1 (Zarije Bešić, Draga Garašanin, Milutin Garašanin, Jovan Kovačević); J. Kovačević, „Od dolaska Slovena do kraja XII vijeka“, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1967, 288. F. Smiljanić, međutim, upućuje na obimnu literaturu o instituciji župana, ističući da je A. Bogucky na temelju toponima koji se vežu za ovaj pojam dokazao da on nije avarskog porijekla. Teorija o avarskom porijeklu župana dovedena je u pitanje činjenicom da se toponimi koji svjedoče o postojanju te institucije pojavljuju na znatno širem području nego što je bio prostor suživota Slovena i Avara. Na tragu etimološkog pristupa takvog mišljenja je i G. Holzer, koji isključuje bilo kakav avarski uticaj što se tiče riječi župan, što proizilazi iz načina uređenja avarske vlasti, poretka unutar kojeg se zadržalo slovensko plemensko ustrojstvo. F. Smiljanić upućuje i na studiju F. Malingoudisa o etimološko-istorijskoj analizi institucije župana, utemeljenoj i na protobugarskim natpisima i starobugarskom *Codex Suprasliensis*, te ističe definiciju R. Katičića, koji župana označava „starješinom“, odnosno instancom „demokratskoga staroslavenskoga društva, koje je određivalo njegove javne poslove“. S obzirom na uticaj i učinak koji je kroz recepciju u njoj iznesenih shvatanja prethodnih decenija imala *Istorija Crne Gore* J. Kovačevića i drugih autora, na ponovno promišljanje određenih sudova od značaja je i upućivanje na pojmove župan i špan u *Pravno povijesnom rječniku* V. Mažuranića, odnosno na nazive i praksu pojedinih kancelarija. F. Smiljanić, *n.d.*, 33-35, 59-60, 69. L. Steindorff izvodi mađ. ispán od slov. župan. Ludwig Steindorff, *Die Dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert: Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*, Städteforschung A/20, Köln-Wien 1984, s. 52, 101.

¹² Rade Novaković je postavio pitanje relacije pripadnika familije transkribovane *Puppani* i spičanske porodice Papan. R. Novaković, *Spič (Hospicium) - Nehaj/Sutomore/Čanj, Istorijski i etnografski prilozi* (Priredio i predgovor napisao Nikola Damjanović), Beograd 1997, 119-120. C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters* (II. Theil), *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse*, XLIX Band, II, I. Wien 1902, s. 79.: „Župan. ... In Antivari im XV. Jahrhundert eine Familie Zuppan, Xupan“; Idem, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters* (III. Theil), *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse*, XLIX Band, II, I. Wien 1902, s. 71.: „Zupan, Zupani, Zuppan, Xupan, Nobiles von Antivari im XV. Jahrhundert.“; S. Ćirković, B. Hrabak, N. Damjanović, Đ. Vujović, Lj. Živković, *Bar grad pod Rumijom*, Bar 1984, 66. Sve potcrtao: S. M.

III. Patriciji Zupan (*de Zupanis*): Bar i Dubrovnik u XV stoljeću

Podaci iz XV st. ukazuju na to da su pripadnici ove porodice od 1424. g. bili prisutni u Dubrovniku, gdje se javljaju kao zakupci trgovačkih radnji. Iako se zatim pominju kao stanovnici i građani Dubrovnika, i dalje su evidentne njihove bliske poslovne i porodične veze s drugim istaknutim barskim rodovima (*Rugi, Brizii, Comi, Mence*), takođe orijentisanim na Dubrovnik. U Baru 1444. godine čine graditeljske poduhvate angažovanjem dubrovačkih klesara.

Petrus, Ser Piero (Petar) Zupani, bio je otac **Zagn Petri Zupana**, barskog trgovca koji dolazi u Dubrovnik oko 1424. g. i stiže dubrovačko građanstvo,¹³ kao i **don Paska Župana**, barskog duhovnika koji se pominje 1437. godine.

Zagn, Zagno, „**Zanni de Piero Zupani de Antibari**“ je kao zakupac zabilježen u knjigama nekretnina dubrovačke komune; „*in 1424 per yperperi octantadue al anno*“; takođe je 1429. godine naveden kao zakupac nekretnina u Dubrovniku, kada se pominje i drugi iznos: „**Zagno de Piero d'Antivari yperperi decenove, grosso uno all'anno**“.¹⁴ Držao je dvije radnje (*stacon*); jedna od njih se nalazila u kući s prostorom za stanovanje iznad i s klupom za trgovanje ispred. To je isti trgovac, **Ivan Petra Župana**, zabilježen u Dubrovniku 18. decembra 1427. g.¹⁵ On tada, kao dubrovački *cives et habitator*, postavlja za svoje punomoćnike mudre ljude Lovra Srđevog Ruđija i Junija Teodorovog Bricija, građane i stanovnike Bara („*prudentes viros Laure Sergii Rugi et Ser Gionium Teodori Brizii, cives et habitatores Antibari*“), da „uberu“ ono što mu pripada od dužnika Bogoja Đurića iz Bara („*Bogoe Giurich de Antibaro*“), Pavla Bratoševića i njegove braće iz Podgorice („*Paval Bratosseovich et eius fratribus de Podgoriza*“).¹⁶ Pavle i njegova braća morali su biti poslovni ljudi koji su izlazili na Sredozemlje preko Bara, koristeći kapital Barana u Dubrovniku.¹⁷

¹³ R. Čuk, *Trgovci iz zetskih gradova u Dubrovniku i srpskim zemljama u srednjem veku, Srednjovjekovna istorija Crne Gore kao polje istraživanja*, 3, Podgorica 1999, 165.

¹⁴ *Knjige nekretnina dubrovačke općine (13-18. st.) / Libri domorum et terrenorum communis Ragusii deliberatis ad afflictum (saec. XIII-XVIII)*, pripremili Irena Benyovsky Latin i Danko Zelić, knj. 7/1, I, Zagreb – Dubrovnik 2007, 187, 209.

¹⁵ B. I. Hrabak, *Podgoričani trgovci XV, XVI i XVII veka prema kotorskoj i dubrovačkoj gradi, Istorijski zapisi*, god. XXVI, knjiga XXX, 3-4, Titograd 1973, 258.

¹⁶ B. Hrabak, *Podgoričani trgovci XV, XVI i XVII veka prema kotorskoj i dubrovačkoj gradi, n.d.*, 258. Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Diversa notariae* (DN), Ser. 26, br. 15, f. 159r. Snimak navedenog i dokumenata iz DN, sv. 27 (f. 143v), iz *Diversa cancellariae* (DC), sv. 59, ff. 29r-29v, iz *Testamenta notariae* (TN): sv. 12 (ff. 210r-210v), sv. 13 (ff. 209v-210v), sv. 14 (ff. 193r, 194r), sv. 27 (ff. 19r-21r) i iz LClev, ustupljeni su mi ljubaznošću prof. dr sc. Nelle Lonze. Na tome joj, kao i na vrijednim sugestijama i kolacioniranju isprava iz DN i TN, najljepše zahvaljujem.

¹⁷ B. Hrabak, *Podgoričani trgovci XV, XVI i XVII veka prema kotorskoj i dubrovačkoj gradi*,

Dubrovačko građanstvo je u decembru 1431. g. dobio i Županov nećak: „*Marince de Mence, nepos Zagn Petri Zupan*“.¹⁸ Marinče se pominje u Dubrovniku i u izvorima iz 1434/36. g.¹⁹ (bio je 8. XI 1436. jamac Radoslava Pomenovicha iz Dubrovnika, za 74 perpera).²⁰ *Johannes Petri Zupan* je prebivao i zasnovao porodicu u Dubrovniku, gdje je njegova žena, *Catharina*, sastavila testament 18. oktobra 1437. g. Njena oporuka je uskoro zatim otvorena, 26. oktobra iste godine.²¹

Testament „*Catharine olim uxoris Johannis Petri Zupani*” proglašen je pred sudijom dubrovačkog građanskog suda, g. Marinom Junija *de Georgio*²² te sudijama koji su u to vrijeme bili u službi: g. Andrijom *de Volcio*,²³ g. Tomom Sorgo (*Ser Thoma de Sorgo*),²⁴ g. Junijem Bona²⁵ i g. Bernardom *de Gondola*. Lujo Mihov Resti (*Alouixius Michaelis de Restis*),²⁶ *Michael de Babalio*²⁷ i Baranin *Marinze de Comi*,²⁸ bili su zakleti svjedoci, koji su tim

n.d., 258, 261.

¹⁸ J. Mijušković, Dodeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku, *Glas SAN*, CCXLVI, Odeljenje društvenih nauka, knj. 9, Beograd 1961, 114, 117.

¹⁹ *Marinze d'Antivari*, koji bi mogao biti navedeni barski iseljenik, bilježi se 5. novembra 1437. kao stanovnik Dubrovnika. Alain Ducellier, Bernard Doumerc, Brünehilde Imhaus, Jean de Miceli, *Les Chemins de l'exil. Bouleversements de l'Est européen et migrations vers l'Ouest à la fin du Moyen Âge*, Paris 1992, p. 135.

²⁰ Istorijski Arhiv u Kotoru (IAK), Sudsko-notarski spisi (SN), 35, R. br. 188, 57 (8. XI 1436.).

²¹ DAD, TN, sv. 12, ff. 210r-210v.

²² Marin Junijev Georgio (oko 1396 – 1457), poklisar u Jedrenima 1431, bio je zapovjednik dubrovačke galije 1444. g. kada je papa Eugen IV u Dardanele pozvao dubrovačku flotu da u bici kod Varne pomogne vojsci poljskog i ugarsko-hrvatskog kralja protiv Osmanlija. Od 1440. do 1455. g. šest puta je bio dubrovački knez. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Svezak 2, *Vlasteoski rodovi (A – L)*, Zagreb – Dubrovnik 2012, 254.

²³ Andrija Ivanov Vladimiri-Volčo (oko 1379 – 1444), između 1424. i 1436. g. pet puta je bio dubrovački knez. Isti *Andreta Cigulić* je 1442. bio je svjedok u ispravi kojom su u vlasteoski krug primljeni Ivaniš, Petar i Nikola, sinovi Radoslava Pavlovića. Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Svezak 3, *Vlasteoski rodovi (M – Z)*, Zagreb – Dubrovnik 2012, 330, 331.

²⁴ Toma Vlahušin Sorgo (oko 1385 – 1447), od 1435. do 1447. g. pet puta je bio dubrovački knez. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 3, *n.d.*, 276, 277.

²⁵ Junije Lukin Bona (oko 1380 – 1460) bio je dubrovački knez 1447. g. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 2, *n.d.*, 105, 106.

²⁶ Lujo Mihočev Resti (oko 1400 – 1459/60), oženio se oko 1430. g. vladikom iz roda Poča. Ludovik je bio sindik na Siciliji 1440, gdje je trebalo da kupi 5.000 stara žita za Komunu. Kod ugarskog kralja Vladislava I. Jagelovića bio je poklisar 1443/44. g. Sredinom XV v. trguje u Smederevu, gdje kao konzul i sudija učestvuje u petnaestak sudskih sporova. Imao je uticajan položaj na dvoru srpskog despota. Umro je u Zvorniku. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 3, *n.d.*, 219-220.

²⁷ Miho Vukov Babalio (oko 1400 – 1456), bio je 1452. g. u poslanstvu kod Vladislava, sina hercega Stjepana Vukčića Kosače, a 1453. u Bileći, gdje je radio na uspostavi mira s Kosačom. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 2, *n.d.*, 23, 24.

²⁸ Pripadnik patricijskog roda, *Marinče de Conni d'Antivari*, pominje se 1439. g. u

povodom pojedinačno i odvojeno ispitani i navedeno potvrdili. Tako je konstatovano da je odnosnog dana, u njihovom prisustvu a u vlastitom domu, **Catharina**, „*uxor olim ser Johannis Petri Supani*”, bolesna tijelom, ali punovlasno, pribrana duhom i zdravog intelekta, sačinila svoju posljednju oporuku, „*quod nobis dedit in scriptis et cui nos in testes rogat*” - a navedeni su je, „*tenoris infrascripti*”, svojeručno supotpisali.

Testament koji je sastavila „**Dona Catharina de Zoane di Piero Supan**”, započinje uobičajenom formulacijom: „*In Christi nomine, amen.*“ Nakon toga i datacije izjave posljednje volje, testatorka naglašava da je bolesna, da leži u krevetu i da razmišlja o vlastitoj smrtnosti, „*non sapiando la hora nel ponto dela morte e siando certa dela morte, tuto questo considerando*”, moleći Gospoda Boga da bude milosrdan prema njenoj duši, kao i Majku milosrđa – da zamoli njenog najslađeg sina Isusa Hrista, našeg Spasitelja, da joj oprosti za uvrede koje je Gospodu Bogu nanijela ne pridržavajući se njegovih zapovijesti i za sve što je zgriješila. Kako ne bi umrla bez validne oporuke, Katarina naglašava da je sastavlja „*con bona mimoria*“.

U raspolaganju imovinom, započinje s nabožnim legatima; najprije određuje 3 perpera za desetinu i prvinu dubrovačkoj katedrali sv. Marije Velike. Zatim, za nesvjesno učinjeno zlo („*per mal toleto incerto*“) ostavlja 10 perpera. Veći iznos, od 15 perpera, ostavlja za gregorijanske mise, koje će se 30 dana služiti u sv. Mariji od Kaštela, najvećem ženskom benediktinskom samostanu u Dubrovniku. Iznos od 5 perpera opredjeljuje bratovštini sveštenika,²⁹ moleći ih za posmrtni upis („*pregandoli che me metano in lor fraternita*“). Dubrovačkoj Maloj braći³⁰ je za mise ostavila zavještanje od 10 perpera. Svojem duhovnom ocu, fra Šimunu iz samostana u Rijeci dubrovač-

Dubrovniku, u vezi sa zakupom dućana „*per iperperi quindecim al anno*“. Prije toga je, 12. februara 1438, *Marin de Comi* kupio kuću u Baru od Stana Ilijinog (*Hiliich*), koji se preselio u Dubrovnik još 1388. g. Marinko („*Iomi*“, „*Koki*“), *Marino Komi* iz Bara, bilježi se u izvorima i 1440/41. g. *Knjige nekretnina dubrovačke općine (13-18. st.) / Libri domorum et terrenorum communis Ragusii deliberatis ad afflictum (sæc. XIII-XVIII), n.d.*, 222. R. Ćuk, *Porodica Stano iz Bara u srednjem vijeku, Istorijски zapisi*, god. LXXI, br. 3-4, Podgorica 1999, 24.; Risto Kovijanić, *Bar i Barani u Katorskim spomenicima prve polovine XV vijeka, Istorijски zapisi*, god. XXVII, knj. XXXI, 1-2, Titograd 1974, 136. Vjerovatno izvodeći prezime od titule *knez* („*Knežević*“), kako je već pretpostavljeno, izdanci navedenog roda se pominju u izvorima iz XV i XVI st. Trgovačke veze razvijali su prisutnošću u Dubrovniku i Veneciji, kao i vezama s Kotoranima. Bili su među glavnim protagonistima dramatičnih događaja u Baru 1512. godine.

²⁹ Glavni članovi i upravitelji ove bratovštine, nastale 1393. u svrhu bogoljubnog podsticanja i materijalnog podupiranja nižeg sveštenstva, bili su sveštenici i klerici. Bratovština je već krajem XIV v. utemeljila bolnicu za uboge. K. Vojnović, *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj, od konca XIII. do konca XVIII. vijeka, Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium*, VII, I; Jugoslav. akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1899, VIII-IX.

³⁰ DAD, TN, sv. 12, f. 210r.

koj („*de Umbla*“)³¹ ostavlja isti iznos. Maloj braći samostana na Daksi („*de Dacxa*“)³² ostavila je za mise 3 perpera, a Malobraćanima na Korčuli („*frar minori de Corzula*“) 10 perpera. Svojem drugom duhovnom ocu, g. Matu Georgio („*miser Mathio de Zorzi*“),³³ za mise je odredila 8 perpera. Ostalim fratrima već pomenutog samostana u Rijeci dubrovačkoj, takođe za mise, zavještala je 10 perpera. Nešto veći iznos - 12 perpera, ostavila je za mise Maloj braći u Stonu („*de Stagno*“).³⁴

Slijede zatim zavještanja namijenjena ostaviteljki najbližim osobama. Sestri **Orsuli**, Katarina je ostavila, „*per amor*“, 15 perpera. Svojoj bliskoj rođaci (strini ili tetki) **Dobri**, opatici sv. Marije, zavješta 12 zlatnih dukata. Isto tako, namijenila je po 5 perpera za četiri monahinje istog, benediktinskog samostana sv. Marije od Kaštela (Navještenja). Uz franjevce i benediktince, nije zaboravila ni fratre propovjednike; dominikancima ostavlja za mise 5 perpera. Don Pasku Pjerovom Županu iz Bara (*domp Pasche de Piero Supan de Antivero*), bratu svojeg supruga, ostavlja legat od 15 perpera - kao i svojoj sestri „*per amor*“ - što ukazuje na osjećajnu bliskost i s članovima porodice njenog muža.

Svojoj služavki, djevojci Stojki („*a Stoycha mia fantescha*“), koja se nalazi u njenoj kući („*la qual al presente sta in chasa mia*“), namijenila je 10 perpera uz njenu platu, moleći muža, g. Ivana („*pregando Ser Zoane mio marido*“), da je dobro uda, jer se u svemu dobro ponijela.³⁵ Rekluzi Jelki (*Jeucha*), koja je stanovala „*apresso Santo Cosma e Damiano*“³⁶ u Dubrov-

³¹ Franjevački samostan u Rijeci kod Dubrovnika, posvećen Pohodenju Prečiste Djevice Marije sv. Elizabeti, sagrađen je 1393. g. Kraj Rijeke Dubrovačke (tal. *Ombla*) imao je već 1123. g. samostan benediktinaca. F. Jurić, *Povjesno-opisni prikaz franjevačkog samostana u Dubrovačkoj Rijeci*, Zagreb 1916, 2, 29, 34, 35, 41.

³² Najmanji od *Elafitskih otoka* bio je u vlasništvu dubrovačkog patricijaja Savina Getaldova Pisino (oko 1220. – oko 1291.), osnivača samostana sv. Savina. On i njegova žena Agaype su ga oporučno darovali franjevcima. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 3, n.d., 156, 158-159. Crkva i samostan su prošireni 1370. g.

³³ Kanonik Mato Junijev, unuk graditelja Điva, trebao je 1409. g. da bude imenovan za dubrovačkog nadbiskupa, ali Dubrovčani to nisu dozvolili i pritom donijeli zakon „pod strogom pedepsom“ da nijedan Dubrovčanin ne smije biti izabran na tu funkciju. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 2, n.d., 246.

³⁴ Samostan franjevaca u Stonu izgrađen je 1347. g. Redovnici tog, kao i drugih, susjednih franjevačkih samostana, dolazili su u Dubrovnik da prikupljaju milostinju; od 1463. su trebali da vrše dušebrižništvo na isti način kao i redovnici bosanske Vikarije. F. Jurić, *Povjesno-opisni prikaz franjevačkog samostana u Dubrovačkoj Rijeci*, n.d., 2, 29, 34, 35, 41.

³⁵ U Kotoru se prosječna naknada za rad sluškinje kretala oko 4 perpera odnosno 1 dukat godišnje, uz izdržavanje, dok je plata dojilje dosegala 16 perpera godišnje, takođe uz izdržavanje. Prosječna visina miraza služavki iznosila je 40-50 perpera, ali je bila i manja. L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 196, 198.

³⁶ Crkva sv. Kuzme i Damjana nalazila se uz vanjski odbrambeni zid seksterija *Pustijerna*, nedaleko od crkve Sv. Tome. Njen portal s vrijednom pletenom ornamentikom bio je do početka XX v. uzidan pod svodom u ulici *Od Pustijerne*, iza crkve Sv. Bartula. K. Regan i B.

niku, zavještala je 3 perpera. Svojem rođaku don Luki je za mise ostavila 8 perpera.

Katarina u izjavi svoje posljednje volje zatim ponovo pominje supruga Ivana, kojem, iz ljubavi, ostavlja 20 zlatnih dukata („*lasso a Ser Zoanne mio marito per amor ducati d'oro XX*“). Ponovo se osvrće i na benediktinske manastire u Dubrovniku, tj. na samostane sv. Andrije,³⁷ sv. Bartolomeja,³⁸ sv. Šimuna³⁹ i sv. Tome,⁴⁰ ostavljajući za svaki po 2 perpera.

Kćerki Franuše, doji se njenog sina Pjerka („*bayla de Piercho mio fiol*“), zavještala je 10 pepera, za udaju. Pomenutoj Pjerkovoj doji se Franuši ostavila je 3 perpera. U situaciji kada slabo zdravlje majke nije obezbjeđivalo podizanje novorođenčadi koja su se dojila godinu dana i duže, nužnost, ali i pouzdana alternativa bila je njihova prehrana mlijekom drugih žena, što je bio fenomen dugog historijskog trajanja.⁴¹ Stoga je zadatak savjesnog oca porodice bio da blagovremeno osigura prikladnu dojilju i ugovori posao koji se mogao smatrati najzahvalnijim i najisplativijim ženskim zanimanjem u sred-

Nadilo, Crkveno graditeljstvo. Ranoromaničke sakralne građevine dubrovačkog područja (II.), *Grđevinar*, 58, 3, Zagreb 2006, 234.

³⁷ Dubrovački lokalitet *Na Andriji*, uz južni dio gradskog zida, nazvan je po crkvi sv. Andrije, koja se pominje 1226. g. kada je u njoj utemeljena jedna od najstarijih gradskih bratovština – bratovština drvodjelja. Uz crkvu se pominje i ženski benediktinski samostan, koji je dijelom porušen 1428, radi pojačanja odbrambenog zida; stara crkva je porušena i izgrađena nova, ali je sve stradalo u potresu 1667. g. K. Regan i B. Nadilo, Crkveno graditeljstvo, *n.d.*, 234.

³⁸ U arheološkim istraživanjima u crkvi sv. Bartula pronađeni su temelji crkve sv. Kuzme i Damjana iz XI v, koja je bila građena na ostacima jedne srušene kule. O ženskom benediktinskom samostanu sv. Bartula (Bartolomeja) postoji jedna bilješka na ćirilici iz 1170. g. *Isto*.

³⁹ U Dubrovniku je, po Nikoli Ragnini, relikvija Isusove Pelenice najprije čuvana nekoliko godina u crkvi sv. Šimuna podno Kaštela. *Annales Ragusini Anonymi, item Nicolai de Ragnina, digessit Speratus Nodilo, Scriptorum, Vol. I, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Vol. XIV, Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium* (ed.), Zagrabiae 1883, pp. 198-199.; N. Lonza, *Kazalište vlasti, Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb – Dubrovnik 2009, 247, 249-250, 408.

⁴⁰ Crkva sv. Tome sa samostanom, smještena uz vanjski odbrambeni zid seksterija Pustijerna, bila je matična krojačkoj bratovštini, od utemeljenja 1418. do 1425. g. K. Regan i B. Nadilo, Crkveno graditeljstvo, *n.d.*, 234.; N. Lonza, *Kazalište vlasti, Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*, *n.d.*, 339.

⁴¹ Zrinka Nikolić Jakus, Profesija hraniteljica: doji se u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku, *IV. Istarski povijesni biennale: Filii, filiae...: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*: knjiga sažetaka / Marija Mogorović Crljenko (ur.), Zavičajni muzej Poreštine, Poreč; Državni arhiv u Pazinu; Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2011 (97-113); bib.irb.hr/.../411483.Nikolicdojilje.doc (29. 4. 2014.), 1, 4-6. L. Blehova Čelebić ističe da angažovanje dojilja nije bio znak društvenog prestiža, već neophodnost. Upućuje na francusku literaturu, prema kojoj se zanimanje takve vrste nalazilo rijetko i to samo u službi dosta otmene plemstva. L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, *n.d.*, 199.

njem vijeku.⁴² S pristankom muža, dojilja se obično obavezivala da će boraviti u kući poslodavca neko vrijeme (npr. dvije ili tri godine) i da će dojiti neko od njegove djece „po običaju dobre dojilje“.⁴³ Pri tome, vjerovalo se da se karakteristike dojilje odražavaju na djetetu; sv. Bernardin Sijenski je upozoravao na mogućnost da dijete poprimi loše karakteristike dojilje zbog sisanja, „njene zagađene krvi“, a Nikola Gučetić navodio da dojilja po tjelesnoj konstituciji treba da bude što sličnija majci.⁴⁴ Dojilje su djeci bez roditelja bile garancija opstanka, a njihova hraniteljska uloga mogla je sa stasanjem djece poprimiti i vaspitni sadržaj.⁴⁵

Međutim, iako su dojilje redovno bile žene iz nižih društvenih staleža u odnosu na porodicu djece koju doje, to nije nužno značilo da su bile jako siromašne.⁴⁶ Svakako su trebale biti zdrave te primjereno tretirane u pogledu ishrane i odijevanja.⁴⁷ Kako je Ivanov sin Pjerko nosio djedovo ime, vjerovatno se radilo o prvijencu, koji je patricijskoj porodici bio posebno značajan, pa zato moguće duže dojen, a njegova dojilja, u domu Županovih, pažljivije i bolje nadzirana.⁴⁸ Odnos između dojilje i majke tj. testatorke, s osvrtnom na udaju dojiljine kćerke, ukazuje na porodičnu, prijateljsku bliskost, koja je uspostavljena između pripadnika različitih staleža, prelazila granice poslovnog odnosa.⁴⁹

Katarina Župan je i Stojsavi, dojilji njene kćeri Marije („a *Stoysava, bayla de Maria mia fiola in Breno*“) u Župi dubrovačkoj, ostavila 4 perpera. Očito je Marija, blizanka ili mlade Katarinino dijete, bila predata drugoj dojilji, ženi izvan domaćinstva.⁵⁰ Smatralo se da je izvangradski zrak zdravi-

⁴² Z. Nikolić Jakus, Profesija hraniteljica: dojilje u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku, *n.d.*, 11, 19, 22.

⁴³ *Isto*, 12, 15.; L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, *n.d.*, 194.

⁴⁴ Navodio se i primjer sv. Katarine Sijenske, koju je jedinu od dvadeset i četvoro djece dojila majka, koja je poslije za nju govorila da joj je najdraže dijete. Z. Nikolić Jakus, Profesija hraniteljica: dojilje u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku, *n.d.*, 7-9

⁴⁵ L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, *n.d.*, 195, 196.; Zrinka Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, Zagreb – Dubrovnik 2012, 138.

⁴⁶ Svote koje su ugovarane kao naknada za dojenje djece dostizale su visine miraza žena iz porodica sitnih zanatlija. Z. Nikolić Jakus, Profesija hraniteljica: dojilje u dalmatinskim gradovima, *n.d.*, 11, 13.

⁴⁷ L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, *n.d.*, 196.

⁴⁸ *Up.*: Z. Nikolić Jakus, Profesija hraniteljica: dojilje u dalmatinskim gradovima, *n.d.*, 11, 15.

⁴⁹ *Isto*, 13, 16, 18, 21.; L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, *n.d.*, 195.

⁵⁰ Moguće da je između rođenja djece bio mali vremenski razmak. Istraživanja arhivskog materijala Firence ukazuju da su dojilje u kući roditelja u prosjeku dojile duže od onih koje su uzimale djecu u vlastitu porodicu. Uz to, život dojenčeta u dojiljinom domu bio je uobičajeniji u Italiji, u Toskani odnosno u Firenci, gdje je oko ¾ djece dojeno u kući dojilje i slabo vidalo roditelje u prvih nekoliko godina života. Z. Nikolić Jakus, Profesija hraniteljica: dojilje u dalmatinskim gradovima, *n.d.*, 4, 12-14, 22. *Up.*: L. Blehova Čelebić, *Žene*

ji za dojenče, a i troškovi dojilje bili su niži.⁵¹ Početkom XIX v. dubrovački ljekar Đuro Ferić je posebno hvalio zdravlje dojilja iz Župe dubrovačke, nazivajući ih hraniteljicama dubrovačke djece.⁵²

Rođaku Marinu Baroniću, testatorka Katarina kao znak ljubavi namjenjuje 3 dukata. Ženi pomenutog Marina, takođe iz ljubavi, ostavlja prsten iste vrijednosti. Sve ostalo što bi joj na bilo koji način pripalo, Katarina je zavještala svojoj djeci („*alli mei figli*“).

Za epitrope i izvršitelje svojeg testameta, Katarina je odredila g. Ivana, svojeg supruga, poštovanu i voljenu gđu Dobre, opaticu sv. Marije, blisku rođaku („*Ser Zoane mio marito e madonna Dobre, abbadessa de Sta Maria, mia amida*“), svoju sestru Dekušu, monahinju Sv. Marije od Kaštela i pomenutog g. Mata Georgio. Njima je preporučila svoju dušu, istakavši da onako kako oni budu činili za nju, tako da Gospod Bog učini s njihovim dušama („*E chussi come essi faciano per l'anima mia, chussi Miser Domino Dio de anime lor faza*.“). Konačno, vjerovatno bračnom kumu Marinču, kao znak ljubavi, ostavila je prsten vrijednosti 3 dukata. „*Marinze compare nostro*“, mogao bi biti navedeni svjedok oporuke, pripadnik barskog patricijskog roda **Comi**, ali i *Marince de Mence*, dubrovački doseljenik iz Bara, nećak Ivana *Petri Zupan*.⁵³

Na margini druge stranice testameta nalazi se slabo vidljiva konstatacija, prema kojoj se razaznaje da se radi o zavještanju u zlatnim dukatima, namijenjenom Dekuši, Katarininoj sestri, redovnici benediktinskog samostana Sv. Marije od Kaštela.

Svjedoci su saslušani i navedeno utvrđeno od konzula (sudije građanskog suda) i ostalih sudija, tako da nije moglo biti pobijeno na temelju nikakvog svjedočanstva.⁵⁴

Ostavši bez supruge i majke svoje djece Pjerka i Marije, Ivan Župan se nakon nekoliko godina pominje u vezi s građevinskim poduhvatom koji preduzima u rodnom gradu. *Johannes Petri Zupani* je 1444. godine unajmio jednog klesara iz Gruža. Vjerovatno je riječ o ocu, odnosno bliskom srodniku poznatih dubrovačkih klesara i zidara Ivana i Marka Krivančića-Vlahotovića. Po narudžbi Ivana Petrova Župana, kamenar Vlahota Krivančić je pripremao kamen za gradnju u Baru.⁵⁵ Odnosni je notarski doku-

srednjovjekovnog Kotora, n.d, 199.

⁵¹ Z. Nikolić Jakus, Profesija hraniteljica: dojilje u dalmatinskim gradovima, *n.d, 15.*

⁵² *Isto, 10.*

⁵³ J. Mijušković, Dodeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku, *n.d, 114, 117.* Dodatnu konfuziju unosi ime *Mihailo Menčetić de Comi* (trgovac koji se iz Bara iselio u Dubrovnik 1431. g.). R. Čuk, Trgovci iz zetskih gradova u Dubrovniku i srpskim zemljama u srednjem veku, *n.d, 164, 165.*

⁵⁴ DAD, TN, sv. 12, f. 210v.

⁵⁵ C. Fisković, *Naši graditelji i kipari: XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1947, 99.; Đ.

Detalj rekonstrukcije izgleda Bara prije 1571 – Vladan Zdravković, *Avakum*, 1996.

ment, sačuvan u dubrovačkom katastru, „*scriptum et anotatum in uno folio papiri in vulgari sermone*“, jer, ugovorne strane, ono što je napisano „*voluerunt concorditer, ac misserunt hic in notaria scribi et registrari pro cautela ipsorum partium ac ad servandum omnium et singulorum in eo scripto contentorum*.“⁵⁶

Zohanne de Piero Zupan je angažovao Vlachotu *Charvanizicha de Gravosa* za poduhvat izgradnje kuće obrađenim kamenom („*piere smarade et spontate*“), koju je, dužine oko 11,5 m i širine oko 5 m, trebalo podići na „kućištini“ (*chasale*)⁵⁷ - prostoru u gradu na kojem se mogla graditi kuća - u blizini palate sv. Đura: „*per far una chasa in la zitade de Antivari, appresso lo pallazo de San Zorzi, longa brazii XXI, largia brazii 9*.“⁵⁸

Kuća (*domus*) i građevinska čestica na kojoj je izgrađena, u komunikaciji Dubrovčana višeg društvenog statusa, označavana je i sintagmom *polača s mistom*, čime se potvrđivao i jemčio trajan karakter i nasljednost posjeda.⁶⁰

Uposlivši istaknutog majstora Krivaničića (naručitelj posla, uslovljavajući ga, upućuje i na njegovo umijeće; „*che io possa trovare altri mayestri*“), Župan, iako već poodavno građanin Dubrovnika (u kojem je 1437. preminula njegova žena Katarina), nastojao je da ostavi upečatljiv građevinski trag na jednoj od prominentnih lokacija u rodnom gradu. Svakako se če-

Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962, 269, 251.

⁵⁶ DAD, DN, sv. 27, f. 143v.

⁵⁷ Up.: L. Margetić, A. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić, *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272. na osnovi kritičkog izdanja latinskog teksta B. Bogišića i K. Jirečeka*, uvodna studija Nelle Lonze, Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, 2002, 678, *Croatia Christiana periodica*, god. XXVII, br. 52, Zagreb 2003, 204.

⁵⁸ Dužina dubrovačkog lakta u XV stoljeću iznosi 0,55 m. Kotorski lakat je u to doba iznosio 0,531 – 0,54 m. M. Zaninović-Rumora, Mjere za dužinu i površinu u Kotoru kroz stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 54, Zadar 2012, 39, 46.

⁵⁹ DAD, DN, sv. 27, f. 143v.

⁶⁰ N. Grujić i D. Zelić, Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 48, Dubrovnik 2010, 52.

stica koja mu je nasljeđem pripadala, *chasale* koje je trebalo rekonstruisati i adaptirati, bilo smješteno među građevinama u blizini katedrale „*de San Zorzi*”,⁶¹ možda neposredno do nadbiskupske, ili palate kanonika. Imena nekih vlasnika kuća u tom dijelu grada pominju se u drugoj polovini XVI v. (Valentin), ali su njihove familije znatno prisutne i u izvorima iz XV v. Ugovarajući gradnju, Župan saopštava dodatne pojedinosti o načinu izvođenja radova, kao i o ubikaciji kuće. Dva pročelja, ispred i pozadi nad liticom („*Le 2 faze davanti et de driedo sopra la ripe*“), bilo je potrebno izvesti izglaćanim kamenom („*piere spontate*“), dok je dvije poduže strane kuće trebalo graditi od obrađenog kamena („*piere smarade*“), ali sve od dobrog i dobro izmjeranog kamena, količine koja će biti dovoljna za dovršenje posla. Radovi su vjerovatno obuhvatali modifikaciju zatečenih zidova i novogradnju obrađenim kamenom koji je po pročeljima trebalo da dobija na reprezentativnosti. Građevinski kamen, klesan i posebno obrađivan za različite strane Županove kuće, morao je biti donijet. Vlahota Krivaničić je bio obavezan da ga o svojem trošku donese do kućištine u gradu („*chasale in la zitade*“).

Ono što u kontekstu postojećih arhitektonskih struktura, zahtjeva i ograničenja koja su nametana posebno plijeni pri analizi urbanističkih karakteristika građevinskog zahvata koji je Župan planirao, jeste visina, odnosno spratnost kuće čije je podizanje ugovarao. Krivaničić je bio obavezan obezbijediti dobrog kamena koliko je potrebno da bi se podigao zid visine 24 lakta („*per far muro alto braz XXIII*“), odnosno svaku dodatnu stvar da bi se izgradila četiri sprata („*quator palmenti*“) kuće od obrađenog, sječenog i ravnatog, odnosno šiljcima glačanog kamena („*de piere smarade et spontade*“), čije će dvije strane biti duge 21 lakat, dvije široke 9 lakata („*de longheza /2/ ladi braz XXI. Et largheza de 2 faze braz VIII. Et de alteza XXIII..*“).⁶² Visinom od 24 lakta („*over piu alguna chosa chome fara competente*“), odnosno 13,2 m, kuća je mogla upotpunjavati urbani krajolik na trgu sv. Đura, okrenuta prema katedrali odnosno Barskom polju, ili u nizu građevina u nastavku svetišta, zapadnom fasadom okrenuta prema moru, a onom opozitnom, ponoru.

Pružajući vrijedne podatke o dimenzijama gradnji i spacijalnim odnosima na najvišoj razini grada, posebno impresionira njena četvorospratnost

⁶¹ Sačuvane gravire upućuju na postojanje balatorija na zvoniku barske katedrale, kakvi se nalaze na ogradi zvonika korčulanske katedrale (Marko Andrijić, 1482.), odnosno na ograde starijih zvonika u Soletu u Apuliji (građenim od kraja XIV v.), na zvoncima u Abruzzima, Umbriji, pa i sjeverno od Alpa, na zvoniku crkve u Heilbronn. Balatorij je postojao i na palati Sandalja Hranića u Dubrovniku, gdje je bilo i drugih paviljona s balatorijima, statusnih obilježja podizanih obično nad uglovima kuća. N. Grujić i D. Zelić, Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku, *n.d.*, 68, 69. Tako je i sa zvoncima katedrale u Materi (Bazilikata) i crkve S. Maria della Pace u Noicattaru (XIII v.; zvonik je obnovljen u XVI v.), u Apuliji.

⁶² DAD, DN, sv. 27, f. 143v.

(„a quattro palmenti“).⁶³ Spratovi svakako nisu bili jednake visine te su vjerovatno prvi i drugi sprat bili najviši, odnosno rastvoreni najvećim prozorima, dok su ostale etaže bile niže.⁶⁴

Ugovorom je ponovo naglašeno da je Vlahota Krivaničić, odričući se prava pritužbi, sve morao o vlastitom trošku donijeti do gradilišta „in la zitade“, za cijenu 150 perpera dubrovačkih groša. Takođe, *Vlachota* je, obavezujući se da će odgovarati vlastitim dobrima, preuzeo dužnost ličnog nastojanja „allo sopradeto lavorar“. Ukoliko tako ne bude, Ivan Župan je imao pravo da pronađe druge majstore o Krivaničićevom trošku („a soe spexe“). *Zohanne de Piero Zupan* se dodatno obezbijedio ugovornom odredbom prema kojoj će obeštećenje za štetu, koja eventualno nastane kakvim uzrokom odnosno nesrećom kojima je vinovnik Krivaničić („per soa casone et senestra“), moći da potraži od njega. *Zohanne de Piero* se međutim, odričući se drugih prava, obavezao da će mu isplatiti 150 perpera „de grossi de Ragusa“. Vlahota je najprije trebalo da pokuša da obrađuje kamen na mjestu gradnje, vjerovatno onaj koji je postojao na kućistini, što mu je moglo biti prikladnije. Moguće je da se pominje i (u)gradnja odvoda. To se, izuzimajući druga prava, podrazumijevalo „per lo soprascripto presio et pagamento.“

Cijena, kao ni drugi detalji ugovora, međutim, ne upućuju na isporuku klesarskih elemenata, kamenih okvira i opreme koji bi ukrašavali kuću izvana (indikativno je da se na dubrovačkim kućama saracenski prozori pojavljuju u prvoj polovini XIV v., kada ih izrađuju klesari iz Bara).⁶⁵ Takođe, nema ni drugih podataka o iznosima troškova gradnje (postavljanje krova, izrada stubišta i drugi radovi u unutrašnjosti, izdaci za materijale koji su eventualno kupovani izvan Bara).⁶⁶

U vezi sa navedenom *conventione*, Vlahota je izjavio da je od rečenog *Zohanne di Piero* „rezervisao“ dio ugovorenog iznosa, 20 perpera dubrovačkih groša. Cijeli posao bio je obavezan da završi do blagdana sv. Mihaila. Osim što je radove trebalo izvoditi tokom mjeseci lijepog vremena, sv. Arhanđeo Mihail upućuje i na administrativnu godinu, koja je do potkraj XIV vijeka u Dubrovniku, kao i u Veneciji, tekla od 29. septembra.⁶⁷ Početak go-

⁶³ DAD, DN, sv. 27, f. 143v. Ukoliko *palmento* označava samo plafon (šufit, strop), što je manje vjerovatno, onda je kuća mogla imati tri sprata, ali visine od prosječno 3,3 m.

⁶⁴ Pretpostavlja se da je trospratna palata Sandalja Hranića u Dubrovniku dosegala visinu od 12 m. Visina prizemlja zapadnog krila Kneževog dvora (koje je zadržalo podjelu s početka XV v.) iznosi 305 cm, a polusprata (prvog sprata) 320 cm. U drugoj polovini XV v, na Ranjininoj kući visina prizemlja iznosi 260 cm, a prvog sprata 270 cm. Na kući Tudizić-Bučić, prizemlje je visoko 240 cm, a prvi sprat 225 cm. N. Grujić i D. Zelić, Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku, *n.d.*, 74. Najjednostavnija podjela ukupne procijenjene visine Županovog zdanja u Baru pretpostavlja prosječnu visinu svake etaže od po 264 cm.

⁶⁵ N. Grujić i D. Zelić, Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku, *n.d.*, 63.

⁶⁶ *Up.*: N. Grujić i D. Zelić, Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku, *n.d.*, 86.

⁶⁷ Nella Lonza, Izborni postupak Dubrovačke Republike, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti*

dine u kasnu jesen poklapao se s ritmom poljoprivrednih radova, a⁶⁸ simbol Pravde je i u bliskoj vezi s najčešćim datumom koji se određivao za vraćanje dugova. Cjelokupan sistem gradske vlasti mogao je u funkcionalnom smislu ponovo biti uspostavljen u oktobru, kada su mogle počinjati i nove dužnosti komunalnih činovnika.⁶⁹ Slijede zatim uobičajene kontraktualne formulacije kojima se strane obavezuju da će se dogovoreno poštovati i da će se pod materijalnom odgovornošću toga držati - kojima se utanačeni posao gradnje završava („*Promittentes ipse partes sibi... premissa omnia et singula firma, rata habere et tenere, attendere et observare super et omnia bona. Renunciando ambeo. Hic autem carta etc. ...*”).⁷⁰

Rad je sasvim moguće potrajao i duže, budući da je na margini notarske isprave zapisano da je *Vlachota Charvanicich* dana 23. februara 1445. g. izjavio da je primio „*a contrascripto Johanne Petri Zupani*“ ostatak ugovorene svote od 130 perpera dubrovačkih („*pro resto soluti contrascripti patti iperperos centum treginta Ragusi*“), čime je isplaćen u potpunosti.⁷¹ Evidentno solidne gradnje, kuća je 1570. godine zavještana susjednoj katedrali.

Ser Zuane de Ser Piero Zupani se pominje i u kodicilu testamenta „*Ser Nicolai de Catharo, habitatoris Antibari et supremi cancellarii Illus. p. domini despoti Rascie*“, „*defuncti in Smederevo*“ – adicija njegove oporuke, sastavljena 20. decembra 1444, proglašena je u Dubrovniku 10. februara 1445. g.⁷² „*Nicolo de Catharo, citadin et habitador lungo tempo in Antivari*“ (odakle mu je bila žena, *dona Stana*), tada je, bolestan, svojem testamentu dodao neke pojedinosti u pogledu dugova i povjerilaca koje je imao.⁷³ Najprije navodi g. Bartola Ivanovog *de Goze* za dug od 112 zlatnih dukata, a zatim Ivana Petrovog Župana, „*per doy volte per denari mandati a la fameglia mia*.“⁷⁴ Očito je Župan posredovao u slanju novca između Nikše Arhilupisa, vrhovnog kancelara („*summo cancelier*“) srpskog despota, koji je boravio u Smederevu i njegove porodice, koja je prebivala u Baru („*li quali mando a la fameglia mia, pochi di fa in Antivari*“). Za to je znao Baranin *Ser Zomo de Ser Thodoro de Zomo*:⁷⁵ „*quel che dira ditto Ser Zomo, che li sia pa-*

HAZU u Dubrovniku, 38, Dubrovnik 2000, 12.

⁶⁸ N. Lonza, Izborni postupak Dubrovačke Republike, *n.d.*, 12.

⁶⁹ *Isto*.

⁷⁰ DAD, DN, sv. 27, f. 143v.

⁷¹ DAD, DN, sv. 27, f. 143v.

⁷² DAD, TN, sv. 13, ff. 209v-210r.

⁷³ DAD, TN, sv. 13, f. 210r.

⁷⁴ *Isto*.

⁷⁵ Da je riječ o pripadniku barskih patricija *Brizii*, pored navedenog dokumenta iz 1427, svjedoči i testament Nikole Natalisa (Nalis, Nale) iz 1451. g. Nikola je izjavom svoje posljednje volje, sastavljenom u Dubrovniku, istakao da želi i da trajno ostavlja „*a Ser Zoymo de Theodoro de Brizi*“ iz Bara i njegovim nasljednicima i sukcesorima „*in perpetuo per amor la casa grande cum lo casal in Antivari*“, uz uslov koji podrazumijeva prethodno utr-

gato et dato“.⁷⁶ Testator *Archiluppis*, pominjući odjevne predmete koji su mu se nalazili u Županovoj kući, nadalje određuje: „*E questo che fazo, che le veste che son la in casa di Ser Zuane sopradetto, libri et arzentiera insembre con Çome*“⁷⁷ ditto vendino et fazano denari questa roba, che de qua se manderà, pur pani et arzentiere vendino et fazano denari“ – kako bi se izvršile odredbe njegove izjave posljedne volje, a posebno da, za njegovu dušu, „*sia scomprado un servo di man di li infideli*“.⁷⁸

Odredbe adicije izjavi posljednje volje ukazuju na značajnu ulogu koju je ostavilac dodijelio Županu. Upravo je *Ser Zuane de Ser Piero Zupani* bio jedan od glavnih izvršitelja testamenta, tj. kodicila kancelara Nikole *Archiluppisa*. Dvojica Barana, prezviter *Ostoja Šestan*⁷⁹ i *Ser Georgius Rugi*⁸⁰ su u svojstvu prokuratora⁸¹ 4. avgusta 1445. u Dubrovniku preuzeli ostavštinu „*quondam Ser Nicole, olim cancellarii illustris domini despot Slauanie*“, od „*viro Ser Zagno Petri Zupani, uno ex procuratoribus testamenti dicti Ser Nicole cancellarii*“, koji im je istu predao shodno odnosnoj prokuri, da bi je odnijeli u Bar.⁸² Stvari ostavioca su bile smještene u jednom sanduku i „*extra*

nuće muške linije testatora i njegovih nasljednika. Sređujući svoje poslove i potraživanja, Nikola Natalis je naveo i da je od prodatog oružja i pancira Nikša *de Miosa* dobio svoj dio, a ako to nije potvrđeno priznanicom, određuje da se za to pobrine *Ser Zoymo d' Antiveri*, jedan od dužnika njegove trgovačke kompanije, tako što će se dati za dug *Pribisava Radulina* i drugih dužnika. DAD, TN, sv. 14, ff. 193r, 194r. „*Casa grande*“ je vjerovatno bila glavna, najljepša, najveća i najraskošnija porodična kuća, koju su imali običaj, uz druge nekretnine, pominjati bogati dubrovački trgovci. Z. Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti. Dubrovački Antunini u kasnom srednjem vijeku, n.d.*, 172. *Ser Zomo de Todro* bio je marta 1435. prokurator Nikole *Marinova de Nale* u sporu s dvojicom Barana, a u razdoblju od maja 1440. do aprila 1441. sudio se oko zemlje protiv sugrađanke *done Drago uxoris Ser Marchi de Mircho* (Boris), u apelativnom postupku koji je vođen u Dubrovniku. DAD, *Littere e commisiones Levantis* (LClev), sv. 11, f. 245v; sv. 13, f. 21v.

⁷⁶ DAD, TN, sv. 13, f. 210r. *Ser Nicola fiol de Pripcho di Radulin*, čiji je otac poslovao sa *Zoymom* Teodorovim *Brizi*, pominje se u kodicilu kancelara Nikole *Arhilupisa*.

⁷⁷ *Sumo de Todaro* je zabilježen i 1449. g. kao potpisnik kapitula barskog potestata *Ser Pietra Arimunda*. Godine 1450. pominje se uz druge patricije, kao predstavnik kapitula Barana pred Senatom u Veneciji. Đ. Bošković, *Stari Bar, n.d.*, 269.; O. Jens Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, München 2001, s. 470.

⁷⁸ DAD, TN, sv. 13, f. 210r.

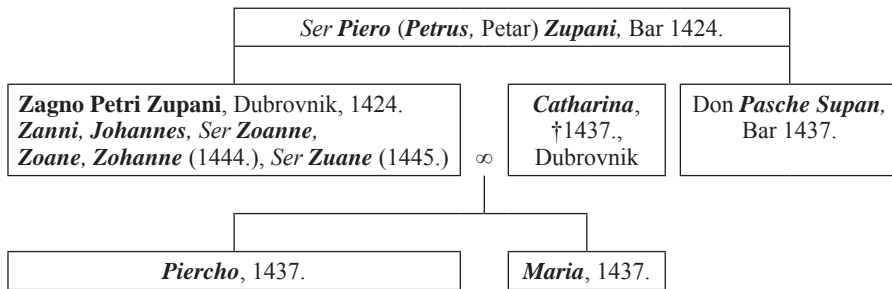
⁷⁹ *Ostoja Hustijan* (zapravo *Šestan; Sextan*) je kupio 20. IX 1434. g. zidanu kuću u Baru, između gradskih zidina, ulice i kuće *Petra Ulonića*. Za kuću su *Kotoranke*, koje su je prodale, od *Ostoje* primile 62 perpera *Balšina*. R. Kovijanić, *Bar i Barani u kotorskim spomenicima prve polovine XV vijeka, n.d.*, 136.

⁸⁰ *Zarzo Rugi* se bilježi 1432. g. kada je bio u sporu sa *Marinom Cratech*, *Ser Domenegom* de *Vinijem*, *Dechom*, ženom *Lorenza Samoelija* i *Pascom*, njegovim sinom. Đ. Bošković, *Stari Bar, n.d.*, 269.

⁸¹ „*et procurationis necnon presbiteri Nicolai Rugi et Ser Theodori filii Ser Zomi Bricio et done Stane relicte quondam Ser Nicole olim cancellarii illustris domini despot Sclauanie et dom Marini Cratech procuratore ultimi testamenti dicti q. Ser Nicolai cancellarii...*“ DAD, DC, sv. 59, f. 29r.

⁸² DAD, DC, sv. 59, f. 29r.

capsellam“, a činili su ih: odjeća, krzna, sedlo, dragocjenosti u nakitu, brojne „*cartas notarii*“, jedan „*sachetum cum pluribus literis, privilegiis et aliis scripturis, libros quatuordecim, decretale et alios libros plurium rationum.*“⁸³ Prokurator *presbiter Ostoia* i *Ser Georgius* su preuzeli i novčani iznos koji je bio u vezi sa javnom prodajom stvari, od „*dicti Ser Zagni Petri Zupani, unum ex procuratoribus dicti testamenti.*“ **Ser Zagnus Petri Zupani** je svoju obavezu izvršio tako što prokuratorima sve „*solvit et dedit prout apparet per dictum contum*“, a ovi vlastitu - vraćajući se iz Dubrovnika u Bar - „*dandos et consignandos Antibari dictis procuratoris.*“⁸⁴ Navedeni dokument sadrži posljednju poznatu referencu na Ivana Župana.

Marince de Mence, nepos Zagn Petri Zupan, 1431.

Potkraj XV v. u Dubrovniku se ponovo nailazi na pripadnike roda Župan, koji su zabilježeni kao povjerenici i izvršitelji posljednje volje „*no-bilis viri ser Iohannis, quondam Ludouici de Prodis de Antibaro*“.⁸⁵ **Ser Ivan Prodi**, sin pokojnog plemića Ludovika Prodića iz Bara, sačinio je i uredio testament, te ga 2. juna 1494. godine predao notaru katastra dubrovačke komune, koji ga je prema njegovoj volji i nalogu upisao u svrhu valjanosti, u prisustvu sudije i svjedokâ koje je pozvao i zamolio da dođu.⁸⁶ Za izvršitelje svoje oporuke, *Ser Ivan Prodi* je, između ostalih bliskih osoba, želio da to budu, odredio i postavio gospodina **sveštenika Bernarda Župana** (*dominum presbyterum Bernardum de Zupanis*) i **ser Nikolu Župana**, brata gore spomenutog sveštenika Bernarda, sve iz Bara („*et ser Nicolam de Zupanis, fratrem suprascripti domini presbyteri Bernardi, omnes de Antibaro*“).⁸⁷

⁸³ C. Jireček, Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner II. *Archiv für Slavische Philologie*, XXVI. Berlin 1904, s. 164-165.

⁸⁴ DAD, DC, sv. 59, ff. 29r-29v.

⁸⁵ DAD, TN, sv. 27, ff. 19r-21r.

⁸⁶ DAD, TN, sv. 27, f. 21r.

⁸⁷ DAD, TN, sv. 27, ff. 20v-21r.

Njima je Prodi prepustio ovlaštenje za izvršenje svega i pojedinačno navedenog, njihovoj savjesti na teret, a ukoliko pomenuti fideikomisari umru, želio je da nakon njihove smrti njegovi fideikomisari i izvršitelji testamenta postanu gospoda **rizničari crkve sv. Đura iz Bara**, koji će tada, zajedno sa svojim nasljednicima, biti na navedenoj dužnosti pomenute riznice.⁸⁸

IV. Domaće plemstvo i mletačka vlast: XVI vijek

Već na početku XVI v., barski pripadnici ovog roda se nalaze inkorporirani u vojni sistem mletačke vlasti. **Domenego Zupan**, „*nobele da Antivari capo di Stratioti*“ - angažovan kao zapovjednik stratiota stacioniranih u Baru - primao je 1501. godine „*ducato do al mexe*“. Isti **misser Domenego Zupan** je 25. avgusta 1514. bio potpisnik odredbi o formiranju dva gradska vijeća, patricijskog i pučkog.⁸⁹ Vjerovatno je to otac Vicenza Zupana, koji se kao *quondam* pominje 7. marta 1549. godine.

„*Misser Vincenzo Zuppan quondam misser Domenego*“ - **Vicko Dominikov Župan**, koji se bilježi kao gradski sudija (*iudice*), pominje se 22. avgusta 1548. g. u izvještaju barskog potestata Zuannea Bragadina: „*heri a tre di notte in circa seguite vna rissa et tumulto de sorte tale che tutta questa cita era in treme. Ne la qual rixa furono feriti vno Vincenzo Zupan iudice al presente...*“; tom prilikom je Vicenza Zupana u ruku ranio notorno neobuzdani *Camillo Besaglio*.⁹⁰ Zupan se pominje i 7. marta 1549, u izvještaju o sukobima barskih patricija koji su izbili u ljeto 1548. godine.⁹¹

Marino Zupano (Marin Župan), koji se 1549. g. pominje kao pokojni, bio je otac Francesca (Frana) i vjerovatno sveštenika Zanea (Ivana) Zupana.

„*Misser Francesco Zuppano quondam domini Marini*“ - **Franjo Marinov Župan**, pominje se 7. marta 1549. u izvještaju o sukobima barskih patricija, koji su izbili u ljeto 1548. g. Izdanci uglednih barskih rodova: vikar

⁸⁸ DAD, TN, sv. 27, f. 21r. Na prevodu zahvaljujem dr. sc. Ivi Kurelac.

⁸⁹ *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*; Marina Sanuda Odnosaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom (priobčeni u izvadkih iz rukopisnih ljetopisih Marina Sanuda od godine 1496. do 1533); *Rapporti della Repubblica Veneta coi Slavi meridionali. Brani tratti dei diari manoscritti di Marino Sanudo. (continuazione) 1501-1517.*; knjiga VI. (uredio Ivan Kukuljević Sakcinski). U Mletcih, 1863, p. 187.; Đ. Bošković, *Stari Bar, n.d.*, 277.

⁹⁰ Archivio di Stato di Venezia (ASVe), Consiglio dei Dieci, Lettere Rettori ai Capi, b. 274.: Antivari (1500-1565.), pp. 39-78. No. 67-68 (pp. 1-9): *Zuanne Bragadino Podestà et Capitano d'Antivari, Die 7 martii 1549.* V.: L. Čoralić, Izbjeglištvo kao sudbina – Barani u Mlecima (XIV.-XVII. st), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Volumen 23, Zagreb 2005, 157.

⁹¹ L. Čoralić, *Staleški raskol – tragom građe o društvenim sukobima u Baru u prvoj polovici XVI. stoljeća*, *Povijesni priloz*, godina 26, br. 32, Zagreb 2007, 70, 74, 80-82.

Antun **Pasquali**, Frano Antunov **Borisi**, Šimun Franov **Dalmas**, **Vicko Dominikov Župan**, **Frano Marinov Župan**, Frano Antunov **Cratech**, Kamilo Pasquali, Marko Antun Pasquali, Marin Pasquali, Antun Nikolin **Prokulijan**, sveštenik Nikola Antunov Prokulijan, Antun **Bazano**, Vicko Gajuša (**Gaiussa**),⁹² Camillo **Besali**, Antun Vickov Prokulijan, Krsto Dalmas, Dominik **Maruško** (u svoje i u ime brata Maruška), Dominik **Damiani**, Ivan Pavle Damiani i Marin Damiani, podstaknuti su da postignu dogovor čiji je cilj bio: „*metter fine, et silentio alle molte rixe et discordie, che si attouanno tra questi fidelissimi sudditi della citta de Antivari*“.⁹³ Stoga su pred rektora pozvani prethodno nabrojani barski patriciji, za koje se izričito navodi da su u bliskom međusobnom srodstvu („*come germani, cugnadi, nepoti, et simil gradic*“; „*barbani, fratelli, cognati, et altri stretissimi parenti*“).⁹⁴

Franc.o, koji je poslovao s pripadnicima barskog patricijskog roda Bazan (**Bazeno**), preminuo je prije 13. maja 1570. g. Vjerovatno je imao sina **Marina**.⁹⁵

U testamentu don Ivana Župana, načinjenom 1570. g., pominje se sveštenik **Marino** pok. **Frana Župana** („*Pre Marino figliolo di q.m. Franc.o Zupan*“), kojem oporučilac, zadužujući ga „*che mi dica nove para di messe*“ - kao i njegovim brojnim preminulima, ostavlja zemljišnu parcelu (zgradu; „*ograda*“) naspram crkve *S.to Vido*.⁹⁶

V. Testament prezvitera Ivana Župana, Baranina, rektora crkve sv. Vlaha; Dubrovnik 1570/72. g.

Prezviter **Joannes Zupana Antibarensis**, **Zuane**, pre **Zane Zupan**, **Ivan Župan**, bio je rektor crkve sv. Vlaha u Dubrovniku. U novembru, odnosno decembru 1573. g., u istoj crkvi horist je bio sveštenik Aleksandar iz Bara.⁹⁷ Župan je 13. maja 1570. godine načinio testament, koji je sproveden

⁹² Njegov srodnik, pomenut u testamentu od 2. juna 1494. g, bio je *ser* Nikola Gaviša (*Gauissa*). DAD, TN, sv. 27, f. 21r.

⁹³ *Pisma i poruke rektora Dalmacije i Mletačke Albanije*, Sv. 1, *Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog - Epistolae et communicationes rectorum Dalmatiae et Albaniae Venetae*, Vol. 1, *Epistolae et communicationes rectorum Antibarensium, Dulcinensium, Buduensium et Castru Novi*; Prepisali i uredili Lovorka Čoralić i Damir Karbić; kazala izradili: Maja Katušić i Ivan Majnarić, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Volumen 55; Zagreb 2009. (dalje: *Pisma i poruke rektora*), 63.

⁹⁴ *Pisma i poruke rektora*, 63.

⁹⁵ V. B. Lupis, Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, *Hrvatsko-crnogorski dodiri / crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja* (ur. Lovorka Čoralić), Zagreb 2009, 741.

⁹⁶ V. B. Lupis, Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, *n.d.*, 741.

⁹⁷ Horisti su morali svaki dan u određeno vrijeme pjevati misu u kanonske sate, tj. jutrenje,

24. septembra 1572, takođe u Dubrovniku.⁹⁸ U trenutku sastavljanja izjave njegove posljednje volje, don Ivanu su bili preminuli roditelji, kao i brat **Franc.o** te je zadužio nećakinju Anzulu Kratić da se pobrine za držanje misa „za pokoj duše mog pokojnog oca i moje pokojne majke i za pokoj duše mojeg brata Frana“.⁹⁹ Legate je odredio i za obite svoja tri nećaka. U vrijeme proglašenja testamenta, njegov rodni grad je već bio promijenio vrhovnog suverena.

„Testament pokojnog velečasnog prezvitera **Joannis Zupana Antibarenensis** [...].

U ime Boga, Slavne Djevice Marije i cijelog nebeskog dvora; kako se ja, prezviter **Zane Zupan**, nalazim nemoćan tijelom, ali zdrav pameću, određujem i sastavljam ovaj moj posljednji testament, preporučujući najprije dušu mojem vječnom Tvorcu, blagoslovenom Isusu Hristu, slavnoj navijeke Djevici Mariji i cijelom nebeskom dvoru.

Prije svega, za nesvjesno počinjeni grijeh određujem 24 aspre, koje će biti podijeljene siromašnima.

Zatim, svojoj nećaki **Anzuli**, kćerki pokojnog **Francesca Craticha**¹⁰⁰ ostavljam svoj vrt, koji imam pored polja Biskupade, a ispod javnog puta, koji sam kupio od pokojnog Antonia **Proculiana**,¹⁰¹ takav kakav je, s ovim ipak uslovom: da navedena moja nećaka¹⁰² bude obavezna pobrinuti se da se svake godine *in perpetuum* održe tri mise, tj. na obite mojeg pok. oca, moje pok. majke i mojeg pok brata Francesca.

Isto tako, ostavljam g. Prentu Lalemiju, svešteniku koji je bio u službi pokojnog¹⁰³ **Joanne Bruni**, nekadašnjeg nadbiskupa Bara, jedan vinograd

prvi, treći, šesti i deveti sat, večernje i povečerje („...a cantar matutino la mattina all' ore deputate e tutte l' altre hore cannoniche medamente la messa...“). Zdravko Šundrica, *Tajna kutija dubrovačkog arhiva*, II. dio; Turci u dubrovačkoj katedrali (o crkvenoj i svjetovnoj glazbi Dubrovnika druge polovine 16. stoljeća), Zagreb – Dubrovnik 2009, 273.

⁹⁸ Testament (DAD, TN, 10. 1, 44, 11²-13⁷) je objavio Vinicije B. Lupis: Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, op. cit, 740-741. V. i: V. B. Lupis, *Baštinske teme Boke kotorske*. Dubrovnik – Zagreb, Perast, 2013, 60.

⁹⁹ V. B. Lupis, Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, *n.d.*, 741.

¹⁰⁰ Frano Antunov *Cratech* se pominje u izvoru od 7. marta 1549, u izvještaju o sukobima barskih patricija koji su izbili u ljeto 1548. g. *Pisma i poruke rektora*, 63.

¹⁰¹ Vjerovatno je pomenuti pok. *Antonio Proculiano* u testamentu don Ivana Zupana istovjetan s Antunom Vickovim Prokulijanom, koji se pominje u izvoru od 7. marta 1549, u izvještaju o sukobima barskih patricija koji su izbili u ljeto 1548. g. *Isto*, 63.

¹⁰² Ukoliko nije riječ o matrilinarnoj rodaci, testator očito ističe emocionalnu bliskost i naklonost prema sestrični.

¹⁰³ Ukoliko je testament sastavljen 13. maja 1570. u Dubrovniku, možda je transkripcija mogla umjesto slova *q.* (pokojni) – prenijeti slovo *S.* (*Ser*; gospodin), s obzirom da je nadbiskup Ivan Bruni, po tradiciji, skončao u Lepantskoj bici, oktobra 1571. g. No tada je potrebno objasniti i riječ koja slijedi - „nekadašnjeg“. Može li biti da je testament mijenjan, prije proglašenja, 24. septembra 1572. g.?

kod Željeznice (*Segliesniza*), koji sam kupio od pok. Marca Sozine (*Sosina*) i njegovog brata *Zorzija*.

Takođe, ostavljam časnim koludricama samostana sv. Andrije¹⁰⁴ jedno polje, koje sam kupio od kožara Krtine (*Chertina Pelizera?*), s pet stabala maslina i pet stabala smokovog drveta, pod ovim ipak uslovom: da su obavezne učiniti da se otpjevaju tri mise godišnje za obite mojih nećaka, tj. sveštenika **Marina**, **Nikole** (*Nicola*) i **Dura** (*Giuro*).

Isto tako, ostavljam teren, odnosno polje („*terreno, ouer campo*“) koje sam kupio od Dimitrija Panasola (*Dimitri Panasol*), koji je bio iz Čeklića¹⁰⁵ („*qual fo di Tiechlichich*“) - g. „*Pre Franc.o Craina*“ i g. *Zorziju Palmi* (*Palma*), prezviteru,¹⁰⁶ s tim da za mene izgovore toliko parova misa koliko budu procijenjeni tereni koji se nalaze „*a Perdazza*“,¹⁰⁷ pored (posjeda) pok. Piera **Borisa** i terena pok. Mihajla **Volujice** (*Michele Voluiza*).¹⁰⁸

¹⁰⁴Upravitelj i delegirani pohodilac Barske nadbiskupije Blaž Baptalea je u junu 1579. posjetio crkvu koludričkog samostana sv. Andrije, kojim je tada upravljao jedini barski franjevac Frano. Koludrice su vjerovatno već 1571. g, zbog lične bezbjednosti, bile prisiljene da se vrate svojim kućama, čuvajući nešto od svoje pokretne i imovine franjevačkog samostana, dok su njihov samostan zauzeli „varvari“, kako navodi vizitator. Marin Bizzi u izvještaju od 11. XII 1618. g. bilježi: „*Erant in Civitate Moniales S(anc)ti Andreae ordinis S(anc)ti Benedicti, quae in principio passate calamitatis, male inter barbaros securae quaedam Ragusium, et Cattari perfugiunt*“ („u gradu su se nalazile redovnice sv. Andrije reda svetog Benedikta, koje su odmah izbjegle opasnost i nesigurne među barbarima, pobjegle u Dubrovnik i Kotor“). Nadbiskup M. *Giorga* navodi 1697. g. da se samostan monahinja nalazio unutar gradskih zidina, ali se već tada nije bila „sačuvala uspomena kojeg su reda i pravila bile, ni kojemu je svecu bila posvećena njihova crkva, koja je sada pretvorena u kafanu (točionicu), a samostan u stan nevjernika.“ S. Kovačić, Apostolska vizitacija Barske nadbiskupije 1579. godine, Znanstveni skup „*Fra Šimun Milinović (1835. – 1910.)*, *Povijesne okolnosti i djelo*“, knjižica sažetaka, Split 2010, 14.; M. Jačov (prir.), *Spisi Tajnog vatikanskog arhiva XVI - XVIII veka* (ur. Radovan Samardžić), Beograd 1983, 33 (prevela: dr. sc. Iva Kurelac); Š. Rastoder, Izvještaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697. (prevod: msgr. Petar Perkolić), *Istorijski zapisi*, god. LXVII, br. 1-2, Podgorica 1994, 159.

¹⁰⁵Vjerovatno toponim na planini Sozini.

¹⁰⁶*Pre Zorzi Palma*, kanonik iz Bara; 9. IX 1583. i kasnije, do oko 1590, bio je biskup Sape. Ivan Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izd, Bar 2005, 239.

¹⁰⁷*Perdazza - Prdači*, u barskom polju, uz *Banjúl, Banjol*, vodu, u podnožju Glêre (zemlje pomiješane sa šljunkom); dalmatoromanski je toponomastički ostatak od lat. izvedenice na – *aceus* od *pratium* - livada. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971.; pretisak: Zagreb, 1988, 569.; *Isti, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III. Zagreb: JAZU, 1973.; pretisak: Zagreb, 1988, 29. *Up.* i: *praedium* – poljsko imanje.

¹⁰⁸Miho Volvica (Mihovil Voluica, *Michele Voluiza*), bio je trgovac i posjednik; 21. februara 1564. je osigurao pred državnim notarom u Dubrovniku teret ulja i druge trgovačke robe. Poslovaio je sa Ivanom Ferrom, čiji je inventar imovine načinjen 7. avgusta 1564, a gdje se bilježi: „*Un scritto di Michael Voluniza de ducati 20 per due pezze de carisee*“, 1562. g. Josip Luetić, Iz nautičko-brodarskih i lučko-trgovačkih odnosa između Luke Bar i Dubrovačke Republike 1564 – 1630, Moreplovc i brodovi iz Župe Dubrovačke u Baru, *Naše more*, god.

Takođe, ostavljam teren „a' Perdaza“ koji sam kupio od Zorzija **Bazana** njegovom sinu Jerolimu (*Hierolimo*). Isto tako, ostavljam onaj dio i teren „a' Perdaza“ koji odgovara sinu pok. Vuksana Vručena (*q. Vuchsan Vručien*) „a' Zanca rt“ (Tanki rt?) njegovoj sestri Mariji (**Bazan!**?), pod uslovom da daju da se kaže svake godine *in perpetuo* deset malih misa za moje mrtve.

Isto tako, vinograd na našem posjedu koji drži¹⁰⁹ Dumasa Četkov (*Ci-etcov*) pored Vuke Pinića (*Vuca Pinich*), ostavljam sveštenicima sv. Marije *extra mura* i fratrima g. sv. Nikole (*S.to Nicolo*), samo pod uslovom da su držani obaveznim *in perpetuum* kazivati svake sedmice dvije mise.¹¹⁰

Takođe, ostavljam g. **Antoniju Zupanu**, svešteniku, tri kupela (*cupelli*) terena¹¹¹ za sjetvu „di Perdazza“, s tim da mi izgovori pet parova misa sv. Gurga („*che mi dica cinq. para di messe di S.to Gregorio*“);¹¹² tri para za dušu Milice (*Miliza*), naše nekadašnje **služavke**, a dva para za moju.

Isto tako, ostavljam g. **Marinu** (*Marino*), prezviteru, sinu pok. g. **Francesca Zupana** jednu *zgradu* naspram sv. Vida, koju sam kupio od Marchiola **Sume**, ali pod uslovom da mi kaže devet parova misa; tri za mene, jednu za Mare pok. **Faustina** i jednu za njenog oca i majku, jednu za mojeg nećaka sveštenika Marina te po jednu za Đura i Nika (*Nico*).“

Ne može se isključiti mogućnost da je nakon stričeve smrti Marin prešao u Dubrovnik, jer se u novembru odnosno decembru 1573. g., u crkvi sv. Vlaha, kao jedan od **horista** bilježi i sveštenik **Marin Župnikov**.

Moglo bi se pretpostaviti i da je pomenuti sveštenik Aleksandar, horist sv. Vlaha 1573. g.,¹¹³ poticao od patricija Bazan. Rektor te crkve u testamen-

33, br. 3-4, Dubrovnik 1986, 155.; *Isti*, O pomorsko-gospodarskim vezama Boke Kotorske i Dubrovačke Republike XVI-XIX stoljeća, *Naše more*, god. XXXVII, br. 3-4, Dubrovnik, prosinac 1990, 161.; L. Čoralić, Iseljenici iz grada Bara i hrvatska bratovština Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima (XV.-XVII. stoljeće), *Hrvatska obzorja*, Časopis Matice hrvatske, 1-4, Split 2006, 61.; *Ista*, Trgovac i poduzetnik Ivan Ferro iz Bara, *Bibliographica*, sv. 3, Zagreb 2009, 43.

¹⁰⁹Sasvim izvjesno je riječ o kolonatskom odnosu, zasnovanom na ugovoru koji je ishodište imao u vizantijskom *Zemljoradničkom zakonu*, kojim su se određivale obaveze kolona u vezi s obradom, diobom poljoprivrednih proizvoda i prihoda, što je zavisilo od uloženog rada kolona odnosno vlasnika.

¹¹⁰Briga za crkve i samostane snažila je zajedničko pamćenje i koheziju roda. „Uspomena na mrtve jedna je od najjačih emocija u obitelji“. Legati su ostavljani s računanjem na solidarnost descendenata u odnosu na pretke koje nikada nisu poznavali, na osnovu čega se o rodu može govoriti i kao o duhovnoj zajednici. Z. Janeković-Römer, Rodbinski odnosi u dalmatinskom društvu XIII. i XIV. stoljeća, *Historijski zbornik*, god. XLV (1), Zagreb 1992, 184.

¹¹¹Površina terena određena brojem kupela koji se mogu na njemu posijati. Dubrovački kupel je mjera težine žita.

¹¹²V. B. Lupis, Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, *n.d*, 741.

¹¹³Giovanni Sormani, biskup Montefeltra, vizitator Dubrovačke nadbiskupije, u novembru odnosno decembru 1573. bilježi da je u crkvi sv. Vlaha orguljaš, *maestro di capella*, horist i kapelan bio sveštenik Ivan Kristović (na mjestu orguljaša od aprila 1565.). Uz njega je

tu iz 1570. dalje navodi: „Prezviteru, g. Alessandru **Bazenu** (*Bazeno*) isto tako ostavljam dva kupela terena za sjetvu; ako mu je dužnik slučajem bio moj **brat Francesco**, da bude za taj dug, a ako nije, da moli Boga za mene i za naše preminule.

Takođe, ostavljam Vincenzi, udovici pok. Marina **Faustina**, mojeg nećaka, pet kupela terena za sjetvu „*a' Perdaza*“. Isto tako, ostavljam bratovštini (*scola*) sv. Sakramenta tri kupela terena za sjetvu „*a' Perdaza*“, s tim uslovom da prokurator¹¹⁴ daju da se za mene svake srijede održi po jedna misa zadušnica. Takođe, ostavljam crkvi „*S.to Stephano*“¹¹⁵ tri kupela terena za sjetvu „*a' Perdaza*“ i to zaduženje ostavljam sveštenicima „*di S.to Giorgi*“; da daju da se održavaju dvije mise sedmično *in perpetuum*.

Isto tako, ostavljam Anzuli (*Anzula*), kćeri Frana **Kratića**, dva kupela terena za sjetvu „*a' Perdaza*“ – da moli Boga za nas. Takođe, ostavljam ženi i kćerkama Nikole (*Nicolo*) **Borisa**¹¹⁶ jedan kupel sjetvenog terena „*a' Perdaza*“.

Takođe, ostavljam kuću koju sam kupio od Đorđa Grekovića iz Tudemila („*Giorgi Grecouich di Zogiemilli*“) redovnicama sv. Andrije, s ovim

bilo još devet horista, među kojima Aleksandar iz Bara i Marin Župnikov, sveštenici. S maestrom *di capella*, u crkvi sv. Vlaha su vjerovatno izvođene višeglasne kompozicije (koje u doba Palestrine dostižu vrhunac), mise ili moteti. Z. Šundrica, *Tajna kutija dubrovačkog arhiva*, II. dio; Turci u dubrovačkoj katedrali (o crkvenoj i svjetovnoj glazbi Dubrovnika druge polovine 16. stoljeća), *n.d.*, 270, 272, 273.

¹¹⁴Podatak o prokuratorima, nosiocima (*officiali*) jedne od ključnih funkcija bratovštine, sugeriše da su ih vjerovatno birali njeni najviši organi, moguće na vrijeme od jedne godine. *Up.: „5) Della elletion delli procuratori.: ... siano balotadi... per uno anno, ut supra...“; ... 13) Del suramento, che de far i nostri officiali*“. Maja Novak – Sambrailo, *Matrikula bratovštine svetog Jakova iz Galicije u Zadru, Radovi Arhiva JAZU*, Sv. 1, Zagreb 1972, 12, 19.

¹¹⁵Crkva sv. Stjepana („*et in sancti Petri et sancti Stephani ecclesiis Antibarensibus*“) je povremene dohotke donosila barskom arhidakonu Petru 1307. g. Beneficij crkve sv. Stjepana se pominje u papinskom dokumentu iz XV st, kada ga je papa dodijelio svešteniku Nikoli, čemu su se protivili barski nadbiskup i arhiprezviter barske crkve sv. Petra, Nikola *Mishamas*. U testamentu plemića Ivana Prodića od 2. juna 1494. navodi se obradivi vinograd sa zemljištem (koji se može preorati) s četiri jednaka vola, u kontradi sv. Stjepana („*in contrata Sancti Stephani*“), čime je evidentno da je riječ o crkvi izvan gradskih zidina, u Barskom polju ili na okolnim padinama. *Monumenta Montenegrina*, knj. IV, tom 1 (priređio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, preveo Mile Bogeski), Podgorica 2001, 218-219.; L. Blehova–Čelebić, *Rimska kurija i Kotor krajem srednjeg vijeka*, *Boka*, 25, www.bibliotekaherceg-novi.org.yu/... (13. 12. 2007.), 4.; DAD, TN, sv. 27, f. 20r.

¹¹⁶Nikola (*Nicolo*) Boris, Borisi (Boriš, *Borış*, Boriša), kao trgovac vunom, bio je aktivan još 1599. g. J. Luetić, *Iz nautičko-brodarskih i lučko-trgovačkih veza i odnosa između luke Bar i Dubrovačke Republike 1564-1630*. Moreplovci i brodovi iz Župe dubrovačke u Baru, *n.d.*, 155-156.; *Isti*, O pomorsko-gospodarskim vezama Boke Kotorske i Dubrovačke Republike, *n.d.*, 161.; *Isti*, O međunarodnoj djelatnosti moreplovaca, trgovaca i brodova iz Herceg-Novog, Perasta, Kotora, Budve i Bara u pomorskoj privredi Dubrovačke Republike 1566-1650, *Boka*, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 17, Herceg-Novi 1985, 57.; B.I Hrabak, Osiguranja peraštanskih brodova 1545-1635. godine, *Boka*, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 26, Herceg Novi 2006, 94, 97.

uslovom: da svake godine *in perpetuum* učine da se održe u sv. Andriji tri mise i onoliko koliko budu smatrali da treba („*che fano dir ogni anno in perpetuum a S.to Andrea tre mese et tanto q. nto a' loro parera*“).¹¹⁷

Isto tako, ostavljam Golu Glavicu u Šušanjju („*Gola Glauiza a' Susani*“) g. **Antunu Županu (Zupan), prezviteru** i njegovim **nećacima**, koju smo otkupili, jer je pripadala fideikomisu („*quala descomprassimo per esser sta fidecomisso*“).¹¹⁸

Isto tako, ostavljam „*alla ecclesia di m. S.to Zorzi*“ našu kuću pored navedene crkve¹¹⁹ i pored (kuće) Stefana Valentina (*Stefhano Valentin*).¹²⁰ Takođe, ostavljam svešteniku Teodoru (*Theodoro*),¹²¹ sinu g. Pasqual di **Pasqu-**

¹¹⁷ V. B. Lupis, Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, *n.d.*, 741.

¹¹⁸ Kao nasljedno raspolaganje imovinom kojim se koncentriše patrimonij roda, odnosno posjed je fideikomisom (neotuđivim nasljednim pravom; *fideicommissum familiae relictum; fideicommissum hereditatis*) određen najstarijem nasljedniku, vjerovatno najbližem po srodstvu, kao i silaznom linijom, njegovim (mlađim) rodacima (v.: fideikomisarna supstitucija). Otkup implicira izmirene ostavinske dugove ili primjenu prava otkupa, zakonskog, ugovornog, rodbinskog, susjedskog ili staleškog (ako je posjed otkupljen od neplemića). Mogućnost otkupa pripadala je samo srodniku prvog sticaoca. Statuti dalmatinskih gradova su preuzeli, s odgovarajućim izmjenama, pravnu podlogu rodovskog sistema iz klasičnog rimskog prava, koje je pripadnost rodu priznavalo samo agnatima. Pravnom institucijom *fideicommissum* imovina plemićkih rodova se pretvarala u neotuđivo porodično dobro kojim se obezbjeđivalo prenošenje dobara kroz niz naraštaja. Njom je smanjivan promet dobara, a nasljednici se lišavali prava raspolaganja i osim plodouživanja, dijela ekonomske koristi, ali se učvršćivanjem ugleda, ekonomske i političke moći, ostvarivala važna društvena funkcija, pod uslovom da su nasljednici ispunjavali obaveze o brizi za duše preminulih predaka. Običaji i pravne norme upućuju na postojanje svijesti o tome da imovina ipak pripada rodu, iako je nosilac prava vlasništva bilo domaćinstvo. Z. Janeković-Römer, Rodbinski odnosi u dalmatinskom društvu XIII. i XIV. stoljeća, *n.d.*, 180, 182-183. V.: *Pravna enciklopedija*, 1 (Glavni urednik Borislav T. Blagojević), Beograd 1989, 378.

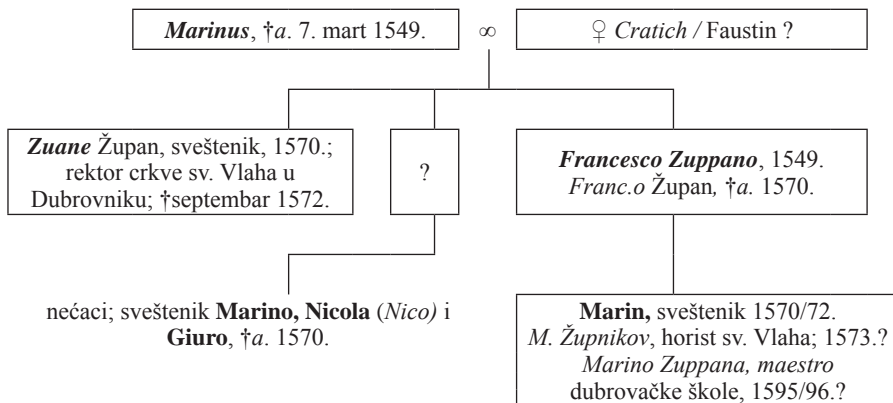
¹¹⁹ Očito je riječ o kući koju je 1444. g. unajmljen da gradi dubrovački kamenar Vlahota Kričančić.

¹²⁰ Andreas, *filius* Sime de Valentino de Antibarro, trgovao je u Dubrovniku 14. X 1366. g. *Ser Toma de Ualentin* („*çudici de Antibarro*“) je 27. III 1372. g. postupao u stvari Domagne de Dvornicha. U testamentu Ivana Prodića od 2. VI 1494. navodi se da je 180 maslina starih i mladih stabala zasadio Miho Valentinović s braćom („*Michael Valentinouich cum fratribus*“). Jedan od njih mogao bi biti Marko Valentinov iz Bara, zabilježen kao trgovac 31. I 1495. godine. *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, Ludovicus Thallóczy, Constantinus Jireček, Emilianus Šufflay, II (1344 – 1406). Vindobonae, MCMXVIII, p. 51.; C. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters (II. Theil), *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse*, XLIX Band, II, I. Wien 1902, s. 17.; DAD, TN, sv. 27, f. 19v.; Ta. Bošković, *Bar pod mletačkom vlašću 1443-1571. godine*, Bijelo Polje 2004, 202.

¹²¹ Pominje se u izvorima i nekoliko decenija kasnije; *Theodorus Pascalius*, don Teodor Pasquali, barski arhidakon, došao je 1610. čamcem niz rijeku u susret barskom nadbiskupu Marinu Bizziju, „*sa strane Samriša iz Skadra*“; on je „*pošto je nadbiskupska crkva sv. Đura pretvorena u džamiju, a njeni prihodi uzurpirani od Turaka, prešao u službu sela Bušata i Daiči, a don Francisko, njegov nećak, sela Samriši*.“ Maja 1611. išao je preko Lješa za Carigrad, da se žali Porti što ga je *Cacenico*, sandžak skadarski, osudio da plati

alija, jednu *zgradu* iza Skalice („*una ograda Sascalize*“) pored *Zorzija Dragona* i pored mirazne zgrade Kolje Krajine („*ograda dotal di Cogli Craina*“),¹²² koju sam kupio od pok. Rada *Nasacha*,¹²³ (s tim) da moli Boga za moju dušu.

I ja *Francesco Lioneuich*, zamoljen od gore navedenog testatora da napišem ovaj testament, pisah vlastitom rukom i svjedok sam da je kao gore („*ut sup.a*“). I ja *Francesco Craijna* svjedok sam o gornjem („*q.nto di sopra*“). I ja *Francesco Pasqual* pok. **Mark'Antuna** (*Marc Ant.o*)¹²⁴ svjedok sam kao što je gore („*qn.to per di sop.a*“). Ovaj testament zaista ne može biti raskinut nikakvim svjedočanstvom („*Hoc autem testamentum nullo testimonio rumpi possit.*“).¹²⁵

500 talira za tobožnji prijestup njegovog sveštenika don Francesca. U Izvještaju od 11. XII 1618. koji se odnosi na barskog nadbiskupa M. Bizzija, njegov vikar se naziva i barskim plemićem: „*Nunc vices Archiep[iscop]i gerit Theodorus Pascalius, Archidiaconus, et Nobilis Antibarensis, eius Vicarius G[e]n[er]alis ...*“. M. Bizzi, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, Budva 1985, 39, 53.; M. Jačov, *Spisi Tajnog vatikanskog arhiva XVI - XVIII veka*, n.d., 40.

¹²² Vjerovatno doseljenik iz prijezerske oblasti Krajina.

¹²³ *Radus Nasangi* se bilježi u izvoru iz 1519. g, kada je iznajmio jedan brod u Dubrovniku. To bi mogao biti Rade Nazak, pomenut 1570. g. u testamentu sveštenika Ivana Župana. Đ. Bošković, *Stari Bar*, n.d., 265.; K. Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka*, Zbornik Konstantina Jirečeka, II. Posebna izdanja SANU, knj. CCCVI, knj. 42, Beograd 1962, 313. *Ser Nicolo Nasachi* se pominje u izvoru od 16. jula 1550. g. L. Čoralčić, *Staleški raskol – tragom građe o društvenim sukobima u Baru*, n.d., 90.; V. B. Lupis, *Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru*, n.d., 741.

¹²⁴ Na usku povezanost pripadnika elitnog gradskog sloja u Baru svjedoči i podatak da se Marko Antun Pasquali, otac Francesca Pasquala, svjedoka testamenta don Zane Zupana, takođe pominje u izvoru od 7. marta 1549, u izvještaju o sukobima barskih patricija koji su izbili u ljeto 1548. g. *Pisma i poruke rektora*, 63.

¹²⁵ V. B. Lupis, *Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru*, n.d., 740-741.; *Isti, Baštinske teme Boke kotorske*, n.d., 60.

|?

Anzula F. Cratic, nećaka don Ivana Župana?

|?

Pre Antonio Župan i nećaci, 1570.└ ? *Tiberius Zuppana*

*oko 1555-1582.

? *Faustin*└ *Mare Marin*, nećak don I. Župana∞ *Vincenza*, 1570.

Antonio Zupan, *Antun Župan*, sveštenik, pominje se u navedenoj oporuci iz 1570/72, kojom mu se ostavljaju *tre cupelli* zemlje za usjeve *di Perdazza*, s tim da oporučitelju don Ivanu Županu održi pet gregorijanskih misa, tri „*per anime di Miliza olim n.ra messara et doi para per mi*.“¹²⁶ Istom svešteniku i **njegovim nećacima** Ivan Župan ostavlja zemlju na lokalitetu „*Gola Glauiza a’ Susani*“.¹²⁷ Možda je jedan od njegovih nećaka bio Tiberije.

VI. Posljednji pomeni pripadnika roda Župan

Tiberius Zuppana (**Tiberije Županja**), rođen je oko 1555. g. Njegovo ime, ime rimskih careva, bilo je prisutno kasnije kod talijanskih biskupa i posebno u Splitu u XI i XII v.,¹²⁸ a i šire, u doba renesanse. U Rimu mu je 18. novembra 1577. g., kada je kao *diaconus Antibaren* imao 22 godine, načinjena dispencijacija od sveštenečkog poziva.¹²⁹ Zatim se pominje 1582. g., kada mu je izdata mjenica na 181 talir koja je glasila na Frana Boljojevića iz Dubrovnika.¹³⁰

Ukoliko je poslije stričeve smrti sveštenik Marin prešao u Dubrovnik, gdje se 1573. u crkvi sv. Vlaha među deset horista bilježi Marin Župnikov, moguće da je riječ o istoj osobi koja se kasnije pominje kao repetitor u dubrovačkoj školi. Viktora Besalija, pjesnika i prijatelja Ivana Gundulića, 1595. g. jedinog repetitora u cijeloj školi,¹³¹ zamijenio je uskoro na dužnosti, vjerovatno bivši sugrađanin,¹³² **sveštenik Marin Cupan**, koji je na tom mje-

¹²⁶V. B. Lupis, Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, *n.d.*, 741.

¹²⁷*Isto*.

¹²⁸K. Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije*, *n.d.*, 206.

¹²⁹J. Neralić, *Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u tajnom vatikanskom arhivu, od ranoog srednjeg vijeka do sredine XVIII. stoljeća – Schedario Garampi*, sv. 1, Zagreb 2000, 113.

¹³⁰Faktori dubrovačke opštine vršili su u Baru isplate mjenicama, koje su bile trasirane na Dubrovčane s kojima su Barani poslovali. S. Ćirković, B. Hrabak, N. Damjanović, Đ. Vujović, Lj. Živković, *Bar grad pod Rumijom*, Bar 1984. (B. Hrabak, „Pod turskom vlašću“), 66. Nikolu Boljojevića (vjerovatno Franovog rođaka), kupca žita iz Dubrovnika, presreo je 1587. g. kod Volujice jedan ulcinjski brodić i on je opljačkan i ubijen. *Isto*, 65.

¹³¹D. Pavlović, Stijepo Đorđić (Đurđević) – dubrovački pesnik XVII veka, *Glas Srpske Kraljevske Akademije* CLXIV, 84, Beograd 1935, 212-213.

¹³²F. M. Appendini izgleda nije znao odakle su Besalijevi: „...*CAMILLO, E VITTORE BESA-*

stu ostao do 1596. godine. Međutim, **Marino Zupanna** se u literaturi pominje kao učitelj (*maestro di scuola*) i kad se Besali izostavlja.¹³³ „*Vittore grande amico di Flavio Eborense fu uno degli accreditati poeti, ed oratori fra i suoi concittadini*“;¹³⁴ Besali je vršio dužnost kancelara Dubrovačke Republike; bio je punomoćnik barskog kaptola u Dubrovniku i ambasador dubrovačkog Senata kod nadvojvode Ferdinanda i pape Klementa VIII.¹³⁵

Franjo II Župan, *Franciscus de Zupanis* (*a Zupa, de Zupa, de Zupanis, Zupanus, Županić*), bio je kotorski biskup 1578-1581. g.¹³⁶ „Mjesto njegova rođenja nije sa sigurnošću utvrđeno, ali se najviše dovodi u vezu s Kotorom, odnosno obližnjom Grbaljskom župom. Stariji franjevački pisci povezuju ga s plemićkom obitelji de Zupanis u Baru.“¹³⁷ U Kotoru se 1451. godine pominje Maroje Županić.¹³⁸ Prisutnost imena Frano (*Francesco*) u barskom paricijskom rodu Župan zasigurno odražava porodičnu i rodovsku tradiciju, povezujući nosioce, žive rođake s njihovim precima.¹³⁹

VII. *Familia, urbs, districtus: pozicije patricijskog posjeda*

Lokacije kuća koje su pripadale rodovima Boris, Goliebo, Pichicho, Valentin i Župan, na trgu i kod katedrale sv. Đura, potvrđuju njihov društveni značaj, daju naznaku njihove međusobne rodbinske povezanosti i uzajamnosti ekonomskih interesa.¹⁴⁰ Don Ivan Župan je testamentom iz 1570. g. redovnicama sv. Andrije ostavio kuću koja se vjerovatno nalazila u njho-

GLI Cancellieri, che altrove con Cerva, e Dolci abbiamo malamente supposto essere Ragusei, essendo stati non saprei di qual luogo d'Italia; Francesco Maria Appendini, *Notizie storico-critiche sulle antichità: storia e letteratura de' Ragusei*, Tomo II, Ragusa, MDCC-CIII, p. 323.

¹³³ *Gragja za istoriju dubrovačke pedagogije*, sakupio Vicko Adamović, Zagreb 1885, 30.; F. M. Appendini, *Notizie storico-critiche, n.d.*, pp. 318-319.

¹³⁴ F. M. Appendini, *Notizie storico-critiche, n.d.*, p. 122.

¹³⁵ S. S. Marković, *Barski patricijat, n.d.*, 50.

¹³⁶ (ili †1591.?). *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji / Cerkev v Jugoslaviji*, Zagreb 1975, 277.

¹³⁷ P. Čošković, „*Franjo iz Kotora*“, *Hrvatski biografski leksikon*, 4 (glavni urednik Trpimir Macan), Zagreb 1998, 446.; Niko Luković, *Zvijezda mora*, Perast 2000, 58.; Marijan Žugaj, *Hrvatska provincija franjevac konventualaca (1217-1559), Hrvatska provincija franjevac konventualaca nekad i danas* (uredio: Ljudevit Maračić), Zagreb 1989, 55.

¹³⁸ Za njega se udala pučanka Jela, kći Stanjine iz Prčanja. L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora, n.d.*, 404.

¹³⁹ Z. Janeković-Römer, *Rodbinski odnosi u dalmatinskom društvu XIII. i XIV. st., n.d.*, 183-184.

¹⁴⁰ Mara *Ptitiko* 1437. g. ima kuću zidanu na dva sprata, pokrivenu *scandolima*, kod kuće sinova pok. Marka Borisa, koja je bila mirazna kuća gospode Drage, žene Marka Borisa, kćeri pok. Nikše Tiptika, te dućan na Trgu, kod kuće sinova pok. Toma Goleba. V.: IAK, SN VI, R. br. 2.544, 867-868 (29. XII 1439.).

voj blizini, dok je katedrali sv. Đura zavještao porodičnu kuću koja se nalazila pored crkve i doma Stefana Valentina („*item lasso alla ecclesia di m. S.to Zorzi la n.ra casa appresso la detta chiesa, et appresso Stefhano Valentin*“).¹⁴¹

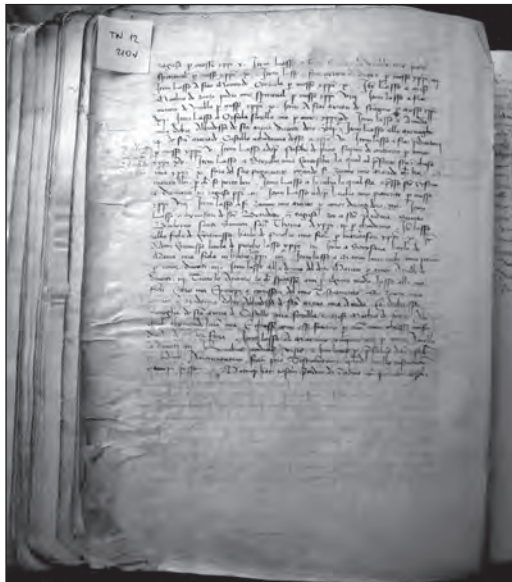
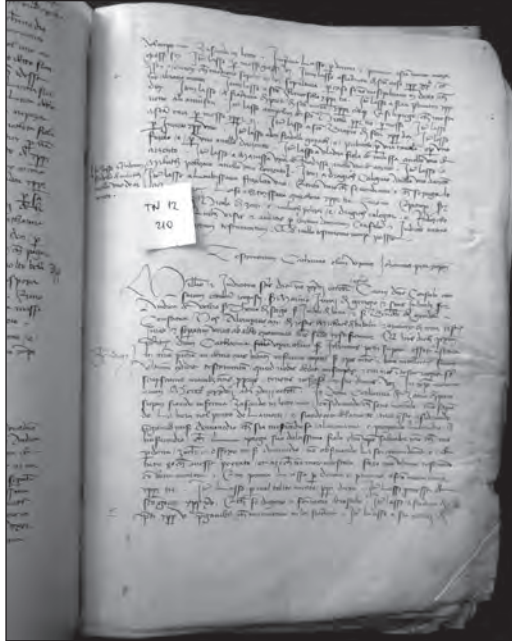
Zemljišni posjedi Zupana, ponajprije oranice, svjedoče to brojni podaci, pružali su se na više mjesta izvan urbanog recinkta, od Volujice i morske obale do rijeke Željeznice, Šušanja i nazad do Biskupade i crkve sv. Vida. Graničili su se s posjedima patricijskih rodova Boris i Volujica, a sticani su od plemićkih rodova Bazan, Nazak, Suma, Prokulijan, kao i od drugih građana i distriktualaca. Konačno, osim pripadnicima roda, prijateljima i duhovnicima, zavještani su žarištima komunalnog sakralnog i duhovnog života, koja su predstavljali ženski samostan sv. Andrije, kolegijalna crkva sv. Marije izvan gradskih zidina, franjevački samostan sv. Nikole, bratovština sv. Sakramenta, crkva sv. Stjepana i katedrala sv. Đura, jemci očuvanja kulture sjećanja.

Zaključak

Na osnovu arhivskih podataka i istoriografije prati se barski patricijski rod *Zupan* (Župan) tokom XV i XVI vijeka, kroz mreže društvenih odnosa, interesnih grupacija, agnatskog i kognatskog srodstva, preko građevinske ostavštine, prenošenja tradicija i iskustava dugoga trajanja, prerogativa staleške kohezije i duhovnog zajedništva, strategija očuvanja patrimonija i obnavljanja uspomena. Translacija izvornog materijala donosi izuzetno vrijedna toponomastička i onomastička obavještenja, sadržeći pojedinosti na osnovu kojih se rekonstruiše onovremeno svakodnevlje. Raspoloživi podaci ukazuju na to da je rod, koji se prethodno obogatio trgovinom, na početku XVI vijeka igrao značajnu ulogu pri particiji funkcija u gradskoj upravi. Pored toga, njegovi predstavnici koncentrisali su sudske i vojne nadležnosti, ali i duhovna zvanja. Međutim, iako se u drugoj polovini XVI vijeka radilo o jednom od najimućnijih rodova, s prostranim zemljišnim posjedima u distriktu Bara, broj njegovih pripadnika je naglo smanjen, a time i njegov društveni uticaj. Stoga su se posljednji izdanci ove patricijske loze, oslanjajući se na fideikomis kao garanciju održanja društvenog položaja i imovinske stabilnosti, okretali memorijama i sakralnom nasljeđu zarad očuvanja staleškog mentaliteta i svijesti aristokratskog kontinuiteta.

¹⁴¹ V. B. Lupis, Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, *n.d.*, 741.

Prilog 1: Testament Katarine, supruge Baranina Ivana Petrovog Župana, sačinjen oktobra 1437. u Dubrovniku [DAD, TN, sv. 12, ff. 210r-210v]

Testamentum Catharine olim uxoris Johannis Petri Zupani

Millesimo et Indicione suprascriptis, die vero XXVI octobris. Ragusii. Coram domino Domino Consule causarum civilium Ragusii. Ser Marino Junij de Georgio et suis iudicibus Ser Andrea de Volcio, Ser Thoma de Sargo, Ser Junio de Bona et Ser Bernardo de Gondola, constituti, nos Alouixius Michaelis de Restis, Michael de Babalio et Marinze de Comi, testes jurati et separatim unus ab altero examinati, nostro sacramento testificamur. Quod hic diebus proximis preteritis, dum Catharina (filia cancel.) uxor olim ser Johannis Petri Supani esset constituta in nostra presentia, in domo eius habitationis, infirma corpore, ser compos mentis et boni intellectus suum

ultimum condidit testamentum quod nobis dedit in scriptis et cui nos in testes rogat, subscripsimus manibus nostris propriis, tenoris infrascripti et sic dicens, videlicet.

In Christi nomine amen. M^oCCCC^oXXXVII, adi XVIII octobris. Io Dona Catharina de Zoane di Piero Supan, siando inferma, zasando in letto mio, considerando che sono mortale, e non sapiando la hora nel ponto dela morte e siando certa dela morte, tuto questo considerando, pregando Miser Domene Dio che sia misericordioso a l'anima mia, e pregando la Madre di misericordia che li prega suo dolcissimo fiolo Ihesu Christo Salvador nostro che me perdona zo che o offexo Miser Domene Dio non observando li soi comandamenti e de tuto ço che avesse peccato, et azo che non mora intestata, fazo mio ultimo testamento con bona mimoria.

Et in prima, lassa per decima e primicia a Sancta Maria Mazor yperperi tre. Item lasso per mal toleto incerto ppr. diexe. Item lasso per messe de Sancto Gregor yperperi XV. Et che se digano a Sancta Maria de Castello. Item lasso a fraternita di preti yperperi V., pregandoli che me metano in lor fraternita. Item lasso a fra minori di Ragusa per messe yperperi X. Item lasso a fra Simon de Umbla mio patre spiritual per messe yperperi X. Item lasso a frari minori de Dacxa per messe yperperi III. Item lasso a frar minori de Corzula per messe yperperi X. Item lasso a miser Mathio de Zorzi padre mio spiritual per messe yperperi VIII. Item lasso a frari minori de Umbla per messe yperperi X. Item a frar minori de Stagno per messe yperperi XII. Item lasso a Orsula surella mia per amor yperperi XV. Item lasso a amida mia Dobre, abbadessa de Sta Maria, ducati d'oro XII. Item lasso allo monaghe 4 de Santa Maria de Castello, a chadauna desse a iperperi V. Item lasso a frari predicatori per messe yperperi V. Item lasso a domp(nus) Pasche de Piero Supan de Antivero per amor yperperi XV. Item lasso a Stoycha mia fantescha la qual al presente sta in chasa mia yperperi X fora del suo pagamento, pre-

gando Ser Zoane mio marido che la marita ben, perche se porto ben. Item lasso a Jeucha, la qual sta apresso Santo Cosma e Damiano in Ragusa ppr. III. Item lasso a domp. Lucha mio parente per messe yperperi VIII. Item lasso a Ser Zoanne mio marito per amor ducati d'oro XX. Item lasso a monasteri de Sancto Benedetto in Ragusa, zoe a Sancto Andrea, Sancto Bartolomio, Santo Simeon, Santo Thoma, a yperperi II per chadauno.

Item lasso alla fiola de Franussa, bayla de Piercho mio fiol, per maritason yperperi X. Item a detta Franussa, bayla de Piercho, lasso yperperi III. Item a Stoysava, bayla de Maria mia fiola in Breno, lasso ppr. IIII^{or}. Item lasso a Marin Baronich mio parente per amor ducati III. Item lasso alla donna del ditto Marino per amor anello de ducati III. Tutto lo avanzo, zo che speta-sse a mi per alguno modo, lasso alli mei fioli.

Fazo mei epitropi e comissari del mio testamento Ser Zoane mio marito e madonna Dobre, abbadessa de Sta Maria, mia amida, et Dechussa, monegha de Santa Maria de Castello, mia surella, e miser Mathio de Zorzi. Ali quali racomando l'anima mia. E chussi come essi faciano per l'anima mia, chussi Miser Domino Dio de anime lor faza. Item lasso al Marinze compare nostro per amor anello de ducati III.

Quibus auditis, visis et intelectis per prefatum dominum consulem et iudices, authenticatum fuit presens testamentum quod nullo testimonio rum-pi possit. Nota. quod hoc testamentum precedere debet in ordine 4a prece-dentia testamenta.

*

DAD, TN, sv. 12, f. 210r:

- (in margine:) ... rdat...

DAD, TN, sv. 12, f. 210v:

- (in margine:) ... lasso a Decussa

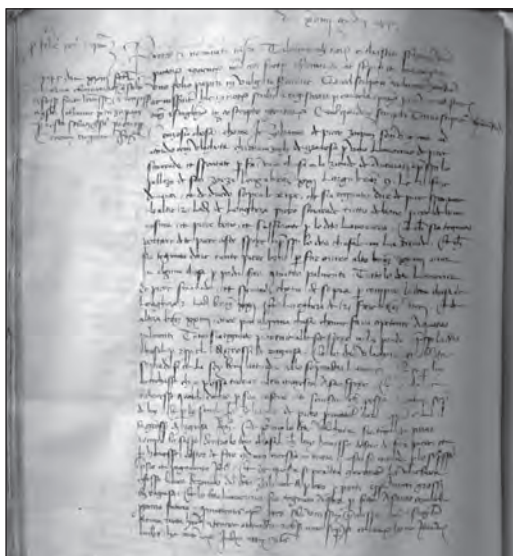
[surella] mia monega

[de Sancta Maria] de Castello

...ducati d'oro.

*

Prilog 2: Ugovor o gradnji kuće Ivana Petrovog Župana u Baru, zaključen s Vlahotom Krivančićem iz Gruža; maj 1444. [DAD, DN, sv. 27, f. 143v]

Die XVIII madii 1444

Pro Johanne Petri Zupani

Partes et per nominati infra. (Taliter est?) michi nothario cathastici scriptum unum pactorum et convencionum inter eos factum (...?) ac scriptum et anotatum in uno folio papiri in vulgari sermone. Quid scriptum volerunt concorditer ac misserunt hic in notaria scribi et registrari pro cautela ipsorum partium ac ad servandum omnium et singulorum in eo scripto contentorum. Cuius quidem scripti tenor sequitur etc.

- (in margine:) *1445 die XXIII februarii Vlachota Charvanicich constitutus confessus fuit habuisse et recepisse a contrascripto Johanne Petri Zupani pro resto soluti contrascripti pacti iperperos centum treginta Ragusi.*

Conzosia chosa come io Zohanne de Piero Zupan son vignuto ad acordio com Vlachota Charvanizich de Gravosa per uno lavorrio de piere smarade et spontate per far una chasa in la zitade de Antivari, appresso lo pallazo de San Zorzi, longa brazii XXI, larga brazii 9. Le 2 faze davanti et de driedo sopra la ripe, che sia tegnuto dare de piere spontate e altre 2 lad(i) de longheza piere smarade, tutto de bone piere, de bona mesura et piere bone et sufficiente per lo dito lavoriero. Et che sia tegnuto portare dete piere a soe spexe

appresso lo detto chasale in la zitade. Et che sia tegnuto dar tante piere bone per far muro alto braz XXIII, over piu alguna chosa per poder fare quator palmenti. Tutto lo dito lavorare de piere smarade et spontade chome de sopra per compiere la dita chasa de longheza (2) ladi brazi XXI. Et largheza de 2 faze braz VIII. Et de alteza XXIII over piu alguna chosa chome fara competente a quatro palmenti.

Tutto sia tegnuto portare alle soe spexe in la zitade, appresso lo dito chasal per iperperi CL de grossi de Ragusa. Renunciando. Et lo dito Vlachota se obliga sopra di si et li soy beni attendere allo sopradeto lavorar. Et se per luy manchasse ch' io possa trovare altri mayestri a soe spexe. Et (...) che me(...) ochoresse qualche danno per soa casone et senestra, che possa zerchar sopra de luy. Et per lo simile io Zohanne de Piero promettoli dare ipp. CL de grossi de Ragusa. Renunciando. Et prima lo deto Vlachota sia tegnuto provar (romper?) lo sasso dentro lo deto chasal che luy havesse destro de far (provar?) et lo havesse destro de fare conduto ritrosfario(?) tutto. Questo(?) se intenda per lo soprascripto presio et pagamento. Renunciando.

Et de questa sopradeta conventionione io Vlachota confesso haver rezervado dal dito Zohanne di Piero per parte ipp. vinti grossi de Ragusa. Et lo dito lavorerio sia tegnuto a far per fina a Santo Michel proximo futuro.

Promittentes ipse partes sibi (...?) premissa omnia et singula firma, rata habere et tenere, attendere et observare super et omnia bona. Renunciando ambeo. Hic autem (carta) etc. Iudex et testis ut supra.

Savo MARKOVIĆ

„UNA CHASA IN LA ZITADE DE ANTIVARI“:
THE PATRICIAN LINEAGE ZUPAN (ŽUPAN)

Summary

Based on archival evidences and historiography, considered is the patrician lineage *Zupan* (Župan) of Bar, during the fifteenth and sixteenth century. Members of the lineage are followed through a network of social relations, interest groups, cognatic and agnatic kinship, through architectural heritage, transfer of tradition, the prerogatives of class cohesion and spiritual community, patrimony conservation strategies and a renewal of memories. The source material contains extremely valuable toponomastic and onomastic information, as well as the details according to which may be reconstructed the lifestyle of that time. Available data indicate

that the lineage, previously enriched by trade, at the beginning of the sixteenth century played a significant role in partition of the functions in town's administration. In addition, its representatives concentrated judicial and military powers, proving, nothing less, spiritual vocations. However, while in the second half of the sixteenth century it was one of the richest lineages, with a large land holdings in the district of Bar, the number of its members is precipitously reduced, and with that its social impact. Therefore, the last *Zupan*'s offsprings, relying on *fideicommissum* as a guarantee of maintaining the social status and material stability, were turning to memories and sacred heritage, in order to preserve the class mentality and awareness of aristocratic continuity.

Dragana KUJOVIĆ*

AUTORSKA I PREPISIVAČKA DJELATNOST NA
ORIJENTALNIM JEZICIMA (ARAPSKI, PERSIJSKI,
TURSKI) U CRNOJ GORI (XVI-XIX v.) – SEGMENT
ORIJENTALNO-ISLAMSKOG RUKOPISNOG NASLJEĐA
POHRANJEN U GAZI HUSREV-BEGOVOJ
BIBLIOTECI U SARAJEVU

ABSTRACT: Library catalogues outside of Montenegro show that a number of valuable manuscripts written in Montenegro or by people originating from Montenegro stored in libraries in the region and further abroad. This paper is written on the basis of the 17 books of Gazi Husrev-bey library catalogue, with a total of 9903 units and among them we have selected manuscripts that could be a part of a more completed picture of the cultural history of Montenegro.

KEY WORDS: Gazi Husrev-bey Library, Montenegro, manuscripts, oriental-islamic heritage, authors, scribes, donors

Vrijedan dio orijentalno-islamskog rukopisnog fonda sticajem nepovoljnih okolnosti udaljen je sa prostora Crne Gore ili je možda usljed još uvijek nedovoljne proučenosti raspoloživog rukopisnog korpusa na orijentalnim jezicima u Crnoj Gori još uvijek nedostupan. U ovom radu uzećemo u obzir segment rukopisnog nasljeđa pohranjen u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu koje je nastalo u Crnoj Gori, odnosno koje je nastalo kao rezultat djelatnosti prepisivača i autora iz Crne Gore. Rukopisi su, sa izuzetkom, u ovom slučaju, Gaševićevog prevoda Mevluda Sulejmana Čelebija, pisani klasičnim jezicima islamskog orijenta: arapskom, persijskom i turskom. Ovi rukopisi mogu uporedo nositi odrednicu islamski, ali s obzirom da su pisani na orijentalnim jezicima, ova odrednica je u našem radu proširena u odredni-

* Autor je naučni savjetnik u Istorijskom institutu Univerziteta Crne Gore.

cu složenu od dvije komponente: orijentalno-islamski. Orientalno-islamsko rukopisno nasljeđe ima svoj obavezni religijski predznak, jer slijedi duhovna dostignuća, sadržaje, znanja i estetske standarde islamskog istoka. Orientalno-islamskim ili samo islamskim rukopisima nazivamo one nastale na prostoru islamskog orijenta, kao i sve one pohranjene u bibliotekama širom Evrope. Taj predznak je donekle neutralan, i smatramo da njihova vrijednost može svakako biti određivana u odnosu na ostala dostignuća na svjetskom nivou, ali ono što bi se uslovno moglo nazvati njegovim 'lokalnim' značenjem, definiše se jedino kontekstom svega onoga što nazivamo kulturna posebnost zajednice ili prostora koji ga baštini. Katalozi biblioteka izvan Crne Gore pokazuju da je određeni broj vrijednih rukopisa nastalih u Crnoj Gori ili od ljudi porijeklom iz ovih krajeva pohranjen u bibliotekama iz okruženja ili dalje iz inostranstva. Kopije ovih rukopisa ne nalazimo u crnogorskim arhivskim i bibliotečkim fondovima.

Na osnovu uvida u 17 kataloških knjiga Gazi Husrev-begove biblioteke sa ukupno 9903 rukopisne jedinice, izdvojili smo sljedeće rukopisne jedinice:

1. *Şerh-i Tuḥfe-i Şāhidī*.

Autor je **Aḥmed Ḥatem Akovali-zāde (Bjelopoljak)**, koji je umro 1168/1754. Iako ime prepisivača i datum prepisa nisu navedeni, pretpostavlja se da je rukopis iz XVIII vijeka. Ispisan je crnim mastilom na debljem bijelom papiru. Nije ga pisao jedan prepisivač. Povez je papirni sa kožnim hrbatom i prijeklopom. Rukopis potiče iz Elči Hadži Ibrahim-pašine medrese (Fejzije) u Travniku. U katalogu Gazi Husrev-begove biblioteke ubilježen je u okviru zbirke pod brojem 3057 (1386. 3. L. 44b-137)¹.

2. *Şifā' dā' al-Miḥ'ān fī Mu'āwiya ,ibn ,Abī Sufyān*

Rasprava kojom se odgovara na derviške napade halife Muavije. Pretpostavlja se da je autor rasprave **Ḥaṣan-efendī b. Şāliḥ b. Muḥammad al-Podgoričewī**, kadija nastanjen u Podgorici, umro 1166/1755. Ova rasprava je zapravo prerada čuvenog aš-Ša' rānijeveog djela, i sadrži dva poglavlja. Rukopis je ubilježen u okviru zbirke pod brojem br. 7661 (R-5845, L.34b-44a)². Tekst je u ovom dijelu zbirke uokviren crvenom bojom.

3. Derviš Tašlidžali i Salih Nikšić (Nikšikli), spominju se kao sastavljači zbirke iz XIX v, ubilježene po brojem 3045 (5390)³. Riječ je o zborniku najrazličitijeg sadržaja.

¹ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak četvrti, obradio Fehim Nametak, 1998, str. 333-334

² *Catalogue of Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts*, Volume XIII, prepared by Haso Popara, 2004, str. 267-275

³ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak četvrti, obradio Fehim Nametak, 1998, str. 321

4. Priča moralno-didaktičkog karaktera pod naslovom *Hikāya Laṭīfa fī-hā fawā'id kaṭīra*, prepisana iz zbirke 'Abdurrahmāna-ef. Tašlidžawīje ili za istog 1099/1688. godine, ubilježena pod brojem br. 9112 (7193 – L. 1d-4a)⁴.

Među prepisivačima iz Crne Gore spominje se **Abdulah, sin hadži Mustafe iz Tašlidže (Pljevlja)**, kao prepisivač zbirke ubilježene pod brojem br. 388 (950)⁵. Zbirka je prepisana u periodu u periodu 1104-1113/1692-1701 i obuhvata sljedeće jedinice:

- *Šarḥ ar-risāla al-ʿaḍudiyya fī al-waḍʿ* (Kraća rasprava o etimologiji riječi u arapskom jeziku; autor komentara vjerovatno: 'Alī Qušḡī, autor osnovnog teksta: 'Adudaddīn 'Abdaraḥmān ibn 'Aḥmad al-'Iḡī), nash pismo;

- *ar-Risāla al-waḍʿiyya al-ʿaḍudiyya* (Rasprava o etimologiji riječi 'Aḍudaddīna 'Abdaraḥmān ibn 'Aḥmada al-'Iḡīja), ta'liq pismo, osnovni tekst podvučen crvenom linijom;

- *Isto*. ta'liq pismo sa nešto nasha;

- *Farā'id al-fawā'id li taḥqīq ma'ānī al-i-sti'āra* (Rasprava o upotrebi riječi u prenesenom značenju koju je napisao 'Abū l-Qāsim Samarqandī al-Layṭī i njen komentar autora ili vlasnika rukopisa Ḥusayna al-'Isba'īja as-Sarāyīja), ta'liq pismo, osnovni tekst podvučen crvenom linijom;

- *Šarḥ 'alā risālat al-i-sti'āra* (Komentar rasprave o upotrebi riječi u prenesenom značenju autora 'Iṣāmaddīna 'Ibrāhīma ibn Maḥmūda ibn 'Arabšāha al-'Isfarā'inīja), ta'liq pismo, prve dvije stranice obrubljene sa po tri crvene i jednom crnom linijom

- *Manzūmat at-Ṭablāwī fī al-i-sti'āra wa šarḥu-hā*. Ṭablāwījev spjev na arapskom jeziku o metonimiji s komentarom. Osnovni tekst je pisan crvenim mastilom ta'liq pismom,

- *Riyāḍ at-ṭālibīn fī šarḥ al-i-sti'ād wa al-basmala* (Rasprava o tumačenju "istiaze" i "besmele" autora Ġalāladdīna as-Suyūtīja),

- *Ḥāšiya 'ala šarḥ 'Iṣāmaddīn li risālat as-Samarqandī fī al-i-sti'āra* (Glosa na 'Iṣāmaddīnov komentar Samarqandījeve rasprave o upotrebi riječi u prenesenom značenju, autor: 'Ismā'īl ibn Ḥ. Sinān as-Siwāsī). Rukopis nije dovršen.

Izvjescni zamjenik kadije u Novskoj Bekiji (ostatak Herceg Novog) završio je prepis pod brojem 1734 (703)⁶ u tvrđavi Onogošta 1142/1729. Od

⁴ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak šesnaesti, obradio Haso Popara, 2008, str. 381-382

⁵ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak prvi, obradio Kasim Dobrača, 2000, str. 237

⁶ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak prvi, obradio Kasim Dobrača, svezak drugi, 2002, str. 781-782

prepisivača spominje se i Mustafa Tamimzade iz Pljevalja, koji je 1788. godine prepisao komentar na turskom jeziku Šahidījevom rječniku od anonimnog autora pod naslovom *Şarḥ-i Tuḥfe-i Şāhidī* i ovaj rukopis se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci pod brojem 4712 (R-1407)⁷. Rukopis potiče iz Đumišića mederese u Sarajevu. Pisan je nash pismom, prva stranica je ukrašena neuspjelim unvanom i uokvirena sa po tri deblje linije u raznim bojama. Preostali dio teksta obrubljen je pozlaćenom ili crvenom linijom. Na početku i na kraju je ime ranijeg vlasnika **Şāliḥa b. Şaʿbāna Onogoštawīja** (iz Nikšića), nastanjenog u Sarajevu godine 1203/1788, i **Ḥalīla b. Şāliḥa al-Hersenkawīja**, nastanjenog u Sarajevu godine 1232/1816. **Aḥmad b. Muḥammad** iz Podgorice, trenutno nastanjen u Nikšiću (Onogošta) 1055/1742, prepisao je dio zbirke pod naslovom **Ḍawʿ as-sarāḡ**, ubilježen pod brojem 6223 (R-5178, L. 74b-82b)⁸. Rukopis, prvi dio zbirke, pod naslovom **Qānūn Nāma Ġadīd Sulṭān Sulaymān Ḥān**, pisan taʿlīq pismom na žutom papiru crnim mastilom, ubilježen pod brojem. 6278 (R- 8257 L 1-60)⁹ prepisao je ʿAlī b. Ayyūb, bivši kadija u Crnoj Gori, 1129/1716. Rukopis pod naslovom **Tuḥfat al-Mulūk**, raspravu o tumačenju snova na turskom jeziku, prepisao je Šidqī Şāliḥ b. Maḥmūd-efendi al-Būsawī as-Sarāyī dok je bio kadija u Pljevljima 1203/1789. Rukopis se sastoji od šezdeset poglavlja, iako autor u uvodu spominje da se djelo sastoji od pedeset tri poglavlja. Prepostavlja se da je riječ o prevodu pomenutog djela ili o tekstu sačinjenom na osnovu radova autora iz ove oblasti, i ubilježen je pod brojem 7471 (R- 3397,1)¹⁰. Pismo je taʿlīq, povez tvrd, kartonski sa kožnim hrbatom. Abḍulatif Ḍulbija je 1311/1893. godine prepisao djelo pod naslovim **Naṣāʾih al-ʿIbad fī Bayān ʿAlfāz Munabbahāt ʿalā al-ʿIstīʿād li Yawm al-Mīʿād**. Rukopis je podijeljen u četiri sveske sa širokim linijama, pisan je nash pismom, crnim mastilom slabog kvaliteta, na mjestima razliveno. Osnovni tekst je nadvučen crnom linijom. Rukopis je ubilježen pod brojem 8160-8163 (5095-5098)¹¹. Abḍulatif Ḍulbi, muftija iz Ulcinja, prepisao je u Istanbulu početkom XX zbirku, koja se sastoji sedam dijelova na arapskom i persijskom jeziku. Rukopis potiče iz kolekcije Osmana Asafa Sokolovića iz Sarajeva i upisan je pod brojem 9759 (R-5109)¹² **Şāliḥ Šidqī Mahmudkadić** je vlasnik, prepisivač i naj-

⁷ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak sedmi, obradili Haso Popara i Zejnil Fatić, 2000, str. 458

⁸ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak deseti, obradio Osman Lavić, 2002, str.369

⁹ *Ibid*, str. 430

¹⁰ *Catalogue of Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts*, Volume XII, prepared by Mustafa Jahić, str. 453

¹¹ *Catalogue of Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Volume XIV, 2005, prepared by Osman Lavić, str. 389-390

¹² *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak sedamnaesti, obradio

vjerovatnije sastavljač zbirke ubilježene pod brojem 9733 (R-5577)¹³. Zbirka sadrži komentar uvoda djela *al-Fara'id as-Siraġiyya*, naslovljen *Šarḥ Dībāġa as-Sirāġiyya li-Maġhūl*, dokumenta i citate iz raznih djela uglavnom na turskom jeziku. Rukopis je pisan crnim mastilom, ta'liq pismom na debljem papiru sa vodenim znakom evropskog porijekla. Potiče iz kolekcije Osmana Asafa Sokolovića iz Sarajeva. Kadija **Šālih Šidqī Mahmudkadić** prepisao je *Kitāb aš-Šakk*, knjigu obrazaca dokumenata pisanih u periodu između 1780-1809. godine, i u njima se najčešće spominju Sarajevo i Tašlidža (Pljevlja), kao mjesta na koja se odnose dokumenti. Zbog mnoštva konkretnih slučajeva, smatra se da je rukopis veoma vrijedan za proučavanje prošlosti ovih krajeva. Pisan je ta'liq pismom, crnim mastilom, pojedine riječi pisane crvenim mastilom ili nadvučene crvenom linijom. Papir bijeli sa vodenim znakom evropskog porijekla. Rukopis potiče iz vakufa Asim-bega Mutevelića i ubilježen je pod brojem 9745 (R-709)¹⁴. Prepis dijela zbirke br. 9554 (R – 8919, 9. L129b-136b)¹⁵ završio je **Muḥammad b. Ḥalīl-efendī** u kasabi Akova 1213/1799. Pisana je nash pismom, crnim mastilom slabog kvaliteta, s naslovima i istaknutim mjestima u crvenoj boji, i sastoji se od devet dijelova. Spomenutim rukopisima pridružili bismo i zbirku iz XVIII v. ubilježenu pod brojem 1919 (1929, L.1-76)¹⁶. U prvom dijelu ove zbirke po rubovima listova upisano je mnogo fetvi, među kojima su i fetve muftija iz Pljevalja.

Među nekadašnjim vlasnicima rukopisa spominju se Salih Sidki Mahmudkadić, nekadašnji kadija u Pljevljima, koje se spominje i kao Šālih Šidqī b. Maḥmūd (1865/1606, 5839/R-5686, 9733/R-5577), Ajni-ef. Bajraktarević iz Pljevalja (br. 2257/6855, 5424/R-8027, Orhan Bajraktarević, unik Ajni ef (8298/R-8803)¹⁷, Biševali Mustafa-aga (iz sela Biševo kod Rožaja) (br. 1205/1231), Hadži Ali Abdulkерim, imam u Rožajama (2489/6496), Bosnawī (Bošnjak) Aqowali (Bjelopoljac) (4080/R-2378), 'Utmān b. Ḥasan `Āqowī (iz Bijelog Polja)(6255/R-6657), Bakr b. Ismā'īl Aqowālī (5270/R-6718, L. 218b-228b), Ḥasan b. `Ādam Niqšakawī (iz Nikšića) (1509/2479, 3935,1/R-1523,I.), Šālih b. Ša'bān iz Nikšića (3399/1944, 2L. 36b-101, 4280 /R-5866, 4797,2 /R-2048,II, 4875,1 /R-4026-I, 5624/R-5271), Mustafa-aga Karadžović iz Starog Bara (br. 1486 /1142), Dželaludin b. Mahmud iz Bara (2785/6036)¹⁸, Abdulatif Đulbija iz Ulcinja (2126/5093, 2500/5103, 5501/R-5105, 6711/R-5107, 8687/R-10132, 9831/R-5099).

Osman Lavić, str. 445-446

¹³ Ibid, str. 418

¹⁴ Ibid, str. 427

¹⁵ Ibid, str. 212-215

¹⁶ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak drugi, obradio Kasim Dobrača, 2002, str. 952-953,

¹⁷ Naknadnom provjerom ustanovljeno je da se rukopis vise ne nalazi u biblioteci

¹⁸ Isto

Naše nastojanje da u okviru projekta *Autorska i prepisivačka aktivnost na orijentalnim jezicima (arapski, persijski, turski) u Crnoj Gori (XVI-XIX v.)*¹⁹ bilježimo pomenuto pisano nasljeđe trebalo bi da ponudi argumente o vidljivom i autentičnom postojanju dodira sa kulturom islamskog Istoka na ovim prostorima. Smatrali smo da nije bez značaja navesti i podatke o darodavcima ili ranijim vlasnicima pojedinih rukopisa, takođe sa ovih prostora. Posebnu poteškoću u našem radu predstavlja okolnost da to nasljeđe nije okupljeno na jednom mjestu, pohranjeno je u državnim i privatnim fondovima u zemlji, okruženju ili u inostranstvu. Daljim istraživanjima, slijedeći trag kataloške obrade i ranijih istraživanja, biće, u granicama mogućeg i dostupnog, omogućen naučnoj i široj javnosti donekle zaokružen, i sastavljen od izdvojenih segmenata različitih zbirki, uvid u rukopisno nasljeđe na orijentalnim jezicima, nastalo u Crnoj Gori ili koje je bilo rezultat autorske i prepisivačke aktivnosti ljudi porijeklom iz Crne Gore.

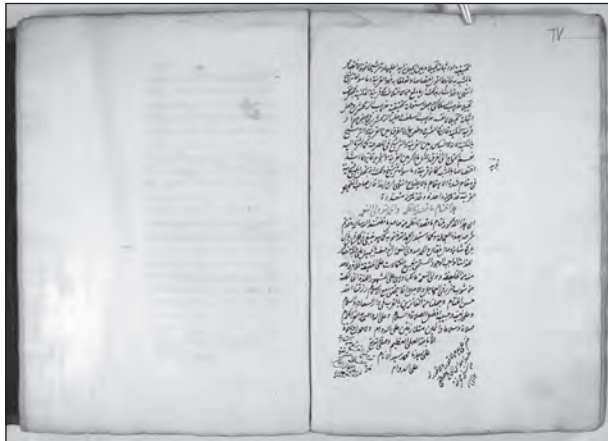
Dragana KUJOVIĆ

AUTHORIAL AND SCRIBAL ACTIVITIES IN ORIENTAL
LANGUAGES (ARABIC, PERSIAN, TURKISH) IN
MONTENEGRO (XVI-XIX C.) - SEGMENT OF
ORIENTAL-ISLAMIC MANUSCRIPT HERITAGE STORED
IN THE GAZI HUSREV-BEY LIBRARY IN SARAJEVO

Summary

In this paper we have taken into account a part of the handwritten heritage stored in Gazi Husrev-bey Library in Sarajevo, which was created in Montenegro or as a result of the activities of scribes and authors from Montenegro. The manuscripts, with the exception, in this case, of Gašević's translation of Suleyman Celebi's Mevlud, are written in classical languages of the Islamic Orient: Arabic, Persian and Turkish. In our opinion, information on donors and former owners of certain manuscripts, also from this area, were not without importance. An insight, almost completed and composed of isolated parts of different collections, into the manuscript heritage in oriental languages, written in Montenegro or created as a result of authorial and scribal activities of people originating from Montenegro, will be provided in further research, following the trail of cataloguing and previous studies.

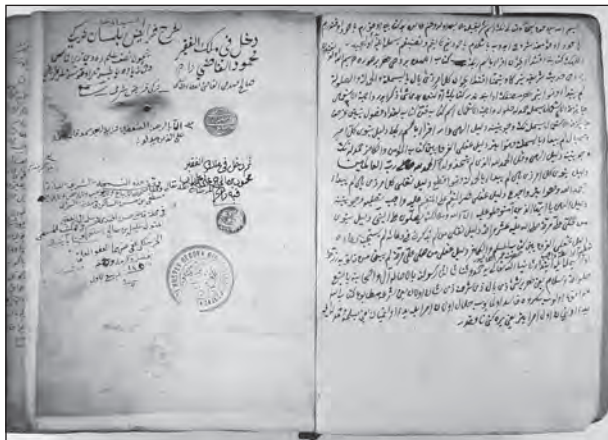
¹⁹ Makro projekat: *Kulturno-istorijsko nasljeđe Crne Gore do XIX vijeka*

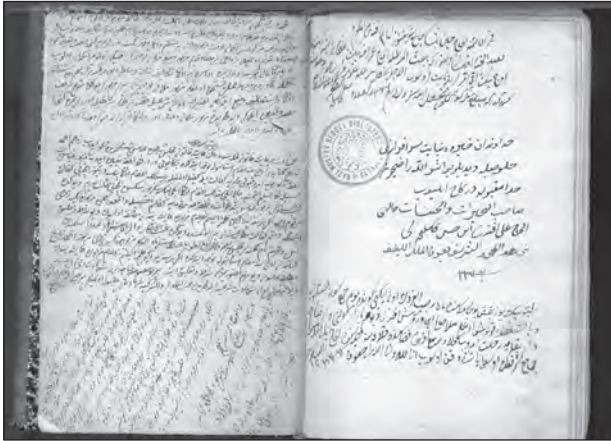
R-950

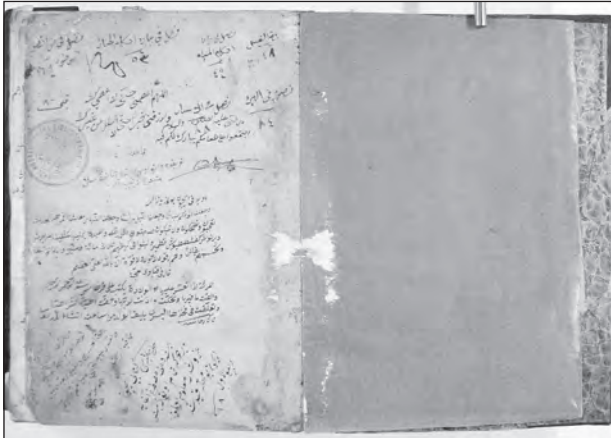
R-703

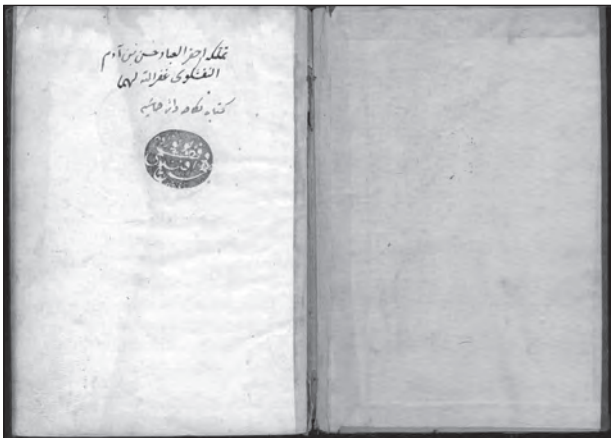
R-1606

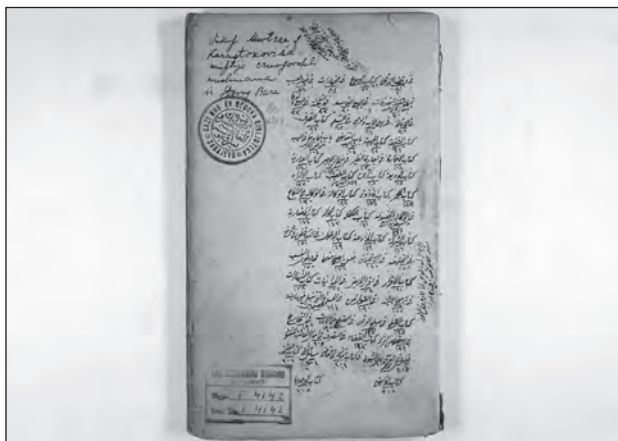
R-1817

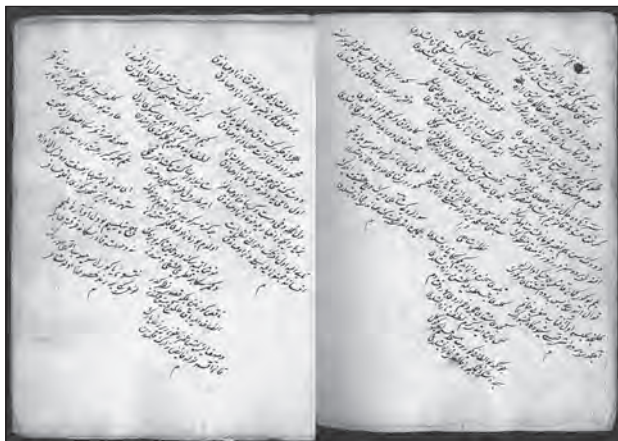
R-2031

R-2479

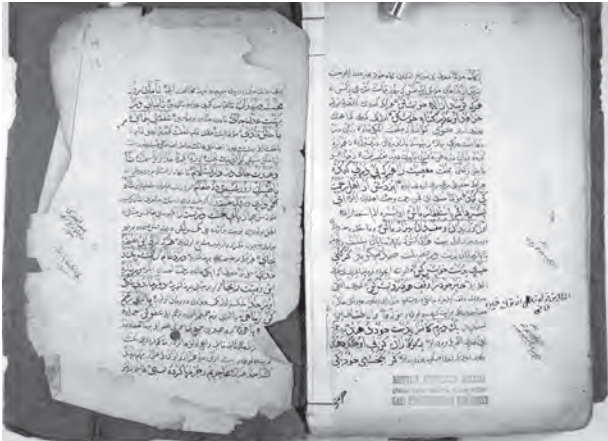
R-4142

R-4203

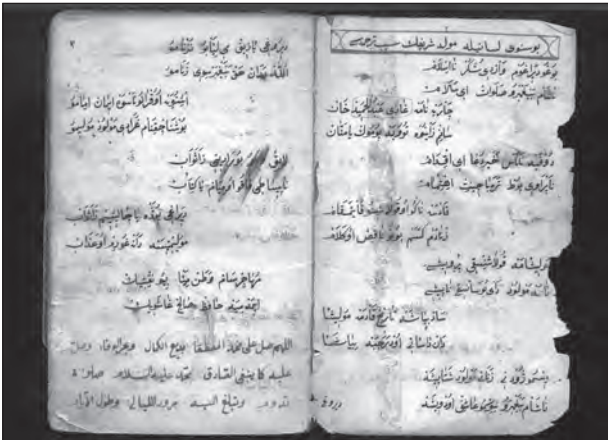
R-5093

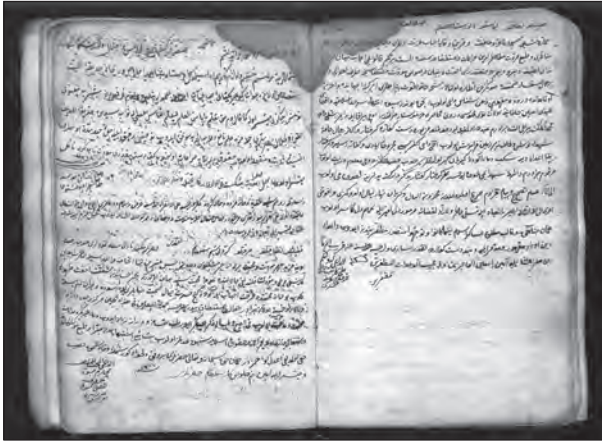
R-5103

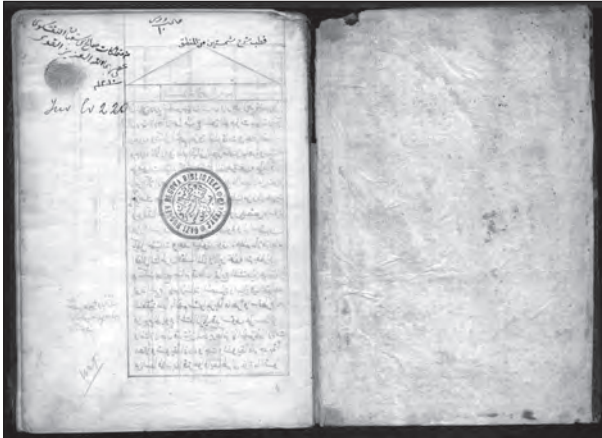
R-6496

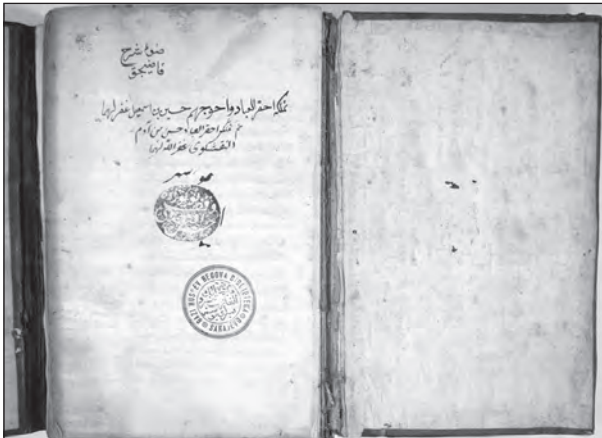
R-4978

R-5390

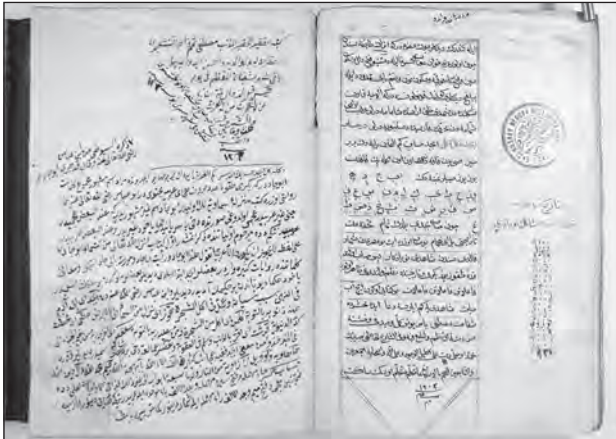
R-1944

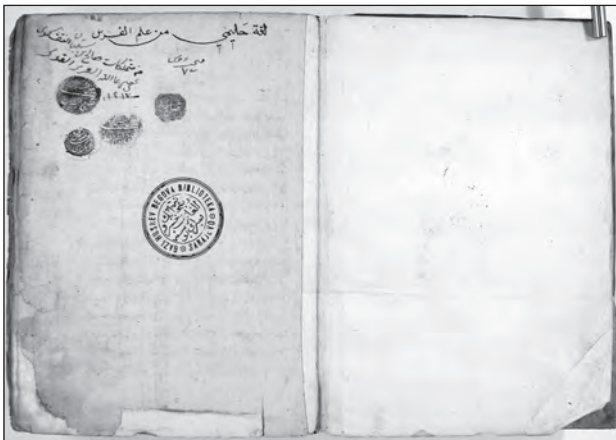
R-1523

R-2378

R-1407

R-3053

R-5866

R-2048

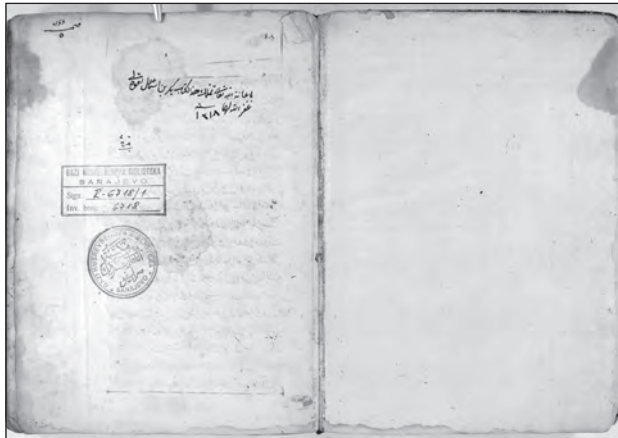
R-4026

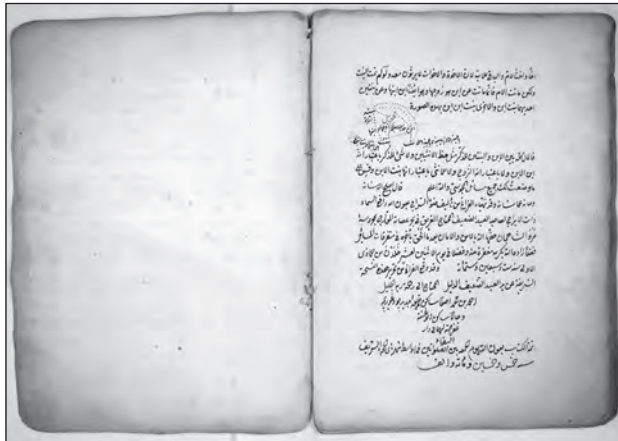
R-5105

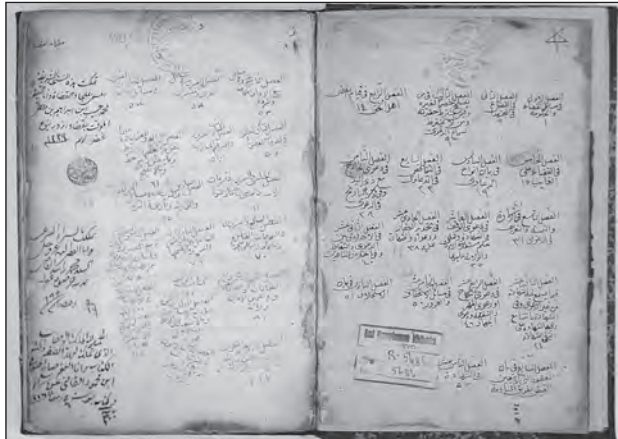
R-5271

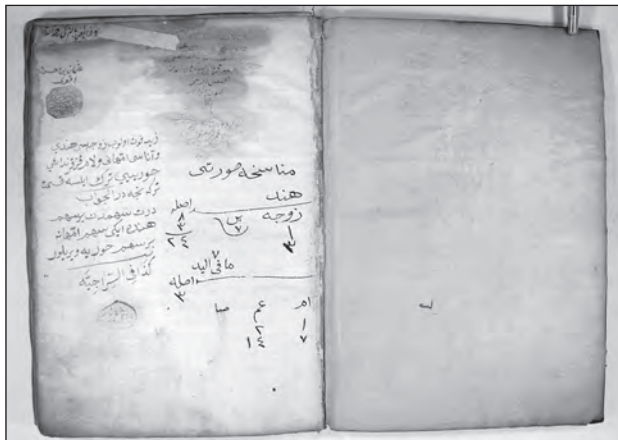
R-6718

R-5178

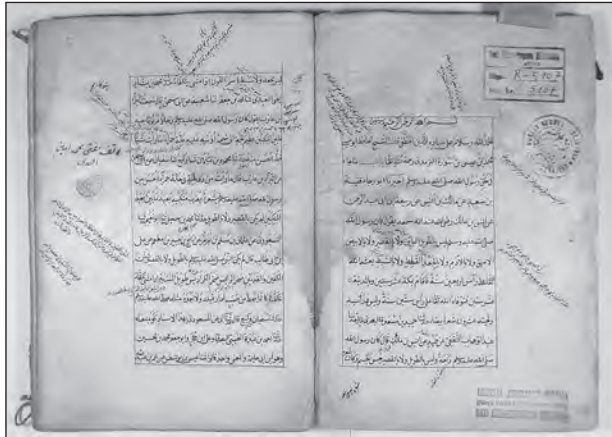
R-5686

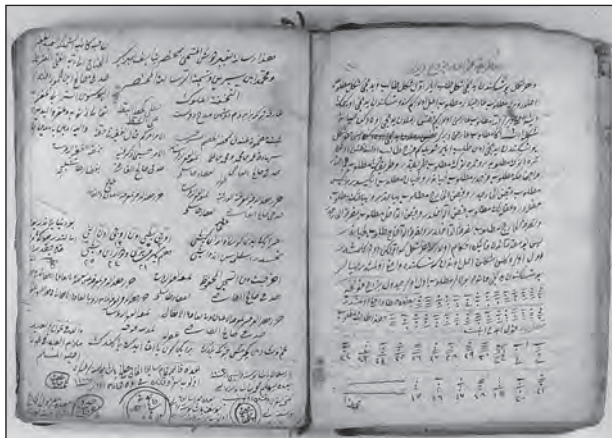
R-6657

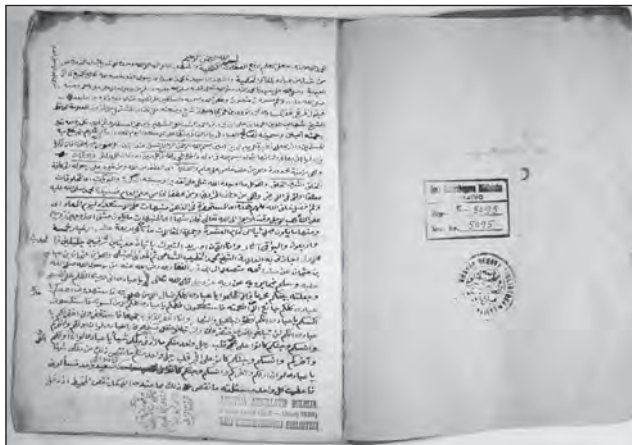
R-8257

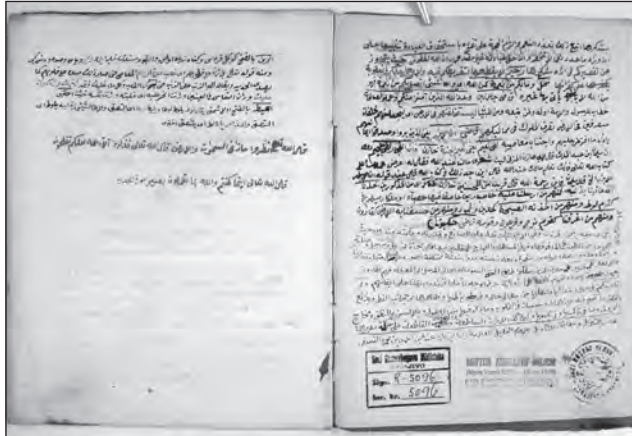
R-5107

R-3397

R-5095

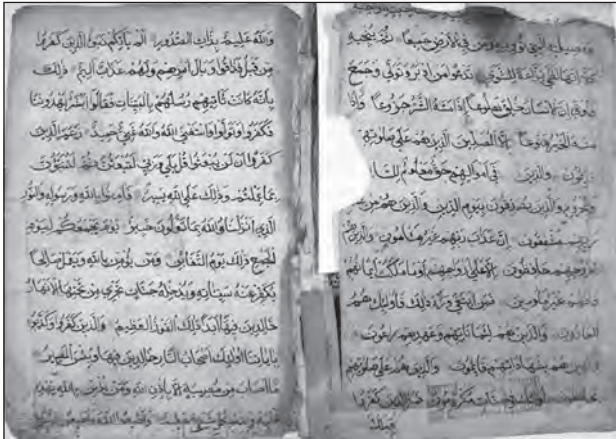
R-5096

R-5097

R-5098

R-10132

R-7193

R-5099

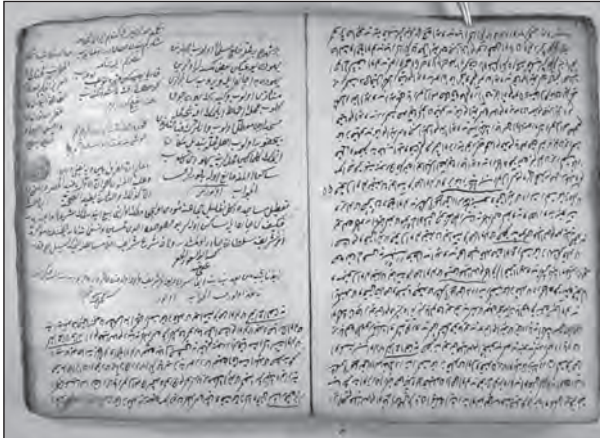
R-5104

R-709

R-5109

R-5577

R-8919

САДРЖАЈ

РЕФЕРАТИ СА НАУЧНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ

Округли сто: „Дукља (Doclea) могућност истраживања и презентације

<i>Умјесто предговора</i>	7
Јелена ЕРДЕЉАН, <i>Један предлог оквира за разумевање визуелне културе Дукље у контексту културне динамике на простору Медитерана и југоисточне Европе у доба класичне и позне антике</i>	11
Иван СТЕВОВИЋ, <i>Медаур, или о простору јужног Јадрана и Доклеје у визуелној култури античког Медитерана</i>	23
Младен ЗАГАРЧАНИН, <i>О Скадру и Доклеји у провинцији Превалис на основу археолошких свједочанстава</i>	49
Тајјана КОПРИВИЦА, <i>Дневничке забиљешке и фото документација Ц. А. Р Мунроа о археолошким истраживањима Доклеје (Монтенегро) 1893. године</i>	67
Олга ПЕЛЦЕР-ВУЈАЧИЋ, <i>Saxa loquuntur – Камење говори, уколико га пустимо</i>	91
Бошко ИКОВИЋ, <i>Долина ријеке Зете - Бјелопавлићка равница и античка Дукља</i>	99
Радослав БУЖАНЧИЋ, <i>Диоклецијанова палача, маузолеј, амфитеатар</i>	107
Вања КОВАЧИЋ, <i>Истраживање светишта Трогирске катедрале Св. Ловре</i>	125
Helidon SOKOLI, <i>Excavation and research on the land of Labeatea</i>	141
Dimitar NIKOLOVSKI, Zlatko KOVANCALIEV, <i>Taking care of an archaeological site: The Stobi Experience</i>	149
Оливера ВЕЛИМИРОВИЋ-ЖИЖИЋ, <i>Однос црногорског друштва према наслеђу</i>	159
Анастасија МИРАНОВИЋ, <i>Културно наслеђе у туризму Црне Горе с посебним освртом на Дукљу</i>	171

Магдалена РАДУНОВИЋ, <i>Заштита и презентација архитектонских остатака и артефаката на античким локалитетима у Црној Гори</i>	185
---	-----

ЧЛАНЦИ

Саво МАРКОВИЋ, „ <i>Una chasa in la zitade de Antivari</i> “: патрицијски род Зупан (Жупан)	195
Драгана КУЈОВИЋ, <i>Ауторска и преписивачка дјелатност на оријенталним језицима (арапски, персијски, турски) у Црној Гори (XVI-XIX в.) – сегмент оријентално-исламског рукописног наслеђа похрањен у Гази Хусрев-беговој библиотеци у Сарајеву</i>	229

СОДЕРЖАНИЕ

ДОКЛАДЫ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

*Круглый стол: Дукля (Doclea) возможность
исследования и презентации*

<i>Вместо предисловия</i>	7
Елена ЕРДЕЛЯН, <i>Одно предложение по установлению рамок для понимания визуальной культуры Дукли в контексте культурной динамики в регионе Средиземноморья и Юого-Восточной Европы в период классической и поздней древности</i>	11
Иван СТЕВОВИЧ, <i>Медаур, или об области южной Адриатики и Доклеи в визуальной культуре античного Средиземноморья</i>	23
Младен ЗАГАРЧАНИН, <i>О гг. Скадар и Доклея в провинции Превалис на основании археологических свидетельств</i>	49
Татьяна КОПРИВИЦА, <i>Дневниковые записи и фотодокументы Дж. А. Р. Манро об археологических исследованиях Доклеи (Монтенегро) 1893 года</i>	67
Олга ПЕЛЦЕР–ВУЈАЧИЧ, <i>Saxa loquuntur – Камни говорят, если мы позволяем им</i>	91
Бошко ИКОВИЧ, <i>Долина реки Зеты – Белопавличка равнина и античная Дукля</i>	99
Радослав БУЖАНЧИЧ, <i>Дворец Диоклетиана, мавзолей, амфитеатр</i>	107
Вања КОВАЧИЧ, <i>Исследование святыни кафедрального собора Св. Ловро в г. Трогир</i>	125
Хелидон СОКОЛИ, <i>Раскопки и исследования на территории Labeatea</i>	141
Димитар НИКОЛОВСКИ, Златко КОВАНЦАЛИЕВ, <i>Забота об археологических раскопках: Случай Стоби</i>	149
Оливера ВЕЛИМИРОВИЧ-ЖИЖИЧ, <i>Отношение черногорского общества к наследю</i>	159

Анастасия МИРАНОВИЧ, <i>Культурное наследие и туризм в Черногории с особым акцентом на Дукле</i>	171
Магдалена РАДУНОВИЧ, <i>Защита и презентация остатков архитектурных памятников и артефактов в местах древних раскопок в Черногории</i>	185

СТАТЬИ

Саво МАРКОВИЧ, „ <i>Una chasa in la zitade de Antivari</i> “: патрицианский род Зупан (Жупан)	195
Драгана КУЙОВИЧ, <i>Создание оригинальных и переписывание произведений на восточных языках (арабский, персидский, турецкий) в Черногории (XVI-XIX вв.) – сегмент восточно-исламского рукописного наследия, хранящегося в библиотеке им. Гази Хусрев-бега в Сараево</i>	229

CONTENTS

PAPERS FROM THE SCIENTIFIC CONFERENCE

*Round table: „Duklja (Doclea) possibilites
for Research and Presentation*

<i>Foreword</i>	7
Jelena ERDELJAN, <i>A Possible Framework for Understanding the Visual Culture of Doclea in the Context of Cultural Dynamics in the Mediterranean and South Eastern Europe in Classical and Late Antiquity</i>	11
Ivan STEVOVIĆ, <i>Medaur, Or About The Space Of South -Eastern Adriatic Sea And Doclea In The Visual Culture Of Ancient Mediterranean</i>	23
Mladen ZAGARČANIN, <i>On Shkodra And Doclea In The Province Of Prevalis Based On Archeological Sources</i>	49
Tatjana KOPRIVICA, <i>Journal Entries and Photographic Documentation of J. A. R. Munro Related to the Archaeological Exploration of Doclea (Montenegro) in 1893</i>	67
Olga PELCER–VUJAČIĆ, <i>Saxa loquuntur-Stones speak, if we let them</i>	91
Boško IKOVIĆ, <i>Valley of river Zeta – Bjelopavlička plain and Doclea</i>	99
Radoslav BUŽANČIĆ, <i>Diocletian’s Palace, the Mausoleum and amphitheater</i>	107
Vanja KOVAČIĆ, <i>Reasearch of the sanctuary of St Lawrence’s Cathedral in Trogir</i>	125
Helidon SOKOLI, <i>Excavation and research on the land of Labeatea</i>	141
Dimitar NIKOLOVSKI, Zlatko KOVANCALIEV, <i>Taking care of an archaeological site: The Stobi Experience</i>	149
Olivera VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ, <i>A Stance of Montenegrin Society on Its Cultural Heritage</i>	159
Anastazija MIRANOVIĆ, <i>Cultural Heritage Tourism In Montenegro With Special Reference To Duklja</i>	171

Magdalena RADUNOVIĆ, <i>Protection and presentation of architectural remains and artifacts at the ancient sites in Montenegro</i>	185
---	-----

PAPERS

Savo MARKOVIĆ, „ <i>Una chasa in la zitade de Antivari</i> “: <i>the patrician lineage Zupan (Župan)</i>	195
Dragana KUJOVIĆ, <i>Authorial and Scribal Activities in Oriental Languages (Arabic, Persian, Turkish) in Montenegro (XVI-XIX c.) - Segment of Oriental-Islamic Manuscript Heritage Stored in the Gazi Husrev-bey Library in Sarajevo</i>	229

SOMMAIRE

EXPOSES DE LA CONFERENCE SCIENTIFIQUE

Table ronde: "Doclea, possibilité de recherche et de présentation"

<i>Au lieu du préface</i>	7
Jelena ERDELJAN, <i>Proposition du cadre pour comprendre la culture visuelle de Doclea dans le contexte de la dynamique culturelle méditerranéenne et de l'Europe de sud-est durant l'époque classique et l'antiquité tardive</i>	11
Ivan STEVOVIĆ, <i>Medaur, ou la mer Adriatique du sud et Doclea dans la culture visuelle de la Méditerranée antique</i>	23
Mladen ZAGARČANIN, <i>Skadar et Doclea en province de Prevalis fondé sur les témoignages archéologiques</i>	49
Tatjana KOPRIVICA, <i>Les écrits du journal intime et la photodocumentation de J. A. R Munro sur les recherches archéologiques de Doclea (Monténégro) en 1893.</i>	67
Olga PELCER-VUJAČIĆ, <i>Saxa loguuntur – Les pierres parlent, si on leur permet</i>	91
Bosko IKOVIĆ, <i>Vallée de Zeta – la plaine de Bjeloplavlić et Doclea antique</i>	99
Radoslav BUŽANČIĆ, <i>Le palais de Dioclétien, le mausolée et l'amphithéâtre</i>	107
Vanja KOVAČIĆ, <i>Recherches du sanctuaire de la cathédrale St. Lovra à Trogir</i>	125
Dimitar NIKOLOVSKI, Zlatko KOVANCALIEV, <i>Prendre soin d'un site archéologique: expérience de Stobi</i>	149
Olivera VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ, <i>Société monténégrine envers son héritage</i>	159
Anastazija MIRANOVIĆ, <i>Héritage culturel dans le cadre du tourisme monténégrin, particulièrement en ce qui concerne Doclea</i>	171

Magdalena RADUNOVIĆ, <i>Protection et présentation des vestiges architecturaux et les artefacts sur les localités antiques au Monténégro</i>	185
--	-----

ARTICLES

Savo MARKOVIĆ, <i>“Una chasa in la zitade de Antivari” - genre patricien de Zupan</i>	195
Dragana KUJOVIĆ, <i>Activités des auteurs et des scribes en langues orientales (arabe, persane, turque) au Monténégro - un segment du manuscrit oriental-islamique faisant parti de l'héritage de la Bibliothèque Gazi Husrev-beg à Sarajevo</i>	229

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске Записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Револуције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историјске записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И
Година LXXXVII
Бр. 1-2/2014.

Издавач
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача
Радослав Распоповић, директор

Припрема
Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица
Вјекослав Бојат

Лектура и коректура
ИК Глигорије Дијак

Садржај превели
Наташа Поповић, руски
Олга Пелцер-Вујачић, енглески
Јасмина Крајчевић, француски

Тираж:
300

Штампа
Штампарија Побједа

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807